

Йоганнес Людвіг, професор, доктор, викладає на факультеті дизайну, медіа та інформації Інституту прикладних наук у Гамбурзі. Раніше працював у пресі, на радіо і телебаченні («Цайт», «Віртшафтсвохе», Дойчландрадіо, «Шпігель-ТБ»), брав участь у підвищенні кваліфікації журналістів. Йоганнес Людвіг – ініціатор створення сайтів www.ansTageslicht.de та www.informanten.org.

Johannes Ludwig

INVESTIGATIVES RECHERCHIEREN

3., völlig überarbeitete Auflage

UVK Verlagsgesellschaft Konstanz · München

Йоганнес Людвіг

ІНВЕСТИГАТИВНИЙ ПОШУК

3-є, повністю перероблене видання

*Академія української преси
Центр вільної преси
2017*

УДК 070.4
Л93

ISBN 978-966-2123-91-3

Йоганнес Людвіг

Л93 Інвестигативний пошук / Видання 3-є, перероблене
/ За загал. ред. В. Ф. Іванова, Пер. з нім. А. Баканов,
В. Климченко. — Київ: Академія української преси, Центр
вільної преси, 2017. — 266 с.

Цей твір разом з усіма його частинами захищений авторським правом. Будь-яке його використання, не передбачене Законом про авторське право, без згоди видавництва неприпустиме і підлягає покаранню. Особливо це стосується розмноження, перекладу, копіювання на мікроплівку та копіювання й опрацювання в електронних системах.

*Gefördert durch die Bundesrepublik Deutschland
За підтримки Федеративної Республіки Німеччини*

ISBN 978-966-2123-91-3
ISBN 978-3-86764-471-6 (нім.)

© UVK Verlagsgesellschaft Konstanz · München, 2014
© by Herbert von Halem Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG,
Köln, Deutschland.
© Центр вільної преси, 2017
© Академія української преси, 2017
© переклад А. Баканов, В. Климченко, 2017

ЗМІСТ

Передмова	9
Вступне слово	11
1. Інвестигативний пошук – між точністю і сенсацією	13
1.1. Чим може бути журналістика і що таке журналістика розслідувань?	13
1.2. Критерії «інвестигативної журналістики»	20
1.3. Відправні пункти та приводи для розслідування	25
1.4. Актуальність і доля теми	29
2. Основні підходи	33
2.1. Дійсність та її конструкція	33
2.2. Цікавість, недовіра і непоштивість	36
2.3. Недовіра до органів юстиції	39
2.4. Фантазія і креативність: розглядати неможливе як можливе	42
2.5. Мислити спільно, мислити наперед, мислити нестандартно	45
2.6. Інтереси та інструменталізація	53
3. Стратегії розслідування	58
3.1. Обов'язкові способи роботи	58
3.1.1. Пошук: за допомогою телефона та на місці ...	58
3.1.2. Архівування інформації	60
3.1.3. Пошукові та реконструктивні засоби	62

3.2. Оточування: ззовні до середини, знизу догори.....	72
3.3. Поступовий пошук (конструкції) реальності	77
3.3.1. Перевага підходу «що більше вже знаєш».....	78
3.3.2. Прибіднюватися перед іншими.....	81
3.3.3. Ситуація «знання без доказів».....	82
3.3.4. Систематична перевірка всіх мислимих можливостей	84
3.4. Психологія розмови та її організація	92
3.5. У пошуках свідків і доказів.....	100
3.5.1. Вдмуватися в «операційні системи» систем	101
3.5.2. Ідентичності інтересів і «союзники»	120
3.5.3. Парламентські слідчі комісії.....	124
3.6. Наступні стратегії.....	126
3.7. Приховане розслідування	128
3.7.1. Проблематика	129
3.7.2. Різні конкретні ситуації	132
3.7.3. Приховані розслідування: сучасний стан судової практики	138
3.7.4. Особливий випадок: прихована камера.....	141
3.8. У лігві лева	145
3.8.1. Правова ситуація та обов'язок журналістів бути ретельними.....	145
3.8.2. Журналістські критерії.....	146
4. Джерела та інформація	155
4.1. Класичний пошук інформації та правові підстави розслідування.....	156
4.2. Пошук інформації в інтернеті/всесвітньому павутинні	158
4.2.1. Про журналістську надійність інтернету	159
4.2.2. Про можливості пошукових машин	161

4.2.3. Використання вікіпедії та подібних джерел..	165
4.2.4. Використання платформ, побудованих на витоках, на кшталт вікіліксу	166
4.3. Журналістика даних і подібні речі	166
4.4. Закони про свободу інформації	167
4.5. Експерти: визнані, самопризначені та невизнані...	174
4.6. Джерела та детальна інформація.....	185
5. Інформатори.....	188
5.1. Лікс: системи та інформатори	189
5.2. Типологія інформаторів	192
5.3. Захист інформаторів з правового боку	197
5.3.1. Опора № 1: відмова свідчити, або виступати в ролі свідка	198
5.3.2. Особливий випадок: поширення протиправно отриманої інформації.....	199
5.3.3. Опори № 2 та № 3: заборона конфіскації та обысків.....	204
5.3.4. Вразливі місця: підслуховування, незаконне прослуховування та методи розвідки.....	208
5.4. Платформи, побудовані на витоку інформації, та анонімні інформатори	210
5.5. Журналістський захист інформаторів: довіра та чіткі домовленості.....	212
5.5.1. Робочий процес журналіста та інформатора	213
5.5.2. Інформатор та/або викривач	223
6. «Гарячі документи» (HotDocs), дразливі дані та безпечна комунікація	227
6.1. Заходи безпеки та архівування	228
6.2. Зачищення	230

6.3. Поводження з «гарячими документами» та «вибуховою» інформацією	235
6.4. Всупереч Агентству національної безпеки США та Федеральній службі безпеки Німеччини: безпечна (убезпечена) комунікація та інформаційна логістика	238
6.4.1. Комунікація за допомогою персонального комп'ютера: заходи безпеки.....	239
6.4.2. Безпечна (убезпечена) інформаційна логістика.....	234
6.4.3. Телефон та інші способи звукового передавання сигналу	244
7. Реальні умови праці та можливості розслідувальної роботи.....	248
7.1. Індивідуальна спеціалізація та ноу-хау.....	249
7.2. Поділ праці та спеціалізація: креативна робота в команді.....	251
7.3. Кооперація з колегами	254
7.3.1. Необхідні домовленості.....	255
7.3.2. Давати пас одне одному	257
7.3.3. Рідко використовувані види кооперації.....	258
7.4. Не відступати: з витривалістю та енергією.....	259
ЛІТЕРАТУРА.....	262

ПЕРЕДМОВА ДО 3-ГО ВИДАННЯ

Навіть якщо назва книжки змінилася і її обсяг скоротився з колишніх майже 440 до 250 сторінок, третє видання «Журналістика розслідувань: стратегії пошуку – джерела – інформатори» (назва 1-го видання) не зазнало жодної змістовної зміни. Навпаки, поряд з урахуванням релевантних процесів останнього часу до цієї теми додалися багато інших аспектів. Утім це відбулося в контексті розширеної концепції – ще сильнішого зв'язку між змістом 3-го видання та інформацією і порадами, які були винесені на вебсайт книжки: www.investigativ.org.

Отже, відбувся поділ праці: сама книжка зосереджується переважно на принципових міркуваннях і способах дії. На вебсайті www.investigativ.org, який був увідповіднений до нової назви книжки (раніше – www.recherchieren.org), насамперед можна побачити розрахунок на щоденне практичне застосування інформацію, зокрема щодо четвертого розділу, в якому йдеться про цілком конкретні джерела та інформаційні ресурси. Крім того, там розміщені інші приклади до ключових слів, згаданих у цій книжці.

В ній ще частіше, ніж в обох попередніх виданнях, робляться посилання на конкретні приклади з практики, що були реконструйовані в межах паралельного проекту і з якими можна детально ознайомитися в інтернеті: понад 100 історій у центрі документації «DokZentrum ansTageslicht.de», проєкті гамбурзьких вишів, який перебуває десь посередині між наукою і практикою. Сюди ж входять і відзначені Премією «Вехтерпрайс» щоденної преси історії, які документуються з 2003 року. Все це можна знайти на центральному домені www.ansTageslicht.de.

Тим часом і ця книжка, і «DokZentrum ansTageslicht.de» вже зробили перший крок на міжнародній арені. На www.poisk-faktov.org в інтернет вийшла друга (повніша) версія книжки російською мовою, профінансована «Медіафондом «Гамбург. Шлезвіг-Гольштайн»». Там само можна побачити перші історії і теми проєкту сайту www.ansTageslicht.de російською мовою. Нам вдалося важливішим зро-

бити перший крок на географічній карті «праворуч», аніж податися спочатку в англomовний простір («ліворуч»).

У поставленні теми нічого не змінилося. Йдеться про визнану у вільних країнах функцію «сторожового пса» преси у функціональній демократичній політичній культурі. В нашій країні також говорять про «суспільну функцію» медіа. Втім її можна виконати лише тоді, коли існує достатня кількість медійних «суспільних працівників», які професійно виконують (можуть виконувати) свою роботу. А це означає насамперед дві речі: професійну роботу та ноу-хау з одного боку, і відповідні умови праці – з другого.

Ця книжка присвячена насамперед журналістському вимірові. Але опосередковано також і організаційному та управлінському рівневі, бо він дає зрозуміти, як функціонує неупереджене і послідовне розслідування, та яких затрат воно коштує. Адже «інвестигативна», тобто «розслідувальна», а також і така, що «вперто шукає», журналістика, яка не вдовольняється поверховими заявами та офіційними повідомленнями, а намагається заглянути за лаштунки, працює в складних умовах, долаючи бар'єри та опір.

Цей вид медійної роботи – не високе мистецтво, а ремесло. І його можна навчитися. Цьому має посприяти книжка та вебсайт як «навчальний посібник», в якому пояснюються найважливіші методи роботи: основні підходи та стратегії розслідування, розроблення та конкретне використання джерел, контакти з інформаторами, а також можливі теми.

Працювати проти інтересів великих і могутніх одночасно означає і прогулянку по лезу ножа між тим, що юридично можливо, і тим, що з юридичного погляду вже не видається допустимим, навіть якщо це було б доцільно з інших причин. Тому мій колега, відомий медіаюрист проф. д-р Удо Браналь проаналізував мої настанови з боку законодавства про пресу. Все інше – це мій власний доробок, до того ж моє ноу-хау у сфері розслідувань ґрунтується на власному багаторічному досвіді.

Немає нічого досконалого, і завжди можна щось зробити краще. Тому критика та пропозиції щодо вдосконалення завжди вітаються. Адреси можна знайти на двох сайтах: www.investigativ.org та www.ansTageslicht.de.

Гамбург і Берлін, квітень 2014 року

Йоганнес Людвіг

ВСТУПНЕ СЛОВО

Журналістські розслідування стали трендом сучасних українських медіа. Це викликано цілим рядом чинників, насамперед потребою суспільства знати і запобігати масштабній корупції. Звичайно, такі розслідування мають бути бездоганними з точки зору аудиторії. Журналісти повинні ретельно перевіряти інформацію, здобувати відомості, які фігуранти справ, що мають владу, всіляко приховують. Тут, звісно, в пригоді має стати досвід західних колег, особливо німецьких. І річ не тільки в тому, що й німецька, й українська журналістика належать до континентальної моделі та схожі між собою. Німецькі журналісти мають великі здобутки на полі розслідувань. До того ж це і приховані розслідування, що інколи викликають багато заперечень з позиції закону та етичних норм. Тому досвід того, як німецькі колеги обирають методики розслідувань, як вони розв'язують правові та етичні проблеми, як здобувають докази і перевіряють інформацію, яку роль грає пріоритет ПРАВА ЗНАТИ, а коли перевага віддається праву залишитись у спокої – все це надзвичайно цікаві та корисні для українських журналістів питання.

Книжка Йоганнеса Людвіга «Інвестигативний пошук» пробує дати на них відповіді. Її автор знаний в Німеччині як практик і дослідник з цього питання. Він не тільки пише про важливість і потребу в розслідуваннях, але й на конкретних кейсах показує, як розв'язати проблеми точності, достовірності, повноти інформації.

Автор демонструє цікавий та дещо неочікуваний підхід до журналістських розслідувань. По-перше, це цікавість, недовіра і неоптимальність. Щодо цікавості все зрозуміло. Якщо тема не цікава журналістові, він не зможе зробити її цікавою аудиторії. Недовіра означає те, що медійник має бути критичний до всіх джерел, в тому числі офіційних. Наприклад, Й. Людвіг вважає, що брехуни не тільки політики, але й сфера правосуддя, яку він називає притулком неправди. На цьому цікаво зупинитися, бо в Німеччині правосуддя вважається чесним і незалежним. Не заперечуючи ці принципи, автор книжки пояснює заангажованість окремих акторів. Адвокати природно виступають лобістами клієнтів, і цим усе сказано про сумлінність і чесність їхніх

виступів. Прокурори – це адвокати влади, покликані її захищати та оберігати. До того ж вони перебувають надто близько до політичних центрів впливу. Судді ж принципово незалежні. Але «їхня робота полягає не в тому, щоб забезпечити панування справедливості («Що таке справедливість?»), а ухвалювати рішення».

Окремо слід зупинитися на непоштивості. Й. Людвіг вважає, що для журналіста-розслідувача не має бути недоторканих авторитетів. Він наводить приклади постатей, які пішли у відставку внаслідок розслідувань, наприклад, Карл-Теодор Гуттенберг (колишній міністр оборони), Крістіан Вульф (федеральний президент до 2012 року) та ін. Тобто ніякі посади чи заслуги перед суспільством не забезпечують жодній людині імунітету від розслідувань з боку медіа. Це важливий принцип професійної журналістики.

Й. Людвіг детально описує стратегії розслідування. Це і способи збору та перевірки інформації, її зберігання та охорони, засоби пошуку та реконструкції, психологічні моменти комунікації, пошук джерел і «союзників», робота з документами. Прагматично підходить автор до проблеми прихованих розслідувань та роботи під прикриттям. Основне мірило тут, звичайно, інтерес та потреби громадськості.

Значна частина книжки пов'язана з роботою з інформаторами. В ній наголошено, що треба уважно досліджувати та добре усвідомлювати наміри інформаторів. Й. Людвіг справедливо вказує, що «часто останні живуть в абсолютно інакшому світі, бачать речі, і насамперед відчують тиск проблем, які зробили їх інформаторами, лише з власної перспективи». Журналіст має усвідомлювати інтереси інформаторів і розуміти, що немає джерел, інформацію яких можна не перевіряти. Особливо важливо, щоб медійник не дав себе використати джерелу інформації, не став його інструментом чи іграшкою.

Звичайно, читач відразу помітить різницю в умовах роботи українських та німецьких колег. І мова не тільки про рівень безпеки чи оплати праці. Наприклад, уже нікого не дивують маски-шоу в редакціях українських медіа. При цьому в Німеччині давно заборонені обшуки в редакційних приміщеннях і квартирах штатних журналістів. Але пам'ятаймо, що так було не завжди. Німецькі колеги вибороли ці права.

Закінчити хотілося б словами Йоганнеса Людвіга, що мають бути настановою кожного журналіста-розслідувача: «Неможливе потрібно серйозно вважати можливим».

*Професор Валерій Іванов,
президент Академії української преси*

1. ІНВЕСТИГАТИВНИЙ ПОШУК – МІЖ ТОЧНІСТЮ І СЕНСАЦІЄЮ

Вступний розділ присвячується деяким принциповим міркуванням: 1) що таке журналістика і що значить «інвестигативна» журналістика; 2) які критерії та ознаки цього виду розслідувальної журналістики; 3) де і як можуть розпочинатися історії розслідування, та 4) як в цьому жанрі можна означити поняття «актуальність»?

1.1. Чим може бути журналістика і що таке журналістика розслідувань?

Журналістикою і журналістською діяльністю може бути багато чого:

- розвага в найширшому розумінні, байдуже, чи то розважальне шоу, чи ток-шоу, вікторина чи спорт, наприклад трансляція футбольного матчу;
- освіта та передавання знань про цікаві та/або корисні речі в житті; не має значення, чи це буде наукова журналістика, чи інформація на якусь історичну або політичну тему;
- передавання інформації та актуальних новин;
- ведення дискусій, бесід і тем, які для багатьох, зрідка для всіх, становлять інтерес та/або мають значення.

Усі ці типи журналістських інформаційних послуг становлять найбільшу частину журналістської діяльності в усьому світі – понад 99%. Невелика частка, що залишилася, стосується того, чим займається лише невелика кількість журналістів:

- критичний аналіз усього того, що, на перший погляд, видається правдоподібним або правильним, та відповідне власне активне розслідування.

Ця книжка присвячена тільки цьому останньому аспектові.

Не має значення, що ми робимо як журналісти – існують різні можливості виконувати цю роботу. Це можна пояснити на прикладі суперечливості журналістського висвітлення подій – за допомогою так званого аналізу полярних прикладів, здатного охопити цілком протилежні випадки. Як показує досвід, у діапазоні між протилежними і цілком реальними практичними випадками перебуває більшість життєвих ситуацій.

Ці різні випадки висвітлення подій спочатку класифікуються залежно від поставлених цілей та їх внутрішнього розуміння (рис. 1), потім з огляду на використання джерел та необхідні затрати зусиль на розслідування, а також їх сприйняття з боку тих, стосовно кого проводиться розслідування і оприлюднюються його результати (рис. 2).

Рис. 1. Діапазон висвітлення подій журналістами.

Деклараційна
журналістика, або
«придворна журналістика»

Викриття прихованих
досі фактів або тематизація
досі не помічених реалій

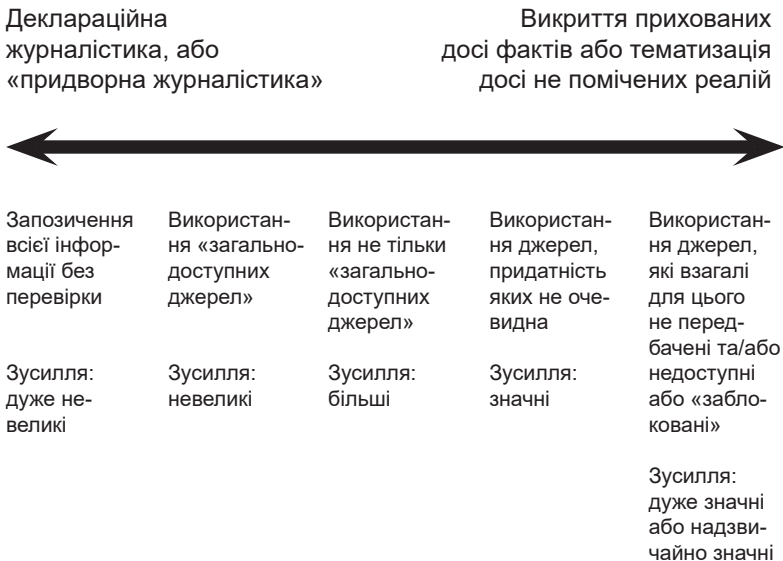

«Придворна журналістика» – наприклад, запозичення прес-релізів один в один або прикрашання чи «перебільшений опис» (на відміну від «применшеного опису») – не привілей минулих часів; деклараційна журналістика і сьогодні звичайне явище. Приклад: телевізійні повідомлення про професійного велосипедиста Яна Ульріха, що зазнав падіння, до 2007 року. Про нього писав колишній спортивний координатор каналу АРД (ARD) Гаген Боссдорф; він же видав книжку Ульріха «Все або нічого». Коли з'явилися перші звинувачення у зловживанні допінгом на «Тур де Франс», спортивний журналіст відмахнувся від них так: «Якщо «Телеком» говорить, що не було ніякого допінгу, то і для АРД немає ніякого допінгу». І навпаки, журналісти зі «Шпігеля» розкопали докази та підтвердження – вони шукали (приховану) правду, яка тематизувала досі не помічену громадськістю реальність, що полягала в поголовному вживанні допінгу у велосипедному спорті. Зрештою, Ульріх був викритий у

вживанні допінгу (більше на www.ansTageslicht.de/Ullrich). Тим часом телекомпанія APД дечого навчилася: тепер вона «дозволяє» собі оплачувати спеціаліста, (анти)допінгового журналіста Гайо Зеппельта.

«Деклараційна журналістика» означає менше роботи та затрат, аніж проведення розслідувань. Це також одна з причин, чому критичний аналіз проводиться не так часто, як використання безпроблемно доступних джерел (рис. 2). Між цими двома діаметральними полюсами містяться всі ті розслідування та висвітлення, що визначають нашу медійну ситуацію, наприклад журналістика, яка спирається насамперед на «загальнодоступні джерела».

*Рис. 2. Діапазон журналістських повідомлень
і використання (різних) джерел.*

«Загальнодоступні джерела» – це всі ті речі, до яких можна добратися без проблем і затрат робочого часу: газети, книжки в бібліотеках, прес-релізи тощо. Проте тут технічний процес багато чого змінив – наразі до них належить і інформація, яку можна отримати в інтернеті. Якщо зупинитися на такому означенні, то до такої інформації можна зарахувати і таємні документи на так званих лікінг-платформах (викривальних).

Використання не тільки «загальнодоступних джерел» (див. підрозділ 4.6) означає, що треба додатково самому збирати інформацію і ставити додаткові запитання, щоб, наприклад, доповнити інформацію з чисто «загальнодоступних джерел» чи збагатити її – так би мовити, розслідування «лайт».

Використання джерел, придатність яких не очевидна (див. підрозділ 4.6), вже означає справжнє розслідування. Отже, йдеться про упорядкування інформації, що пов'язане з великими затратами, наприклад, часу, але також передбачає і знання методів розслідування.

Якщо ж ми хочемо використовувати джерела, які, власне, не призначені для громадськості, а отже і для журналістів, тобто джерела, що офіційно зовсім не доступні або ж навіть частково заблоковані, то тоді ми маємо справу з жорстким розслідуванням, так званою «інвестигативною» журналістикою.

Лише в такий спосіб журналіст може зібрати багато інформації про реальні та взаємозв'язки, про які б ми в інакше ніколи не дізналися.

Паралельно з цим зростають і робочі затрати, які передбачають також відповідну інтенсифікацію у використанні розслідувальних способів.

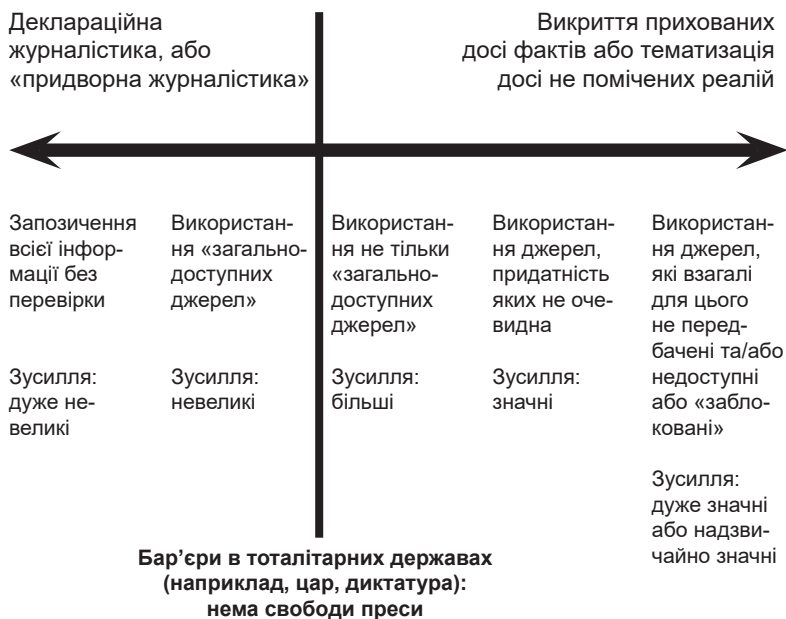
Відповідно до цієї градації змінюється і сприйняття з боку тих, хто стає предметом або об'єктом розслідування (ОР).

Рис. 3. Діапазон журналістських повідомлень, використання джерел і сприйняття з боку об'єктів розслідування (ОР).

З цієї причини бар'єри для журналістів, які мають утруднити або унеможливити критичне висвітлення подій, можуть бути розставлені по-різному, як це впливає з рис. 4. У тоталітарних державах, в яких панує цензура, а не свобода слова, бар'єри дають про себе знати на досить ранніх стадіях. Дозволяється і сприймається використання лише загальнодоступних джерел. Той, хто додатково користується іншими джерелами, швидко впадає в немилість можновладців (пор. рис. 4).

Рис. 4. Діапазон журналістських повідомлень, використання джерел та бар'єри в тоталітарних країнах.

Інакша ситуація у вільних суспільних системах. Політично обумовлені бар'єри з'являються лише на пізніших стадіях, а фактичні – ще пізніше: що витонченіші способи розслідування і що вільніший простір, який можна створити завдяки креативності, то ширшими і глибшими будуть також реальні можливості розслідування – без ризику для життя і здоров'я.

Рис. 5. Діапазон журналістських повідомлень, використання джерел та бар'єри у демократичних країнах.

Такі бар'єри можуть мати різне походження:

- Обмежене сприйняття самим журналістом, наприклад, через стрес або рутинність роботи, ключове слово – «тунельне» бачення. Про це йтиметься в розділі 2.
- Заходи іншої сторони: наприклад, стіна мовчання або використання «димової завіси» для відволікання чи введення в оману. Про це йтиметься в третьому розділі.
- Інформаційна перевага іншої сторони, тобто ексклюзивне володіння інформацією, яке необхідно зруйнувати – також дивись розділ 3.
- Юридичні бар'єри, такі як ризик судового переслідування чи чинні правові обмеження: наприклад, численні таємниці, які характеризують німецьку суспільну систему, або права осо-

би. Ми часто будемо звертатися до подібних – потенційних – бар'єрів.

«Бар'єри» означають опір. Опір не означає, що нічого не можна вдіяти, а лише те, що справа буде складнішою і/або потребуватиме більших зусиль. І саме тут починається інvestigативний пошук, якщо на нього дивитися з позиції мети та пов'язаних з цим зусиль: проникнення у замкнені, тобто ізольовані назовні, життєві світи та реалії буває втомливим. Але саме про це і йдеться в книжці.

1.2. Критерії «інvestigативної журналістики»

Якщо підсумувати дотеперішні підходи до дефініції цього поняття (напр., Redelfs, 1996: 26 і далі; Haller, 2000: 124 і далі; van Eijk, 2005: 12 і далі; Ludwig, 2005: 122 і далі; Carlo, 2006: 23 і далі; Investigative Reporters and Editors на www.ire.org: «About us») і звести разом наявні теоретичні роздуми та практичний досвід, то інvestigативну журналістику, або ж інvestigативний пошук, можна – для початку – означити на основі трьох твердих критеріїв. При цьому слово «інvestigативний» походить з англосаксонського простору, а «investigation» означає дослідження, вивчення, пошук, а також слідство. Ця термінологія використовується в Сполучених Штатах, наприклад, парламентськими слідчими органами, ФБР, а також у науковій галузі. В словник німецької мови «Дуден» це слово внесли 1999 року (Duden, 1999).

- 1) *Теми, до яких звертаються [медіа], характеризуються соціальною (політичною, суспільною) релевантністю. Це впливає із суспільного завдання медіа. Ця суспільна важливість – постійний критерій для судової влади, коли йдеться про баланс між «публічним інтересом» та особистими правами.*

Значення так званих викриттів для публічного дискурсу та процесу формування думки обумовлює відмінність між викривальною і політично та/або суспільно заангажованою інvestigативною журна-

лістикою, з одного боку, та швидше вуаеристичною, зорієнтованою на людську цікавість або базовану на домашній історії сенсаційною журналістикою – з другого. З цієї перспективи впливає потенційний список тем інvestigативних викриттів: на самій вершині порядку денного стоять погане керування, зловживання службовим становищем і розкрадання замість ефективності та порядності; кругова порука та кумівство замість конкуренції, якості та постійних інновацій; хабарництво та широко розповсюджена корупція, що не тільки витісняє ринкові механізми, але й має фатальні наслідки для технологічного та соціального прогресу; домагання власних інтересів коштом суспільства, соціально слабких верств чи меншин; приховані порушення загальноприйнятих або соціально узгоджених і прийнятих більшістю правил гри; шахрайство, невігластво, конфлікти інтересів будь-якого ґтибу, які мають наслідки для інших позірно непричетних осіб.

- 2) *Журналістові-розслідувачу, а також інформаторові (інформаторам), які підтримують його прямо чи опосередковано, активно чи пасивно, належить активна роль, тому що розслідувальна робота (зазвичай) громіздкіша і затратніша, ніж інші журналістські (розслідувальні) види діяльності. Втім лише журналіст особисто є «процесуальний керівник», і лише він визначає шляхи розслідування та спосіб і момент оприлюднення [результатів].*

Збір інформації всупереч інтересам «іншої сторони», яка не може бути зацікавлена в будь-якій «допомозі» зазвичай зводиться до збирання пазла: лише поступово окремі фрагменти інформації з різних джерел збираються до купи, щоб сформувати загальну картину. При цьому є маленькі і великі помічники, що можуть надавати важливу або менш важливу інформацію (фрагменти інформації), і чий власні інтереси не обов'язково мають бути ідентичними або протилежними тим, що їх має «протилежна сторона». З другого боку, бувають випадки, коли розслідування (і оприлюднення) спирається на небагатьох, проте якісно та/або кількісно дуже значущих (окремих) інформаторів. Загалом результат виглядає як взаємодія між журналістом та інформатором (інформаторами), до того ж процентне співвідношення між ними, якщо говорити про активну і переважну роль обох, може коливатися від нуля до ста відсотків. Так, роль інформа-

тора в успіху добре розслідуваної справи може становити, скажімо, 95%, а журналіста – 5%. Це може статися тоді, коли матеріал переважно базується на вичерпних документах, надісланих журналістові.

Але все може бути і навпаки, як це сталося зі скандалом, який потім назвали «Вотергейтом». У ньому також був присутній головний інформатор, якому в редакції «Вашингтон пост» дали псевдонім «Глибоке Горло» (Deer Throat – анонімне джерело інформації. – *Прим. перекл.*). Проте панівна активна роль у широкомасштабному зборі інформації, що скидалася на камінці мозаїки, цілком очевидно належала обом місцевим репортерам. Хоча інформатор знав (майже) все, але він не хотів розкривати це так просто. На той час він обмежив свою роль тим, що підтверджував правильність здобутої обома репортерами з великими зусиллями інформації і заохочував їх на правильному шляху («Ідіть за грошима»). Як ми сьогодні знаємо, йдеться про заступника голови ФБР Марка Фельта, який розкрив себе 2005 року.

- 3) *(Зазвичай) розслідувальна діяльність відбувається всупереч опорам та перешкодам, бо «інша сторона» не може бути зацікавлена в розкритті чи оприлюдненні відповідних фактів. Тому інвестигативна робота означає розслідування за ускладнених обставин.*

Із цього вже згадуваного критерію випливає одна з головних і насамперед типових проблем – проблема трудомісткості. Інша проблема може полягати в тому, що потенційні порушення межі при розслідуванні або ж постійне балансування на грані при (необхідному) збиранні інформації між легальною поведінкою, з одного боку, та не зовсім легальною, але легітимною – з другого. Хоч би там як, протидія, що може виявлятися вже в тотальній відмові надавати інформацію, часто відчувається не тільки під час проведення розслідування. Етап планування публікації або вже опублікований матеріал також часто служить приводом для іншої сторони вдатися до, наприклад, юридичного та/або фінансового тиску.

Журналістський розслідувальний процес (workflow) не завершується проведенням розслідування. Тепер треба зрозуміло викласти матеріал, а також оприлюднити його. Список критеріїв інвестигативного пошуку можна розширити дальшими трьома, цього разу «м'якшими» ознаками:

4) Достатніми трудовозатратами на уточнення формулювань.

Через те що можна швидко вскочити в халепу, а розраховувати на приязне ставлення іншої сторони не випадає, до того ж ми з самого початку не повинні надавати їй приводів для юридичних чи інших інтервенцій, при написанні матеріалу не обійтися без максимальної ретельності, тобто точності у формулюваннях. Траплялося, журналістів притягали до суду вже за те, що вони неточно описали колір краватки чи костюму. Подібні речі можуть видатися смішною дрібничкою, але вони служать підставою для звернення до суду. Той, хто має гроші, владу і нагоду для того, щоб приструнити норавливих журналістів, залюбки вдається і до таких ось нікчемностей.

Фактична і лінгвістична точність, крім того, означає і більше тексту, тобто більше місця, ніж коли просто нашвидкуруч пройтися по всьому матеріалу або скомпонувати текст в елегантно-самовдоволеній манері. Якщо якусь історію можна дуже сильно персоналізувати, то може знадобитися менше місця, ніж коли пишеш про якусь фірму чи цілий концерн, наприклад, коли треба дуже точно відтворити назву кожного окремого підприємства, незалежно від того, яка вона довга та/або громіздка – не тільки для того, щоб краще їх розрізнити, але й щоб захистити себе юридично.

Якщо задля більшої зрозумілості є бажання зобразити складні речі графічно, то адекватна ілюстрація потребуватиме і відповідного місця, вже не говорячи про затрати праці на її виготовлення.

5) Зрозумілість, попри прецизійність у формулюваннях.

Через те що ретельно досліджені взаємозв'язки виявляються зазвичай досить складними (багато імен та окремих аспектів, тісно переплєтених між собою), презентація у формі зрозумілого написання та/або візуалізації становить ще одну ознаку: складні, розгалужені, змережовані між собою речі необхідно не тільки описати в зручній для сприйняття формі, але й загалом надати їм зрозумілого вигляду. У конкретному випадку це не тільки потребуватиме однієї (або кількох) інформативних ілюстрацій, але й абсолютно інакшої організації простору, по-іншому оформленого макету, а в інтернет-публікаціях – специфічно адаптованої навігації.

- 6) *Витривалість і терпіння: постійно бути в курсі теми, регулярно її актуалізовувати; тематизувати довгострокові наслідки.*

На останньому етапі відстежування теми також може бути суттєвим критерієм інвестигативної (довгострокової) роботи. З перцептивної психології, а також з емпіричної політології ми знаємо про коротку пам'ять реципієнтів медіа. Іншими словами, «швидкість забуття» (Kirchgässner, 1988) досить висока. Тобто суспільне сприйняття складних, але політично та/або соціально значущих явищ недовзі знову йде в забуття. Здобуті одного разу враження та оцінки, що, власне, базуються (мусили б базуватися) на детальному пригадуванні, з часом блякнуть і тим самим послаблюють колективне критичне сприйняття.

Отже, регулярні нагадування, розповідь про продовження якоїсь історії, про її довготермінові наслідки, і яка важлива через те інвестигативна робота, також належать до професії, особливо коли дивитися на таку роботу з довгострокової перспективи і розраховувати не тільки на короткотермінові ефекти (в англосаксонському світі – impact), але й враховувати віддалені наслідки (aftermath).

Через те що ця книжка здебільшого зосереджена на етапах розслідування в інвестигативній журналістиці й меншою мірою на презентації готових до друку історій, в центрі уваги всіх дальших міркувань будуть передусім перші три критерії. Якими «небажаними» сприймаються такі викриття з боку тих осіб, стосовно яких проводяться, а потім оприлюднюються розслідування, можна підтвердити декількома прикладами:

- 1969 року Гюнтер Вальраф так і назвав свою книжку з викриттями: «13 небажаних репортажів». Тим самим він започаткував зміну епох у журналістиці, що зробила конспіративні розслідування прийнятними й у ФРН (більше – на www.investigativ.org, підрозділ 3.7).
- Політики (які вже завершили кар'єру) Отто Граф фон Лямбсдорф (Вільна демократична партія, колишній федеральний міністр економіки) та Оскар Ляфонтен (СДПН, свого часу прем'єр-міністр землі Саар) запровадили власну термінологію [щодо журналістів]: Лямбсдорф говорив про «журналістські ескадрони смерті» та «журналістику страти», Ля-

фонтен – про «свинську журналістику» (більше – на www.investigativ.org, підрозділ 1.2).

- З історичної перспективи, обидва перебувають у «найкращому товаристві» затятих невігласів: уживане в США слово «muckraker» (розгрібач бруду) пов'язане з висловлюванням президента США Теодора Рузвельта про письменника і журналіста Аптона Сінклера, що був одним з перших публіцистів, який проводив негласні розслідування «під прикриттям» (більше – на www.investigativ.org: ebd.).

Подібні епітети можна було б піднести до рівня самостійного критерію інвестигативного пошуку.

1.3. Відправні пункти та приводи для розслідування

Якщо проаналізувати оприлюднені викривальні історії на предмет того, як і чому вони виникли, дуже швидко можна дійти висновку, що вони у своєму виникненні діаметрально протилежні. Можна виокремити дві полярні ситуації: дивності, невідповідності, суперечності (скорочено ДНС), з одного боку, та конкретні(ші) сигнали і підказки – з другого (пор. рис. 6).

Рис. 6. Діапазон відправних пунктів для журналіста: дивності, невідповідності, суперечності (ДНС) проти конкретних підказок.

Перша ситуація відповідає стратегічному підходові, який починається з обдумування. Співвідношення між власною розслідувальною роботою журналіста та вирішальною інформацією (зовнішніх) інформаторів виходить, скажімо, як 90 до 10 відсотків. Друга ситуація – це зазвичай справа випадковості, коли отримуєш майже всю інформацію і потрібні документи одним махом та ще й із самого початку. Тут співвідношення міняється на протилежне: власна частка розслідування може бути нижчою, аніж значення вирішальних документів чи доказів. Існують приклади для всіх ситуацій:

Перша газетна стаття, що містила переважно коментарі та питання щодо дивної присутності (колишнього) спортивного редактора Гессенського радіо (ГР) на відносно другорядній спортивній події, але в компанії своєї дружини – власниці успішної, в т.ч. і на ГР телевізійної та спонсорської агенції, викликала невеличкий потік дописів з підтвердженнями того, що спортивний редактор – через свою дружину – брав хабарі. От же, після початкового обдумування DNC (дивності, невідповідності, суперечності) назбиралося достатньо необхідних підтверджень, і з цієї історії вийшов справжній скандал, який 2009 року завершився в'язницею для причетної особи (www.ansTageslicht.de/Emig).

А які «вирішальні» документи чи докази, може бути витлумачене по-різному. Приклад: справа Густля Моллата про баварську юстицію. Його роками тримали в психіатричній клініці. Свого часу він повідомив про темні фінансові оборудки своєї «колишньої», але ні прокуратура, ні суд, ні податкова не хотіли йому вірити. Його звинувачення сприйняли як «параноїдну систему мислення». Іншу позицію мав втягнутий в цю історію банк «Гіпоферайнсбанк» (HypoVereinsbank); вони знайшли підтвердження звинуваченням, але зберігали цю «небажану» інформацію в таємниці – Моллат залишався в неволі. Після тривалої попередньої розслідувальної роботи двох викривачів, які самі з іншої причини потрапили у скрутне становище, цю справу підхопив і тематизував телеканал «ТВ-формат репорт Майнц» (TV-Format Report Mainz), а також газета «Нюрнбергер нахріхтен» (Nürnberger Nachrichten). Скандал завис на місцевому рівні. Лише коли один анонім передав назовні внутрішній «спеціальний ревізійний звіт» «Гіпоферайнсбанку», тоді на підставі цього документа, що розвіяв усі сумніви у звинуваченнях Моллата, до розслідування та висвітлення скандалу долучилася загальнонімецька газета «Зюддойче цайтунг» (Süddeutsche Zeitung). Результат: локальний скандал переріс у юридичний скандал національного рівня з усе дивнішими подробицями (більше про розвиток теми – на www.ansTageslicht.de/Mollath). Якщо оцінити внесок у розслідування зовнішніх чинників (2 викривачів) та залучених журналістів, то його можна встановити десь на рівні 50:50. Історія почалася зі стратегічної інvestigативної роботи, а далі вже вийшла на «вирішальний» документ.

Інvestigативні історії, що спираються лише або переважно на оприлюднення отриманих документів або інших більш-менш придатних для публікації матеріалів, трапляються рідко (давніші приклади – на www.investigativ.org, підрозділ 1.3). Здебільшого релевантні документи можуть бути лише імпульсом для дальшого розслідування, бо зовнішні «помічники» не обов'язково знаються на юридичних та/або журналістських вимогах до розслідування. І ще одне: одні лише документи рідко розповідають усю історію (див. розділ 6).

Так воно й було 2007 року зі скандалом навколо пожертв для ЮНІСЕФ. Конкретна підказка про незвичайно високу, а головне – не задекларовану, комісію при залученні добровільних пожертв, була лише детонатором подальшого розслідування, що зрештою спричинило скандал, який спочатку призвів до позбавлення ЮНІСЕФ у Німеччині важливої печатки для підтвердження пожертви, а потім дав і можливість почати все з чистого аркуша (більше – на www.ansTageslicht.de/Unicef).

Крім того, релевантні імпульси надходять також з наявних інформаторських мереж (див. розділ 5). Імпульси в тому розумінні, що інформацію та/або якусь дивину – спочатку розпливчасту і несміливу – можна швидко протестувати на придатність для дальшої роботи. І ще: що з більшим журналістським успіхом, тобто, що з більшою довірою така співпраця між журналістом та інформатором колись відбулася, то вища ймовірність того, що «гаряча» інформація і далі буде (може) постійно надходити.

Втім не лише інсайдерські підказки, а й звичайні замітки у пресі можуть дати імпульс для критичного аналізу інформації та/або певних процесів. Отже, системний пошук (див. пункт 3.5.1) може швидко привести до розслідування з відповідними результатами. Приклад з www.ansTageslicht.de/Notfallrettung: «нормальна» газетна замітка стала детонатором для дальших журналістських пошуків, які завершилися з'ясуванням того, що в земельній столиці Штутгарті період до надання допомоги (час між першим дзвінком до «швидкої» та її прибуттям) такий довгий – на загальнонімецькому рівні серед найтриваліших – тому, що в цьому регіоні Німецький Червоний Хрест, маючи політичну підтримку, спокійно може працювати як монополіст.

Ба навіть, невинне оголошення дільничного суду міста Райнбаха від 2011 року, з посиланням на ст. 24 Закону про безвісти відсутніх осіб названа за прізвищем особа повинна з'явитись «у кабінет 207», інакше її «оголосять померлою», може стати приводом для написання інvestigативного детективу. Наприклад, про жінку, що зникла 16 років тому, і яка, за версією поліції і прокуратури, вте-

кла разом зі своїм коханцем, а насправді виявилася вбитою. Зрештою, цю історію з великими труднощами розплатив один редактор: www.ansTageslicht.de/Vermisst. Аналітичний генезис цієї історії: випадкова знахідка, що, втім, була стратегічно оцінена.

Підсумовуючи, можна сказати, що імпульси та відправні пункти для інвестигативних історій:

- є на всьому діапазоні між дивностями, нестикуваннями і суперечностями та конкретними сигналами і підказками,
- при цьому перший варіант більше відповідає стратегічному способу дій, а другий залежить швидше від випадку,
- зрештою, для успішного завершення справи стратегію і методичність варто використовувати і в ситуаціях, спричинених випадком,
- стратегія і випадок, звичайно ж, можуть збігатися одночасно та доповнювати одне одного,
- у певних межах «випадок» можна навіть створити, якщо згадати «його величність випадок» (див. про це у пунктах 3.1.1; 3.3.4).

Головне – це скористатися шансами незалежно від того, як вони спочатку виглядають.

1.4. Актуальність і доля теми

В інвестигативних історіях обидва аспекти виявляють себе зовсім по-іншому, аніж у (повсяк)денних матеріалах, тому що:

- підказки часто надходять досить пізно, вже після самої події,
- дивні речі, нестикування та суперечності не відразу помітні,
- розслідування починається лише опісля,
- воно зазвичай затратне, і насамперед затяжне.

Тому час між початковою подією та публікацією часто буває досить тривалим. В інвестигативних історіях актуальність визначається передусім типовим робочим потоком (workflow): зазвичай він задається моментом (першої) публікації.

Тим часом актуальність, яку відчуваєш або про яку вирішують головні редактори, чергові редактори та керівники відділів, не може чекати. Через те що офіційна чи інша реакція на подібні теми чи історії настає лише після (першої) публікації, може пройти ще певний час, аж поки інші медіа не звернуть на них уваги. Зазвичай це медіа з великим покриттям, що сприяє широкому громадському сприйняттю, тобто розвитку дальшої долі теми, яка потім може влитися в суспільний дискурс. Як це було, наприклад, з Вотергейтським скандалом, що почався 1972 року, та лише на початку 1973 потрапив у поле зору широкої громадськості, коли на телебаченні з'явилися кадри з суду з обличчями зламувачів (див. www.investigativ.org, підрозділ 1.4). Або як у вже згадуваній справі Густля Моллата, яка лише через шість років після його направлення у психіатричну лікарню переросла в скандал на всю Німеччину (про долю теми: www.ansTageslicht.de/Mollath).

На рис. 7 поданий огляд різних періодів, які можуть минути між самою подією та останньою реакцією на неї. Цей період може тривати від 2 до понад 30 років. У розслідувальній журналістиці актуальність і доля (розвиток) теми ідуть за власними законами.

Рис. 7. Питома актуальність і доля теми в інвестигативних історіях.

Подія	Початок розслідування	Перша публікація	Сприйняття широкою громадськістю	Закінчення опрацювання	Період
«Вотергей» США Політичний скандал www.researchieren.org ; розділ 1.4	1972	відразу	відразу «Вашингтон пост»	1974 відставка Ніксона	2 роки
«Лукона» / Удо Прокш Австрія Страхове шахрайство + політичний скандал www.researchieren.org ; розділ 2.3	1977	1983	1987 1. Книга «Справа «Лукоши»» 2. Книга 1993 року: «Владна мережа»	1991: перший вирок у справі про вбивство – 20 років 1997: останній вирок – 14 років	20 років
Сексуальне насильство Німеччина Табуїтована тема www.ansTageslicht.de/Missbrauch	70-ті роки	1999: «Франк-фуртер рундшау» 2010: «Берлінер моргенпошт»	1999 року завдяки «ФР» (кореспонденція про Оденвальдську школу не викликала жодного резонансу)	2010 року кореспонденції «Берлінер моргенпошт» про коледж «Канітус» справляють ефект бомби	понад 30 років
Зникла безвісти Німеччина Провал в роботі поліції www.ansTageslicht.de/Vermisst	1996	2011	2012: газета «Генерал-анцайгер» (Бонн)	Кінець 2012 року: засудження на 11 років за вбивство	16 років

	Подія	Початок розслідування	Перша публікація	Сприйняття широкою громадськістю	Закінчення опрацювання	Період
Густль Моллат Німеччина Скандал в органах юстиції www.ansTageslicht.de/Mollath	2003; 1-й процес – засудження	2009; спочатку прихильниками	2011; газета «Нюрнбергер нахріхтен» та канал «Репорт Майнц»	2012; приєднується газета «Зюддойче цайтунг»	до 2013 року лише заява на поновлення процедури	10 років (+ X)

2. Основні підходи

Реконструкція і журналістське опрацювання небажаної інформації, попри опір, стосується не тільки технічних і професійних питань, але й насамперед певного «розумового» внутрішнього налаштування, а конкретно – журналістського способу мислення, що можна (необхідно) в собі виробити. При цьому на першому місці стоять три речі: 1) не можна давати себе відволікати, засліплювати або ж збивати погляд. Конкретно це означає, що 2) необхідно (бути в змозі) принципово ставити все під сумнів та 3) усвідомити, що взагалі неможливе зрештою може бути можливим. Тут ідеться про ці три проблеми. Після цього в розділі 3 з таких принципових міркувань можна вивести загальні стратегії розслідування та конкретні способи дій.

2.1. Дійсність та її конструкція

«Що не може бути, те не повинно бути». Або: «Що не повинно бути, того не може бути!» Ця цитата, яку 1910 року письменник Крістіан Моргенштерн вклав в уста своєму критичному протагоністові «Палмстрему», і яка, поряд з латинським відповідником («*Quod volumus credimus libenter*»), циркулює як крилатий вислів, влучно формулює першу частину проблеми: а саме, що ми занадто часто сприймаємо речі як даність – свідомо чи підсвідомо, тому що всі роблять так і/або ми так звикли. Або ж нас до цього привчили, наприклад, завдяки власній соціалізації в родині та школі, на роботі чи просто лише тому, що ми ніколи не «перечіпалися» через певні речі, бо вони видаються занадто samozрозумілими.

Брак часу, стрес або просто рутину – додаткові чинники, які сприяють звичним та/або загальноприйнятим уявленням, і завдяки цьому затуманюють (можуть затуманити) погляд на речі або на те, що за ними криється. Звичайно, певну роль грають також сформовані «ідеологічні» настанови чи то політичного, чи релігійного походження. Так само і завчені норми чи ціннісні уявлення перешкоджають ясному або абсолютно відкритому поглядові.

Все це може – ще до початку самого розслідування – стати першим потенційним бар'єром обмеженого сприйняття. Наслідки: певні речі ми просто не помічаємо, наприклад питання чи те, що ми отримали цілком загально як пояснення, чи конкретно як відповідь на якийсь запит, таке лише тому, що воно через якісь позірні обмеження просто «повинне» (або має) бути таке, як воно є, – так би мовити, як мовна інверсія або логічний висновок того, що і як сформулював Моргенштерн.

Поряд з цими ментальними бар'єрами та такими, що впливають з рутини, яка уособлює ніщо інше, як натренований механізм для заощадження часу, щоб не було потреби шукати альтернативи (яка саме тому може змістити погляд), з'являється ще одна група перешкод для сприйняття. Це оті цілком «нормальні» *фільтри сприйняття*. Якщо порівняти з двома першими типами, то з ними впоратися найлегше.

«За лісом не бачити дерев» – так, наприклад, звучить давно відома приказка, що описує ситуацію, яку можна окреслити і так: ми занадто втягнуті в певну проблему і тому не в змозі вийти на найпростіший розв'язок. Або: бракує достатньої критичної дистанції до якоїсь ситуації, а тому треба залучити нейтральну третю сторону.

Абсолютно інший приклад стосується того, що психологи називають «когнітивним дисонансом»: ухвалене рішення або вчинена дія, які згодом визнаються помилковими, не переглядаються (що часто неможливо); натомість, люди шукають і рефлектують будь-які аргументи, що заднім числом виправдовують минуле. На все інше заплющують очі, бо з таким внутрішнім дисонансом неможливо спокійно спати. Виразніше це можна позначити як «самозаколисування».

Все це проявляється в ширшому контексті, а спеціалісти з комунікації та перцептивні психологи позначають як «конструкція реальності»: за логікою, об'єктивна істина чи реальність не може існувати вже через те, що всі нібито об'єктивні речі завжди сприймаються лише суб'єктивно й індивідуально, і лише так складаються в голові

в особисту реальність (її сприйняття), як відображення сприйманої «реальності». А що так відбувається (майже) з кожним, то, зрештою, існує так багато думок про все на світі, скільки є вдумливих людей. А тому не може бути єдиної думки чи оцінки, а тільки багато (відмінних у деталях) конструкцій реальності.

Для журналістів-розслідувачів ці різні види механізмів вибіркового сприйняття та індивідуальної конструкції реальності проявляються потенційно на всіх чотирьох значущих рівнях проведення розслідування.

Спочатку *на одному*. Ви повинні постійно бути свідомі того, що сприйняття завжди суб'єктивне, і що досить часто можна самому заплутатися у власній конструкції реальності. Це усвідомлення можна і необхідно тренувати. Наприклад, постійно тримаючи цю проблему перед очима і не покладаючись при цьому лише на власну здатність висловлювати судження. Не в останню чергу з цієї причини при розслідуванні складних історій або таких, які на початку виглядають (можуть виглядати) нереалістично, доцільно залучати незаангажованого, але зацікавленого розмовника як свого роду зовнішнього координатора. Навіть якщо це буде власний, але незаангажований супутник (супутниця) життя. Вільна (від упереджень) та твереза голова обумовлює вільний (від упереджень) і ясний погляд.

Другий рівень стосується інформаторів. Тут треба усвідомлювати, що подібні процеси відбуваються також і з цією важливою групою гравців. Якщо конкретно, то необхідно аналізувати на наявність подібних ментальних, обумовлених рутинною чи інших суб'єктивних фільтрів у сприйнятті не тільки інформацію, але передусім і наміри інформаторів. Часто останні живуть в абсолютно інакшому світі, бачать речі, і насамперед відчують тиск проблем, які зробили їх інформаторами, лише з власної перспективи. Лише той, хто спроможний очистити від дії фільтрів їхнє суб'єктивно відфільтроване бачення речей, не «травмуючи» при цьому інформатора і не створюючи в нього враження, що його (більше) не сприймають серйозно, може використати наявну інформацію для власних цілей. Детально про це в розділі 5.

Третій рівень – це рівень осіб, які визначають долю інвестиційної історії, тобто головних редакторів, видавців чи редакційних менеджерів або ж навіть юрисконсультів. Як можна запустити (можливо) відхилену історію чи першу гіпотезу, яку ще треба дослідити, буде предметом роздумів про можливості співпраці у третьому роз-

ділі. А поки що вкажемо лише на те, що і на рівні «клієнтів» чи тих, хто ухвалює рішення, необхідно рахуватися з аналогічними реакціями. Зокрема, тому, що досить часто цей рівень пов'язаний з останнім, четвертим, рівнем.

Цей *останній рівень* репрезентують саме реципієнти. А глядачі чи читачі – це ті, хто зазвичай дорожчі медіаменеджерам, аніж журналісти: другим треба платити гроші, а перші їх приносять. Звичайно, це теж спотворене сприйняття: без інвестицій в робочу силу та редакторський контент не буде і користувачів медіа. З другого боку, затрати (тобто журналістів) можна скоротити швидше, ніж маса реципієнтів відреагує на подібне зниження якості зменшення попиту, тобто скороченням доходів для мас-медіа. Відповідно, це визначає спосіб мислення тих, хто ухвалює рішення. Якщо більшість реципієнтів не поділяють певні погляди на речі чи розказану історію, тому що вони їх з тих чи інших причин не влаштовують, або коли головний редактор уже наперед так вважає, то те, чого не може бути, бо так бути не повинно, перетворюється на остаточне блокування матеріалу.

Отже, для журналіста-розслідувача як поле для самостійно керованої діяльності залишається рівень власних дій та рівень релевантних «співробітників», а саме потенційних інформаторів. І цей рівень треба використовувати за всіма правилами мистецтва. Адже часто зачіпки, на які, якщо зберігати ясний і критичний погляд, просто мусиш наткнутися, перебувають на відстані простягнутої руки. Принаймні для того, щоб в ході першої перевірки на правдоподібність з'ясувати, чи варто розслідувати якусь справу. В подальшому спочатку йтиметься лише про те, щоб з огляду на потенційні виклики інvestigативного пошуку (розпізнавання суперечностей та невідповідностей) виробити в собі специфічну (бо необхідну) внутрішню настанову.

2.2. Цікавість, недовіра і непоштивість

Передумови для згаданого вище необхідного менталітету, який мусить розвинути в собі активний журналіст-розслідувач, можна стисло описати цими трьома якостями, винесеними в заголовок. Цікавість – загалом засаднича робоча настанова для журналіста. Кажуть

також, що журналіст має бути «голодним». При розслідуванні недовіра до будь-якої інформації, заяв чи відповідей також доречно вже з причин проведення повторної перевірки. Обов'язок журналістської ретельності й без того потенційно передбачає наявність сумнівів, тобто перевірку переданої чи розслідуваної інформації.

В інvestigативному пошуку все це має ще вірулентніші форми. Так, ступінь цікавості має бути вищий уже тому, що бар'єри, які необхідно подолати в розслідуванні, а точніше, ще перед цим, при виявленні невідповідностей і суперечностей, вищі, аніж у звичайній журналістській ситуації гри в кішку-мишку. Те ж саме стосується і недовірливого загального налаштування. Ті, хто не (можуть бути) зацікавлені в розкритті певних обставин, і тому роблять (змушені робити) все можливе або відмовляються від певних дій, для того щоб перешкодити викриттю, залежно від обставин вдаються до жорсткіших та грубших засобів, щоб досягти своїх цілей: неповна або неправдива інформація; вирвані з контексту заяви; документи, що, з огляду на їх односторонність, двозначні або можуть (спрямовані) ввести в оману; присяжні запевнення, що не відповідають істині, або інша відверта брехня – це речі, які в інvestigативному пошуку швидко стають нормальною журналістською практикою. Іншими словами, ступінь обструкції, введення в оману та дезінформації, на який необхідно налаштуватися, тут незрівнянно вищий, аніж в інших видах пошуку. Відповідно, власний погляд має бути критичніший та гостріший, має зростати готовність протидіяти цьому всьому. Тому стовідсоткова цікавість та недовіра в чистому вигляді – адекватна принципова настанова, на якій можна будувати цілеспрямоване розслідування.

Якщо культивувати ці обидві робочі характеристики – цікавість і недовіру, то з них досить швидко постане ще один робочий феномен, який можна позначити як непоштивість. До чого завгодно. Непоштивість у тому сенсі, що ти не даєш нікому себе засліпити – незалежно від поста та посади, титулу, ступеню відомості чи популярності.

Приклади: 1972 року обидва ватергейтські репортери спочатку мали справу зі злочинцями, зламувачами, тобто зі звичайною клієнтурою. Поступово в гру вступали інші учасники: люди з сумнівного, проте офіційного середовища, наприклад ЦРУ. Потім коло гравців поширилося на політичний рівень: спочатку це був начебто незалежний від партії і влади «Комітет з перевиборів президента». Після цього в приціл потрапило політичне, а врешті й адміністра-

тивне оточення президента: Білий дім. Насамкінець розслідування, що почалося зі зламувачів, завершилося на президенті Сполучених Штатів Америки особисто. А сьогодні на думку могли б спасти такі імена, як Клаус Цумвінкель (колишній голова [німецької] пошти і «Менеджер 2003 року»), Карл-Теодор Гуттенберг (колишній міністр оборони і до 2011 року улюблений міністр газети «Більд»), Крістіан Вульф (федеральний президент до 2012 року та довший час улюбленець «Більд»), спортивні ідоли Ланс Армстронг (www.ansTageslicht.de/Armstrong) та Ян Ульріх (www.ansTageslicht.de/Ullrich) або ж Улі Генесс та інші.

Без послідовного заперечення накреслених та прийнятих самим суспільством меж, коли, наприклад, не наважуються поставити під сумнів слова (колишнього) міністра юстиції або навіть президента, розслідування, скажімо, навколо «Вотергейту» швидко б дійшло кінця. Адже у звичайній медійній ситуації відповідно сприймані в суспільстві та наділені певними значущими змістами офіційні посади, посадові чи політичні функції або ступінь відомості чи популярності осіб або інституцій виступають ефективним бар'єром у сприйнятті проблем, а тому часто являють собою перешкоду для початку розслідування. І, навпаки, треба мати на увазі, що цей феномен так само свідомо прораховується та інсценується іншою стороною. Для того, щоб речі, які в жодному разі не повинні стати надбанням публіки, постати в очах медіа та громадськості як такі, що перебувають поза всілякими сумнівами, вдаються до фільтрів сприйняття: одні ховаються за відомими особами чи сановниками, наприклад завдяки посаді в наглядовій раді, інші оточують себе дорогими та відомими адвокатами, з якими ніхто не наважується мати справу, а ще інші відразу прив'язують до себе потенційних конкурентів, заздрісників чи критиків, які могли б повідомити мас-медіа якусь інформацію, (добре оплачуваним) консалтинговим контрактом. Журналіст може все це подолати лише за допомогою (мінімально) необхідної порції цікавості, недовіри та непоштивості, а також розуміння того, що не все має бути так, як є. Або, іншими словами, за допомогою розуміння того, що багато чого таке, бо на це є вагомі причини та інтереси з боку інших. І саме їх треба критично проаналізувати.

2.3. Недовіра до органів юстиції

Ми майже звикли до того, що, наприклад, у політиці з правдою поводяться зазвичай досить вільно, бо політики сподіваються на забудькуватість або ж відразу починають брехати, принаймні доти, аж поки брехня не буде доведена. Але те, що і сфера правосуддя – при тулок неправди, тобто брехні, набагато менш відомо. І це має свої наслідки, наприклад, для суспільного сприйняття. І для роботи журналіста.

Наша система юстиції складається з декількох елементів: судів, або ж судової системи (про юрисдикції див. www.investigativ.org, підрозділ 2.3), адвокатів, прокуратури.

Адвокати – представники сторони позивача або відповідача. Отже, вони виступають лобістами своїх клієнтів. Цим практично все сказано про сумнівність і чесність їхніх виступів у суді.

Прокурори – «адвокати» влади на державній службі, покликані оберігати і захищати її інтереси. Особливо це стосується кримінального переслідування передбачених кримінальним кодексом складів злочинів. А що ієрархія між прокуратурою і політичним рівнем (міністром юстиції) досить коротка, то не тільки шляхи надсилання звітів знизу нагору короткі, а й, навпаки, політичних сигналів згори вниз (більше – на www.investigativ.org, пункт 4.6.2).

Судді (на державній службі) принципово незалежні. Їхня робота полягає не в тому, щоб забезпечити панування справедливості («Що таке справедливість?»), а ухвалювати рішення. У кримінальному судочинстві – здебільшого вироки, у масштабних процесах, особливо коли йдеться про економічні питання (або інтереси), охоче укладають також так звані угоди (deal). У цивільному процесі суддям подобаються мирові угоди між сторонами, адже тоді їм менше роботи: не треба писати мотивувальної частини, попередньо ретельно вивчати правову ситуацію, цитувати інші рішення. А у внутрішньому рейтингу ефективності роботи суддів мирові угоди оцінюються навіть вище, ніж добре обгрунтовані судові рішення, які не зможуть скасувати суди вищих інстанцій.

Що ж стосується конструкції відтворюваної в судових рішеннях (позірної) реальності, треба насамперед розрізняти два види судів: кримінальні та цивільні.

У кримінальному процесі прокурор представляє інтереси держави в кримінальному переслідуванні. Адвокат намагається захистити свого клієнта. При цьому захисник не зобов'язаний говорити правду, і з цієї позиції може її приховувати. Обвинувачений у будь-якому разі має право мовчати, а якщо він захоче щось сказати, то навіть має право збрехати. В кримінальному процесі так зване знаходження істини покладається лише на суддів. Для цього вони мусять навіть провадити власне розслідування, наприклад оглядати місце скоєння злочину, якщо це видасться їм доречним. Юридичний примус з'ясування всіх обставин відносно сильний.

Попри це, регулярно трапляються випадки, коли ця галузь юстиції не спрацьовує. У справі Густля Моллата суддя, що відправив підсудного в психіатричну лікарню, а до цього подзвонив у податкову інспекцію і повідомив, що Моллат «божевільний», і тому до нього не можна ставитися серйозно, через сім років на відповідне звинувачення парламентської слідчої комісії Баварського ландтагу дослівно сказав: «Я ж не буду читати 109 сторінок». Малися на увазі матеріали захисту Моллата та звинувачення в ухиленні від сплати податків, які він висунув проти своєї дружина, що, своєю чергою, подала на нього заяву через завдання тілесних ушкоджень (www.ansTageslicht.de/Mollath).

Зовсім інакша ситуація в *цивільному процесі*, тобто у правових спорах між громадянами, підприємствами і т. д., а також у судах із трудових спорів. Тут ідеться не про *знаходження істини*, а про претензії, виконання чи відхилення яких домагається сторона процесу. Суддя виступає швидше в ролі модератора і виходить з того, які аргументи чи докази кладуть (можуть покласти) позивачі на його стіл. Згідно зі ст. 139 Цивільно-процесуального кодексу (ЦПК), суддя не зобов'язаний глибоко вивчати обставини, тобто з'ясовувати істинний стан речей. Судді зобов'язані лише «сприяти процесові», що насамперед означає предметне і правове керування ним.

А що ситуація саме така, і часто одна зі сторін не має тих доказів, які їй потрібні, а друга не зацікавлена у їх наданні, то на порядок денний виходять обманні дії, до яких належать не тільки повідомлення неправдивих даних (брехливих свідчень, не під присягою), але й приховування доказів. З огляду на те, що нема обов'язку судді з'ясовувати всі обставини, процесуальний шахрай, який зумисне порушує «обов'язок говорити правду» (ст. 138 ЦПК), фактично нічим не ризикує.

Приклад. Один великий банк звільняв співробітницю. Загалом 20 разів. Подальші 50 проваджень супроводжували цей спір у сфері трудового законодавства між великим банком і колишньою співробітницею. В жодному із загалом майже 70 проваджень жоден із численних суддів не побажав заслухати всіх свідків звільнення або ж ознайомитися з матеріалами прокурорського розслідування. Вони б розповіли зовсім інакшу історію (див. www.ansTageslicht.de/DZBank).

Коротше кажучи:

- Обов'язок досліджувати всі обставини в кримінальному процесі підвищує ймовірність того, що вирoki у своїй мотивувальній частині більш-менш повно відображають реальність. Винятки підтверджують правило.
- У цивільному процесі будь-якого гатунку, навпаки, обов'язок з'ясування суддями істини наближається до нуля. Відповідно, до судових рішень і зображених у них фактичних обставин необхідно ставитися зі здоровим скептицизмом. Ймовірність того, що такі рішення відбивають реальність, незначна. Винятки тут також підтверджують правило.
- Втім треба пам'ятати про таке: судові рішення – насамперед судова оцінка фактичних обставин «іменем народу», на яке громадськість може покладатися, тобто довіряти йому, і яке потім набуває законної сили і в разі чого підлягає примусовому виконанню. Той, хто ставить це під сумнів, зіткнеться – для початку – з нерозумінням.
- З другого боку, помилкові рішення і те, як вони ухвалюються, становлять благодатне поле для розслідувань. Судові помилки, які стають відомі громадськості, стосуються переважно резонансних справ. Буденними судовими помилками медіа майже не цікавляться, хоча вони так само безпосередньо впливають на життя людей.
- У судовій системі США, наприклад, де суддів та прокурорів обирають громадяни, і тому вони перебувають під великим тиском, щоб досягти успіху, і в якій навіть підготовча робота поліції часто недостатня, бо шериф також мусить регулярно діставати вотум виборців, подальші розслідування (наприклад, вбивств або незаконно ув'язнених «злочинців») – це майже класична сфера діяльності журналістів-розслідувачів.

Підсумовуючи, варто пам'ятати про те, що потенційна недовіра і здоровий рівень непоштивості – це якості, що не завжди цінуються. А якщо при цьому «на гора» видаються ще й небажані результати, то можна швидко опинитися в ролі не тільки суспільного, але й журналістського аутсайдера. Винятки підтверджують правило тоді, коли розслідування і послідовне оприлюднення результатів – домінантне правило гри, наприклад у редакціях так званих якісних медіа. І, навпаки, зустріч приятельок за чашкою кави, вечірки чи запрошення великих, красивих і могутніх пообідати у (спеціально) вибраному колі вже після першої публікації стають неактуальними. До цього треба бути готовим.

2.4. Фантазія і креативність: розглядати неможливе як можливе

Що під цим мається на увазі, можна показово продемонструвати на прикладі Вотергейтського скандалу, який являє собою майже хрестоматійний випадок. У цій справі інформація не впала з неба, а її довелося систематично добувати за всіма правилами жанру. Сидячи за своїми виснажливими розслідуваннями, обидва репортери поступово вийшли на п'ятьох відповідальних осіб таємного фонду, з якого заплатили зламувачам. Досі вони мали змогу писати лише про різні порушення та існування такого фонду. Те, що слід відповідальних за ці гроші осіб, частина яких була відмита, виведе на найвищі щаблі політики, стало зрозуміло лише з певного моменту, коли вдалося звести до купи перші (декілька) свідчень інформаторів. В екранізації книжки «Вся президентська рать» на 84 хвилині є епізод, коли головний редактор «Вашингтон пост» у присутності свого заступника дещо нестримано дорікає обом репортерам, що досі в них у розпорядженні тільки розпливчасті свідчення, а не точні дані, тим паче не в письмовій формі, і що навіть зловісне «Глибоке Горло» не може бути використане для цитування, і що для майбутньої історії є лише два джерела, які також не можна цитувати: «Ви працюєте над історією, в якій всього-на-всього стверджується, що колишній міністр фінансів цієї країни – пройдисвіт!».

Для обох репортерів ця сцена не тільки у фільмі, але й у перебігу тодішніх подій, уособлює певний ключовий момент. А саме усві-

домлення того, що раніше вважалося неможливим: міністри і топ-менеджери від політики можуть бути «пройдисвітами» та «членами злочинних угруповань» (108 хвилина). До цього часу така річ здавалася просто немислимою, тому що чого не повинно бути, того і не може бути. Лише після тверезого зіткнення з усе більшою кількістю голих фактів почала зростати також і сила уяви обох репортерів та інших членів редакції стосовно того, що в Білому домі відбуваються речі, які, власне, виходили за межі цієї уяви.

Саме ця неймовірність речей, що видається неможливою, і є тут предмет обговорення. Тому що на доповнення до вже описаних основних настанов при проведенні інvestigативного дослідження додається ще один підхід: вважати неможливе можливим, або ж не вилучати такий сценарій із самого початку.

Якщо взяти Вотергейтський скандал, то усвідомлення раніше немислимих речей приходило поступово – аж поки пошуки «пройдисвітів» не привели на саму гору. Цей процес пройшли репортери і редакція та зрештою й усі американці. «Вотергейт» спричинив якісний стрибок у недовірі американських виборців до держави і політиків. І в цьому полягало політичне та історичне значення цього скандалу: він відкрив людям очі й зрештою сприяв появі іншого розуміння держави і влади. Так, наприклад, уже згаданий колишній міністр юстиції був згодом притягнутий до суду і засуджений за «перешкоджання правосуддю», спробу шахрайства проти США, неправдиві свідчення та порушення присяги. Понад 30 осіб з оточення Ніксона були засуджені за ті ж або подібні злочини – раніше для американців це було немислимо.

У справі Густля Моллата також перша команда його прихильників, шукаючи зацікавлений медіа, звернулася 2009 року до журналу «Штерн», у якого на той час ще не було відділу розслідувань. Реакція: «Ми не прихильники теорій змов. У цій справі ви, вочевидь, конструюєте змову психіатрів і суддів з банкірами, щоб змусити замовкнути невинних людей, які вийшли на слід їхніх зловживань».

Саме це і мається на увазі: не відкидати відразу варіант, що спочатку видається абсурдним, а принаймні уважніше подивитися на – позірну – теорію змови. Адже, як відомо, розслідувати – означає працювати з відкритим результатом. Тим паче це стосується інvestigативної пошукової роботи. Проте й тут є відмінність: відкритість результату може йти набагато далі, якщо ми не хочемо передчасно перекрити собі погляд. По суті, це як ходіння по лезу ножа: з одного

боку, мають значення лише тільки факти, що можна використати в суді, тобто які можна довести, з другого – доводиться мати справу зі (спочатку позірними) теоріями змов.

У цій ситуації навряд чи можливо виробити якесь загальне правило. Як поєднати ці два протилежних завдання, залежить не тільки від наявних ресурсів часу і можливостей, а насамперед від самої конкретної історії або ж від конкретної ситуації, в якій проводиться розслідування. Тому, як це відомо з теорії менеджменту та розв'язання проблем, рекомендацію можна звести до такого знаменника: лише активне усвідомлення необхідності залишати собі відкритою відповідну опцію, а саме не відкидати неможливе як таке, чого не може бути, і за потреби програти цю ситуацію до кінця, тобто з усіма наслідками для напрацьованого досі рівня матеріалу, може вже стати половиною справи. Адже хто спроможний розпізнати (потенційну) проблему як таку, в разі чого подумає і про її (потенційне) розв'язання або ж про альтернативу дотеперішньому поясненню.

Якщо послідовно і до кінця додумати це останнє речення, то основне правило складається з двох частин:

- неможливе потрібно серйозно вважати можливим;
- якщо ж уважніше поглянути на таку ситуацію, то варто виявити ґрунтовність: недовіра при цьому – адекватний контрольний механізм.

І якщо потім пояснення, яке (спочатку) видавалося неможливим, все більше ставатиме реальним, то не треба аж так дивуватися, коли (най)неможлив(іш)ий варіант, що ви могли собі уявити, буде навіть перевершений реконструйованими фактами.

Те, що тут не обійтися без дотримання розумного балансу між метою і шляхом до неї, тобто потенційним результатом і затратами зусиль, це вже інша річ. Але: якщо хтось з самого початку відкидає все, той програв уже з самого початку. На www.investigativ.org, підрозділ 2.4 ви знайдете інші приклади з реального життя, що видаються неможливими.

2.5. Мислити спільно, мислити наперед, мислити нестандартно

Інвестигативна робота є, серед іншого, і робота головою; це стоюється всіх етапів. Можна навіть сказати, що вона потребує надзвичайно інтенсивної роботи головою. А це означає думати.

Уже йшлося про мислення як форму розвитку фантазії та креативності, або як спосіб звільнення свого погляду від бар'єрів. Про стратегічне чи тактичне мислення, тобто планування і забезпечення інвестигативного пошуку, детальніше йтиметься в усіх дальших розділах. На цьому місці поговоримо про деякі потенційні камені спотикання, що не обов'язково мають привести до падіння. А також про деякі міркування, що можуть загострити погляд, і тому допоможуть побачити щоразу нові зачіпки для дальших міркувань чи навіть для розслідувань. Їх перелік не може бути повним. Ключові слова треба сприймати як приклади: як за допомогою мислення, тобто одного (чи двох) міркувань можна перестрибнути через бар'єри мислення, раніше не усвідомлювані. Власне, приклади досить прості. Через те що і при обдумуванні можна впасти в рутинні, тобто наїжджені шаблони сприйняття і мислення, часто не помічаєш цілком простих взаємозв'язків.

Приклад 1. Порівняння яблук з грушами.

Кожному відоме це звинувачення, коли говорять, що були порівняні незіставні речі, наприклад яблука з грушами, і тому порівняння не тільки хибне, а й приводить до помилкових висновків. Якщо придивитися уважніше, то така критика абсолютно неслухна. Іншими словами, наведене порівняння не тільки допустиме, але й може бути цілком змістовним. Це має просте пояснення.

Порівняння двох ідентичних речей не має особливого сенсу. Єдиним здобутком буде лише висновок, що вони практично стовідсотково схожі одна на одну. З цієї причини порівняння означає щось зовсім інше: йдеться про пошук *відмінностей* та/або *подібностей* між речами, що якраз не ідентичні чи однакові, а мають відмінності. Інакше це не мало б сенсу і не дало б якогось здобутку. І

з цього погляду порівняння яблук з грушами абсолютно доречне. І ті, і ті – фрукти, що при досяганні падають з дерева. Проте яблука округліші, а груші видовженіші. Дальші висновки або питання також виправдані. Наприклад, про те, чи траєкторія або ж кут падіння на землю обох плодів, зважаючи на різний фізичний розподіл маси (круглий – овальний), ідентичний. І так далі ...

Хоч як би безглуздо звучали ці питання, але заклик до того, щоб проводити саме такі порівняння і виводити з них відповідні питання, цілком серйозний – навіть якщо ви не збираєтесь на них відповідати, а лише поставити на обговорення. Або звернути увагу на якусь суперечність. Звісно, існують обмеження, що виникають, коли похідні питання абсолютно не мають (більше) сенсу. Але в разі чого це стає помітно тільки тоді, коли ставиш такі питання. А з хронологічного та логічного боку, цьому передують порівняння різних речей, наприклад яблук і груш.

Такі міркування важливі з двох причин: по-перше, вони можуть допомогти вже на етапі розслідування. А саме тоді, коли шукаєш аналогії, скажімо, для того, щоб краще передбачити певні варіанти поведінки іншої сторони або ж краще оцінити аналогічні ситуації. По-друге, журналістів-розслідувачів також не обійтися без того, щоб поряд з повідомленням доведених фактів, описувати інколи також і взаємопов'язаність тлумачень. Це можна робити з метою інтерпретації фактів. А крім того, щоб пояснити читачеві якийсь відносно складний контекст на близькому до життя прикладі (порівнянні).

Приклад 2. Є затрати і затрати.

Значення цього речення таке, як воно тут сказане. Але його можна сформулювати по-іншому, якщо замислитися над тим, чому затрати мають ту властивість, що вони щоразу бувають зависокі. Тоді фраза звучатиме так: затрати завжди також і доходи. Зазвичай для когось іншого. І якщо цей інший зацікавлений у високих доходах, то відповідно високими мають бути і затрати, які він виставляє в рахунок.

Через те що велика кількість епізодів, які стають приводом для розслідувань, пов'язані з грошима, часто навіть з великими грошима, цей приклад має суттєве значення. Отже, йдеться, зрештою, про доходи того чи тих, які переважно і є об'єкт інвеститивного інтересу. З другого боку, гроші повинні звідкись братися. Тобто десь або в когось виникають відповідні видатки чи затрати. Останнє також становить принциповий інтерес для журналіста, особливо коли транзакція відбувається непомітно, тобто без знання чи всупереч волі потерпілих осіб. При цьому діапазон різних можливих ситуацій нескінченний. З цієї причини тут також можна дати лише загальні поради.

Перед початком інвеститивної роботи спочатку треба усвідомити цей взаємозв'язок, а саме: будь-який сигнал про (високі) затрати повинен автоматично спонукати замислитися. Куди вони пішли? Хто міг дістати вигоду (через дохід або списання)? Чи пов'язані між собою той, хто виставив рахунок, і вигодонабувач? Якщо так, то як? Часто це відкриває нові перспективи – і щодо людей та їхніх мотивів, і щодо більшої, пов'язаної між собою «системи», всередині якої ці сумнівні затрати відіграють цілком визначену роль. Простий приклад: Рахункова палата висловила незадоволення такою системою при розміщенні державного замовлення в одній приватній фірмі. Те, що вона не перевірила або не змогла перевірити, полягає ось у чому: фірма – дочірнє підприємство однієї іноземної компанії, яка, своєю чергою, власність особи, що завдяки своїй офіційній посаді фактично передала це замовлення сама собі. З цього погляду, високі затрати зрозумілі: так цей службовець може заробити більше у свою кишеню. Або ж усі учасники належать до одного (єдиного) концерну, але діють самостійно і в різних країнах: там, де податки високі, відповідно треба оплачувати і великі рахунки, що (значно) зменшує прибуток, а там, де податок на прибуток низький, сума доходу або ж прибутку збільшується.

Приклад 3: практики уникнення оподаткування «Гуглу» і «Епплу», які стали відомими 2013 року: *«подвійна ірландська з голландським сендвічем»* («Double Irish – Dutch Sandwich») – популярна в США схема оптимізації

податкових зобов'язань. – *Прим. перекл.*) – так спеціалісти з уникнення оподаткування (аудитори, податкові консультанти і т. д.) називають цю схему. Вона працює так: «Гугл» засновує в Ірландії, країні з низькими податками, дві так звані проміжні компанії. Мета діяльності компанії № 1 полягає в тому, щоб дорого продавати ліцензії іншим дочірнім компаніям концерну, наприклад на експлуатацію національних пошуковиків, у країнах з високими податками, наприклад «Гуглу» в США. Там можна списати з податків (високі) затрати на ліцензію, які зменшують прибуток у США. Для того щоб (високий) прибуток, який завдяки цьому утворюється в країні з низькими податками, там не оподатковувався, додається ще елемент схеми. Прибуток в Ірландії переказують дочірній фірмі «Гуглу» в Нідерландах, де звільнені від оподаткування лише прибутки від ліцензій і патентів. Центральний банк Нідерландів встановив близько 12 тисяч таких фінансових фірм без жодного співробітника. Коли гроші приходять у Голландію, вони відразу повертаються назад або йдуть далі на проміжну компанію № 2 в Ірландії, що не має там свого офісу, але має банківський рахунок, а офіційно зареєстрована на Бермудах. Симпатичний карибський острів – це і є власне мета: тут податок на прибутки, отримані в інших країнах, скажімо, в Ірландії, становить нуль відсотків.

Подібне спостерігаємо і з «Епплом», що, згідно з розслідуванням американського Сенату, лише у своїй фірмі «Еппл оперейшенз інтернешенел», яка діє в Ірландії, але, зрештою, вона апатрид, з 2009 по 2012 рік накопичила 30 млрд. неоподаткованих доларів. У глобальній материнській компанії «Еппл сейлс інтернешенел» сума на офшорних рахунках склала навіть 74 млрд доларів, які оподатковувалися лише частково. Крім Конгресу США цим питанням займалися ще два журналісти «Нью-Йорк таймз», які оприлюднили результати розслідування 2012 року, і отримали за це Пулітцерівську премію (www.pulitzer.org/works/2013-Explanatory-Reporting).

Як уже говорилося, діапазон різних варіантів застосування таких схем розрахунків широкий, строкатий і зазвичай витончений. У поєднанні з описом системи (переваг і недоліків) «корупції», подані

типові варіанти схем, щоб мати уявлення, що треба або необхідно шукати в сумнівних випадках. На цьому місці доречно лише вказати на те, що складні розрахункові механізми загалом можна виявити в балансових звітах, а також в обліку прибутків і збитків підприємств і концернів, якщо ті оприлюднюють свою звітність у достатньо детальній формі. Проте для цього потрібно мати ґрунтовніші знання цієї сфери або звертатися по допомогу до спеціалістів.

Крім того, запам'ятати треба ще й таке: суми, які ви розслідуєте, часто відхиляються одна від одної. Іншими словами, те, що в «А» з'являється як затрати на певну суму (наприклад, 11598,84 €), скажімо, у формі відкладеного рахунку, у «В» опиняється як дохід лише у формі двох (або декількох) часткових платежів (наприклад, 5155,04 €; 6443,80 €), що тільки після додавання дають суму «А». Це не такий уже й рідкісний трюк, за допомогою якого, наприклад, від «В», скажімо податкової інспекції, але також і від інших, намагаються приховати, що загальну отриману суму кінець кінцем переказала лише одна особа, у нашому випадку – «А» (про інші тонкощі – на www.investigativ.org, підрозділ 6.3). Ще складніша ситуація, коли перерахунки робляться через декілька компаній, так би мовити, через круговий обмін з трьома учасниками, бо такі операції взагалі неможливо реконструювати без первинних документів.

Схема «затрати = доходи» з метою власного збагачення широко розповсюджена. Вона стала відомою щонайпізніше після афери «Ное Гаймат» (НГ), яку 1982 року розкрив журнал «Шпігель». Свого часу НГ була не тільки компанією з будівництва житла, що належала профспілкам, але й найбільшим у Німеччині орендодавцем квартир. Серед іншого, її менеджери особисто збагачувалися на затратах орендарів на опалення. Власне, затрати на опалення, як так звані експлуатаційні витрати, просто проходять через орендодавця, що потім виставляє їх для сплати орендарями в окремих рахунках, не маючи при цьому права робити націнку. Але профспілкові менеджери з НГ підійшли до цього питання по-іншому. Вони заснували власну опалювальну компанію, що великими обсягами закуповувала котельний мазут, накидали декілька пфенігів і виставляли рахунок житловій компанії «Ное Гаймат», в якій вони самі працювали. Своєю чергою, НГ – цього разу, як і належить, без націнки – пересилала платіжки численним орендарям квартир (пор. Spiegel, 6/1982, а також 20/1982; Mehnert, 1997: 151–172). Якщо (лише) 1 (додатковий) цент помножити на приблизно 400 тис. квартир на в середньому 80 квадратних

метрів на 12 місяців – за рік виходить непогана сума. Точно кажучи, 384 мільйони центів за рік. Якби в такий спосіб порахувати всю житлову площу Німеччини (40 млн умовних квартир по 90 кв. м в середньому), і при виставленні рахунку за опалення додати всього один жалюгідний цент, то додаткові затрати, або додаткові надходження, становили б 43 млрд центів, або ж 40 млн євро. Останній висновок демонструє:

- можуть пригодитися і дрібнички, тобто невеликі та дрібні суми майже не впадають в око, але якщо їх додати, то вийде кругленька сума;
- і тому журналістам варто проводити такі загальні підрахунки, що допоможуть викрити потенційні мотиви та схеми.

Приклад 4. Ставлення до цифр і їх інтерпретація.

На вебсторінці можна ознайомитися зі стислими і простими рекомендаціями на цю тему. Вони настійно рекомендуються для читання.

Хочу звернутися до ще однієї, останньої, проблеми. Вона полягає в тому, що між двома (або декількома) статистично зафіксованими речами, між якими на перший погляд існує взаємозв'язок або такий зв'язок навіюється, не обов'язково наявний фактичний причинний взаємозв'язок. Тому ключове слово тут таке:

Приклад 5. Статистичний взаємозв'язок – причинно-наслідковий взаємозв'язок.

Простий випадок: після ситуації А хронологічно настає ситуація В. Чи звідси випливає, що А спричиняє В, або по-іншому, чи обов'язково В випливає з А? Інший приклад: (цифрові) дані, що описують ситуацію А (наприклад, кількість поліцаїв зменшилася) начебто пояснюють інші цифри, які описують ситуацію В (кількість злочинів, зафіксованих у кримінальній статистиці, збільшилися). В основі хронологічної послідовності двох подій може лежати причинно-наслідковий ланцюжок, але це не обов'язково. Те ж саме стосується так званих статистичних взаємозв'язків, коли у двох різних цифрових значеннях або числовій динаміці (ланцюжку даних), в яких спочатку вбачається правдоподібний взаємозв'язок, ми

хочемо побачити ознаки причинно-наслідкових зв'язків. Загальне правило таке: причинно-наслідкові зв'язки відбиваються також і в статистичних взаємозв'язках. І, навпаки, в основі статистичних взаємозв'язків не обов'язково має лежати причинно-наслідковий зв'язок. Якщо все ж існують паралелі між рядами чисел або зворотний взаємозв'язок (статистики говорять про інверсивний зв'язок), то можливо, ми спостерігаємо абсолютно інший процес (пояснення), який і впливає на видимі взаємозв'язки.

Кримінальна статистика може слугувати тут хрестоматійним прикладом. Так, збільшення статистично охоплених злочинів може виявитися наслідком дуже різних причин (або цифр, якщо такі є). По-перше, список злочинів пов'язаний з такими речами, як повнота реєстрації. Чи все, що потрапило до поліційного протоколу, передається далі до управління статистики? Якщо ні, то просте поліпшення в упорядкуванні вже наявних даних або випадків при наступній публікації статистики створило б хибне враження про зростання злочинності. До того ж незалежно від того, чи кількість поліцаїв зменшилася, залишилася незмінною чи зросла. Можливо, навіть і в тому разі, коли кількість злочинів де-факто скоротилася. Простий приклад. Ситуація 1: 500 злочинів, з них у статистиці зареєстровано 300. Ситуація 2: 400 злочинів, з них зареєстровано 350. Результат: зменшення злочинності на 20 % (з 500 до 400), збільшення статистично зафіксованих і повідомлених громадськості злочинів на 16,7 % (з 300 до 350).

Ще один відомий феномен кримінальної статистики: якщо кількість зареєстрованих злочинів зростає, то це переважно пов'язано з тим, що або стало більше поліцаїв і/або вони успішніше розслідують злочини, ніж раніше. І, навпаки. Причинно-наслідковий зв'язок у цьому статистичному прикладі не очевидний, він потребує відповідної (фонові) інформації про справжню взаємопов'язаність наслідків, а вона виглядає по-іншому, ніж це описано на початку прикладу.

Доведення зв'язку між причиною і наслідком, щоб мати змогу їх потім описати, належить до найскладніших завдань журналістського

ремесла. Існують відносно прості наслідкові шаблони, які після першої перевірки на правдивість і надалі вкладаються в логічні та інші пояснення, наприклад власні тлумачення. Насамперед, це стосується відносно простих обставин чи подій, наприклад перебігу ДТП.

Ситуація ускладнюється, коли причинно-наслідкові зв'язки спірні, бо, наприклад, з ними пов'язані неприємні наслідки для причетних осіб. Скажімо, тоді, коли завдяки доведеному причинному зв'язкові ступінь відповідальності чи провини одного з причетних збільшиться, і йому доведеться побоюватися дисциплінарної чи кримінальної відповідальності. Так, наприклад, у юридичній площині наявність шкоди і, відповідно, права на відшкодування (поряд з провиною, умислом чи недбалістю) передбачає «каузальність» між «неправомірною дією» та спричиненою нею «шкодою». Наявність такого зв'язку встановлюють судді. Якщо ви відчуваєте, що не в змозі самостійно оцінити відповідні події чи взаємопов'язаності, то залучіть як спеціаліста «експерта». Як відомо, після експертизи завжди з'являється контрекспертиза. Після цього часто замовляється третя, начебто нейтральна та/або незалежна, а потім колись і якимось звершиться правосуддя, точніше, ухвалить судові рішення.

Якщо вже в суді виникають проблеми з казуальністю, то не дивно, що в журналістиці ці питання можуть призвести до набагато більших проблем. Журналісти – не судді, рішення яких набирають «законної сили» або мають обов'язковий характер. Навіть якщо рішення, які ухвалюють судді, потім – з різних причин – скасовуються (можуть бути скасовані) у вищій інстанції, то суддя, який ухвалив це рішення, не мусить побоюватися негативних наслідків для себе. І навіть абсолютно хибне рішення, що набрало чинності, зберігає свою силу – без жодного юридичного наслідку для судді – аж поки не буде доведене протилежне, наприклад, абсолютно інший причинно-наслідковий зв'язок. Журналісти ж, навпаки, перебувають у зовсім іншій ситуації, а саме: вони або подають висловлення думки, тобто оцінні судження, або висувають твердження про факти, і за це (мусять) нести (медійно-)правову відповідальність. Журналісти-розслідувачі займаються переважно останнім, і в разі чого мусять «з переконливою правдивістю» довести твердження про факти.

Звідси можуть, на перший погляд, виникнути особливі проблеми. Зокрема, тому, що теми розслідування та оприлюднення їх результатів з погляду тих, про кого повідомляється, можуть бути дуже

небажаними. Відповідно, з високою ймовірністю можна передбачити, що вони використають усі наявні засоби оскарження.

Взагалі, існує лише одне рішення. Це рішення, що, власне, могло б описати розслідувальну роботу вже з огляду на її внутрішнє розуміння:

- реконструювати факти та семантичні контексти, тобто просто показати їх у хронологічній послідовності;
- але оцінку, тобто аналіз взаємних причинно-наслідкових зв'язків, у разі сумнівів, віддати реципієнтам.

Це має дві переваги. Правовий аспект – перша. А друга полягає в тому, що під час роботи ми будемо зосереджувати всі зусилля лише на (якогого) повному і точному опрацюванні фактів та їх поданні. На реципієнта, який хоче скласти власну думку чи сприйняття на основі бездоганих, (максимально) нейтральних фактів і семантичних контекстів, це справляє зазвичай не тільки переконливіше, але й стійкіше враження.

2.6. Інтереси та інструменталізація

Той, хто з метою розслідування входить до мережі вже наявних інтересів, щоб виявити приховані, потрапляє, так би мовити без дозволу, на чужу територію. Якщо це відбувається без допомоги інших, то журналіст діє з власного інтересу (наприклад, виконуючи громадське завдання) і з власними інвестигативними цілями (наприклад, щоб перевірити інформацію). З позиції журналістського самовизначення це була б ідеальна ситуація. Але якщо інша сторона спрямовує журналіста на об'єкт розслідування, детально ознайомлює його зі справою або надає будь-яку іншу допомогу, тоді він не може не припускати, що його – свідомо чи несвідомо – інструменталізують, тобто роблять іграшкою когось, чий інтерес він, можливо, не знає або не може знати. І саме це може стати проблемою; а найгірше – коли самого журналіста заводять на слизьку стежку, проте він цього не помічає або помічає занадто пізно. Якщо не брати до уваги останнього найгіршого сценарію, у цьому виді журналістської діяльності може

виникнути очевидна ситуація дилеми. При цьому два питання відіграють тут певну роль, яку необхідно собі чітко усвідомити.

Перша коло питань стосується важливості тих, хто дає підказки, інформаторів та інших помічників, та їх незамінності. Друга проблема має стосунок до відмінності мотивів, які деколи і можуть призвести до конфлікту цілей.

Зазвичай при проведенні розслідування ми спираємося на декількох або навіть багатьох менших чи більших інформаторів та інших помічників, без яких нам не обійтися. Наприклад, розкриття Вотергейтської афери було б неможливе без великої кількості «маленьких» інформаторів. Скажімо, обидва репортери при написанні своєї другої книжки «Останні дні» (Woodward/Bernstein, 1976) взяли інтерв'ю або опитали загалом 394 людини. При написанні першої книжки ніхто не рахував – опитаних було, ймовірно, куди більше. Висновок: у цьому ремеслі мало чого досягнеш без «підказувачів» та інформаторів. Крім того, що більші перешкоди при розслідуванні, то нагальнішою може стати потреба в допомозі при подоланні добре укріплених бар'єрів. Іншими словами, у таких ситуаціях зростає незамінність подібних помічників. Це була перша група проблем.

Перейдемо до другої групи. Реалістові треба виходити з того, що мотиви при наданні допомоги журналістові в його роботі можуть бути різними, тобто мати суперечливу природу. Інтереси або конкретні цілі при наданні допомоги журналістові в його роботі можуть коренитися в демократичних переконаннях, згідно з якими у відкритому суспільстві повинно бути якомога більше прозорості. Але це може відбуватись і з чисто егоїстичних міркувань, коли інформатор чи помічник переслідує власну вигоду, і сягати мотивів помсти (див. також підрозділ 5.2).

Мотиви помічників можна поділити на «шляхетні» та «менш шляхетні», а також сформулювати проміжні градації. До «шляхетної» мотивації можуть належати, наприклад, демократичні переконання чи підтримка гласності. Як «менш шляхетні» мотиви можна було б, напевне, задекларувати жагу помсти. Одна з перших проблем, що виникає при відповіді на подібне питання, полягає в тому, якою мірою помічники розкривають свої інтереси, а якщо ні, то чи можна взагалі визначити їхні дійсні (а не тільки показні) інтереси. Часто це неможливо. Навіть якщо ті називають свої причини, вони не обов'язково відповідають дійсності або ж мають для них другорядне значення.

З цих міркувань не дуже продуктивно прагнути зробити власну роботу, яку ми вважаємо важливою, тільки зосередившись на виявленні реальних інтересів помічників.

Релевантнішим буде питання про те, чи вбачається якийсь принциповий збіг власних і принаймні видимих інтересів з боку помічника (якщо ми самі в змозі це оцінити). Якщо це так, то дилеми не існує. Інша річ, коли ми, власне, не можемо схвалювати (мнимі) мотиви помічника, але незамінність потенційної допомоги виявляється значною. Саме це може становити критичну ситуацію вибору рішення – не такий уже й рідкісний конфлікт цілей.

Подібну дилему, яка визначається тим, що не існує ні задовільного нульового, ні стовідсоткового рішення, можна розв'язати лише через пошук одного або декількох критеріїв рішення, які за необхідності треба зважити.

Пріоритетним критерієм, за яким розв'язується питання про проведення розслідування, має залишатися журналістське самовизначення. Зокрема, ви повинні ухвалити власне рішення на основі міркувань, які заслуговують на увагу, наприклад, з огляду на важливість і неодмінну необхідність розслідування. В такому разі всі інші питання відійдуть на задній план. Скажімо, питання про зовнішню допомогу. Якщо буде запропонована допомога третьої сторони, то це, звичайно, спростить роботу. Якщо така допомога виявиться практично незамінною, то так воно й буде. Якщо в такому разі виявляться проблеми з моральною якістю власних інтересів надавача допомоги, то треба зважити, що важливіше: журналістський матеріал, тобто потенційна мета розслідування, чи проблема необхідності йти для цього на співпрацю з переслідувачем «менш шляхетних» інтересів.

У цьому конкретному випадку можна зважити на те, що в такій ситуації «зовнішнє керування» взагалі неможливе: той, хто вирішує, а) чи взагалі варто і можна йти цим шляхом, і б) як далеко можна зайти, є *журналіст*, а не надавач допомоги. Лише він, зрештою, господар становища, тобто розслідування та оприлюднення – навіть за високого ступеня необхідності допомоги. Те, що у таких випадках помічник зрештою може (заразом) реалізувати свої власні (менш шляхетні) інтереси – як це трапляється і в інших ситуаціях повсякденного життя – фактично неможливо відвернути. Часто, роблячи власну справу, одночасно сприяєш певним інтересам інших людей.

Межа для будь-якої співпраці цілком автоматично виникає щонайпізніше тоді, коли доводиться рахуватися з потраплянням на «слизьку стежку» та зловживанням.

У подібній ситуації часто опиняються прокурори, що повинні дотримуватися *принципу законності* і проводити розслідування, незалежно від індивідуальних мотивів. Можливі дві початкові ситуації:

У так званих «*заявних*» злочинах, тобто коли потерпілий звертається до правоохоронних органів із заявою, «допомога» сама надходить у формі заяви причетної особи, яка цим переслідує зрозумілі (власні) інтереси. Якщо ж заяву (з будь-яких) причин подає не сам потерпілий, а особа, яка не безпосередньо потерпіла (треті особи не мають тут юридичного обов'язку, якщо йдеться про вже скоєні злочини), бо вона хоче скористатися нагодою і «дати ляпаса» людині, на яку подала заяву, з інших причин (наприклад, поквитатися за старими рахунками), то це не стане перешкодою для прокуратури. Вона повинна переслідувати злочин незалежно від того, чи будуть тим самим, так би мовити, «в одному пакеті» реалізовані інтереси інших осіб. Так працює принцип законності.

Інша ситуація, коли прокуратура мусить діяти в межах «службового реагування», наприклад, коли йдеться про *злочини публічного переслідування*. Тут вона часто залежна від інформаторів, які діють з дуже корисливих та/або менш почесних мотивів. Прокуратура лише тоді може розпочинати справу або подумати, чи варто їй починати діяти, коли в її розпорядженні будуть якісь сигнали чи зачіпки, і вже потім вирішувати, чи цього достатньо для початкової підозри, яка б обґрунтовувала попереднє розслідування. Адже коли немає позивача, то немає і слідчого прокурора – правопорушники зазвичай не мають звички привертати увагу до своїх незаконних дій. А деколи навіть для прокурорів виникають досить значні інформаційні бар'єри, принаймні на початку, наприклад, коли йдеться про ухилення від сплати податків (шахрайство стосовно громади) або про відмивання грошей. Тоді розслідування ґрунтуються переважно на зумисній балакучості чи менш шляхетних мотивах. Головними інформаторами виступають переважно представники однієї (єдиної) групи, а саме розчаровані жінки: (колишні) секретарки або (колишні) дружини, що недобровільно втратили статус коханки і вирішили помститися. Прокуратура зобов'язана – незалежно від мотивів своїх помічників – робити свою справу: злочин є злочин.

За такого «службового реагування» медіа відіграють досить суттєву роль. Те, на що має реагувати прокуратура, вона бере, наприклад, з журналістських публікацій або критичних питань і роздумів, які оприлюднюють журналісти, а також із заяв, що подають потерпілі чи треті особи внаслідок відповідних розслідувань і публікацій. В цій ситуації можна навіть говорити про певний розподіл праці між «третьою владою» і так званою четвертою. Приклади можна подивитися на www.investigativ.org.

А що прокурори, на відміну від суддів, не (завжди) можуть діяти незалежно і мусять виконувати вказівки своїх найвищих начальників – міністрів юстиції або ж міністерської бюрократії, а в самих прокуратурах існує чітка ієрархія підпорядкування, то нерідко трапляється, коли передовсім молоді прокурори, які ще не розміняли своє почуття обов'язку на кар'єрні мотиви та опортунізм, а їхні (небажані) розслідування не пускають вище від певного рівня («не висовуйся!»), використовують медіа, щоб мати можливість виконувати свій основний обов'язок. В таких випадках журналісти нерідко отримують цілеспрямовану інформацію. А коли вже матеріал потрапив у пресу, то й сам старший чи генеральний прокурор нікуди не подіються і змушені будуть розпочати офіційне розслідування.

Інструменталізація має багато вимірів. А для журналістів повинно мати значення лише одне – виконувати свою роботу.

3. СТРАТЕГІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ

У попередньому розділі йшлося про різні підходи до проведення розслідування, про необхідне попереднє розуміння, про внутрішнє настроювання та філософію праці. Цей розділ присвячений конкретнішим способам дії. Мова піде в дуже загальному плані про випробувані стратегії, що можуть зазнавати варіацій в окремих випадках. При цьому будуть розглянуті також і специфічні техніки, які – ще на один рівень конкретніше – уособлюють доцільні засоби для реалізації певної мети роботи. Подібні технічні способи в найпростішому випадку можуть являти собою хитрощі, трюки та витівки.

Користуючись нагодою, зазначимо ще раз, що в цій книжці не йдеться про фундаментальні методи та технічні способи розслідувального пошуку; ми будемо говорити про специфічні сфери застосування. З технікою та методами розслідувального пошуку в загальному вигляді можна ознайомитися у двох дуже гарних книжках, на які ми вже посилалися (Галлер, 2008; Брендель, 2010) та на які спирається ця книжка.

3.1. Обов'язкові способи роботи

3.1.1. *Пошук: за допомогою телефона та на місці*

Якщо брати до уваги витрати часу, то розслідувальний пошук означає: телефонувати та ще раз телефонувати. Телефонувати, бо головну роль відіграє те, що відбувається після телефонних розмов, а саме необхідність зробити ще більше додаткових телефонних дзвінків, щоб, наприклад, ще раз нагадати новому помічникові, інформаторові чи ще комусь, що він збирався зробити фотокопії та надіслати їх чи передати певну інформацію. Такі справи можуть тривати довго. Напосідливість, про яку мова ще буде, тут виражається передусім у

здатності тривалий час «бігти наздогін» або додатково телефонувати. У подібних випадках встановлення першого особистого контакту вже відбулося, а йому, своєю чергою, також – здебільшого – уже передували один чи декілька телефонних дзвінків. Тому на основі досвіду було сформульоване таке правило:

- напосідливість при проведенні розслідувального пошуку передусім означає вміння телефонувати, до того ж повторно й додатково телефонувати.

Звичайно, крім телефонних розмов, потрібні й інші активні дії. Вже згадувалися постійні роздуми та міркування, а також та обставина, що схильність до комфорту та інертність у будь-яких формах аж ніяк не сприяє цій непростій праці. Тут хотілося б звернути увагу на важливість огляду «місця пригоди», тобто необхідність особисто познайомитися з ситуацією на місці. Подібні пошуки на виїзді не забирають аж надто багато часу та здебільшого у якийсь спосіб допомагають рухатися далі. Якщо дивитися з позиції співвідношення між витратами часу та користю, такий підхід виявляється напрочуд зручним та вигідним, якщо місце дії не надто далеко. Ознайомлення з місцями подій за допомогою карт у гуглі завжди має бути найпершим кроком журналіста.

Усі адреси, потенційно суттєві та пов'язані з пошуком, загалом необхідно перевірити, особисто відвідавши такі місця. Це робоче завдання майже ніколи не буває марним: *де* мешкає об'єкт розслідування та передовсім як він облаштувався, живе, працює? Відповіді на ці питання можуть дати вказівки на різні речі, наприклад на фінансовий стан та особистий стиль життя, на інтер'єр чи на стосунки з сусідами. Якщо земельна ділянка оточена високим парканом та щільно відокремлена від сусідів, можна зробити висновок про брак контактів, а подібні сусіди могли б стати потенційними розмовниками (їхні імена та прізвища можна прочитати на табличці біля дзвінка або на поштовій скриньці). Такі відносно дрібні спостереження можуть мати велике значення для створення психологічного профілю об'єкта розслідування, якщо розроблення такого профілю здаватиметься доцільною для оцінення власних гіпотез чи визначення подальших робочих кроків. А в найпростішому випадку корисними можуть бути досі вам невідомі номерні знаки, що їх також можна виявити. Якщо пощастить, то одночасно можна роздивитися інші автомобільні чи номерні знаки, скажімо особистих ділових партнерів, які щойно приїхали з візитом, або співників у картельній змові, що,

власне, вирішили не збиратися у подібних до себе, проте з легко-важності припустилися такої помилки. У таких ситуаціях слід сподіватися на «його величність випадок». Діяти слід непомітно (власний автомобіль залишити десь в іншому місці, видавати себе за перехожого), але напровсяк не забувайте захопити з собою камеру (робити фотографії треба наприкінці, з машини, якщо знаєте, що саме слід сфотографувати). Ці всі речі зрозумілі самі по собі.

Фірми перевіряють у такий самий спосіб. Часто можна знайти ще якісь імена та назви (таблички, поштові скриньки, двірника як джерело відомостей), які дотепер не були вам знайомі, а ще частіше досі невідомі компанії виявляються материнськими чи дочірніми фірмами, ба навіть фірмами-онуками або ж додатковими видами ділової діяльності, про які ви раніше не знали. Якщо цікаві для вас місця дуже далеко одне від одного, варто доручити комусь з колег провести відповідний пошук на виїзді, точно визначивши, що саме слід шукати. Завжди справедливе таке правило:

- від пошуків на виїзді, які служать ідентифікації або першій перевірці, не можна відмовлятися в жодному разі, бо вони зазвичай майже завжди виявляються результативними.

3.1.2. *Архівування інформації*

Щоб мати можливість у будь-який момент відтворити окремі кроки розслідувального пошуку – чи то для збереження загального враження, чи то з підстав, пов'язаних з законодавством про пресу – слід керуватися таким правилом: завжди робити нотатки та/або складати протоколи. Особливо це стосується гостроактуальних розслідувань. Телефонні розмови також можна фіксувати: 1) або записувати ключові слова, або 2) записувати слово в слово, робити рукописний протокол, якщо це здається доцільним чи необхідним. Або фіксувати в інший спосіб. Чи варто подібні записи роботи в нотатнику, чи складати їх до теки, чи залишити в первісному вигляді, чи треба їх – одразу або пізніше – перенести до комп'ютера, – все це, зокрема, становить питання індивідуального робочого та організаційного стилю. Не має значення, як саме, однак дві речі слід рекомендувати з цього приводу:

- письмові нотатки, навіть якщо вони були перенесені до комп'ютера, треба також архівувати у традиційний спосіб.

По-перше, це варто запропонувати хоча б з огляду на законодавство про пресу, щоб а) такі матеріали, що мають характер доказів, можна було б представити в будь-який час, та б) такі документи (які можна використати в суді) можна було б у найгіршому разі надати експертам, щоб ті перевірили та довели, що вони не були виготовлені пізніше, а записані у вигляді протоколів саме в певний момент часу Х. Однак це спрацює лише у разі використання принтерів та зберігання доказів у письмовій формі. На щастя, подібне трапляється надзвичайно рідко, проте цього не можна не враховувати.

По-друге, забутливість або, якщо сказати м'якше, значне зниження точності вашої власної пам'яті протягом тижня не являє собою дошкульне місце людини, а навпаки, саме тому нормальне явище. Тому слід налаштовуватися на це, коли вам слід виконати точну роботу. У конкретному плані це означає: що важливіша окрема інформація чи дослівні цитати, то ретельніше треба їх подвійно архівувати та забезпечувати збереження (записи від руки плюс цифровий формат). В ідеальному разі це треба робити безпосередньо після отримання інформації, коли пам'ять ще працює на прискорених обертах. Отже, друге правило:

- архівацію або збереження важливих даних слід проводити якомога швидше, перш ніж погіршиться точність спогадів.

Незалежно від цього, важливу інформацію від та про інформаторів чи з інших джерел простіше за все знаходити у разі необхідності, якщо її зберігати в персональному комп'ютері у формі своєрідного словника. Чи робити це за допомогою невеликої та функціональної бази даних, чи набагато простіше – у вигляді текстового файлу, це ще питання. Не тільки для поточного розслідувального пошуку або вивчення конкретної справи можна рекомендувати систематизовану форму архівації, бо архівовану в такий спосіб інформацію можна знайти чи запитати а) завжди та б) швидко. Наприклад, це можна зробити у вигляді словника, де все (назви та імена об'єктів та осіб, щодо яких має проводитися розслідування; ключові слова; джерела тощо) буде викладене в алфавітному порядку (однак не забувайте робити перехресні посилання) або буде забезпечене текстовими позначками, що дозволятиме звернутися до них у разі потреби. З часом подібний цифровий архів може набути непередбачуваних масштабів. Проте при цьому виникають дві вирішальні переваги.

По-перше, зростає ймовірність, що інформація, здобута під час різних розслідувань, у такому файлі буде концентруватися, як у своє-

рідному центрі, якщо це зумовлюватиметься відповідним контекстом чи зв'язками між окремими відомостями. Якщо цього не робити, зменшується ймовірність того, що відповідні зв'язки між окремою та/або фрагментарною інформацією, з одного боку, та іншими контекстами, іменами та об'єктами чи тематичними комплексами ставатимуть очевидними з першого погляду. Особливо тоді, коли точність спогадів про ті чи інші (так би мовити, історичні) деталі з плином часу гіршає. Цифровий архів цього не допускає. Тому архів у цифровій формі часто взагалі уможлиблює виявлення зв'язків, що їх в інший спосіб неможливо встановити. Загалом подібний підхід схожий на растровий розшук, щоправда, бракує надто високої активності, бо результат впливає з поступового пасивного введення все нових і нових даних. Отже, перевага номер один:

- цифрова архівація сприяє виникненню раніше невідомих перехресних зв'язків та віднайденню нових знань і висновків.

Перевага номер два:

- цифровий архів водночас і мобільний.

3.1.3. *Пошукові та реконструктивні засоби*

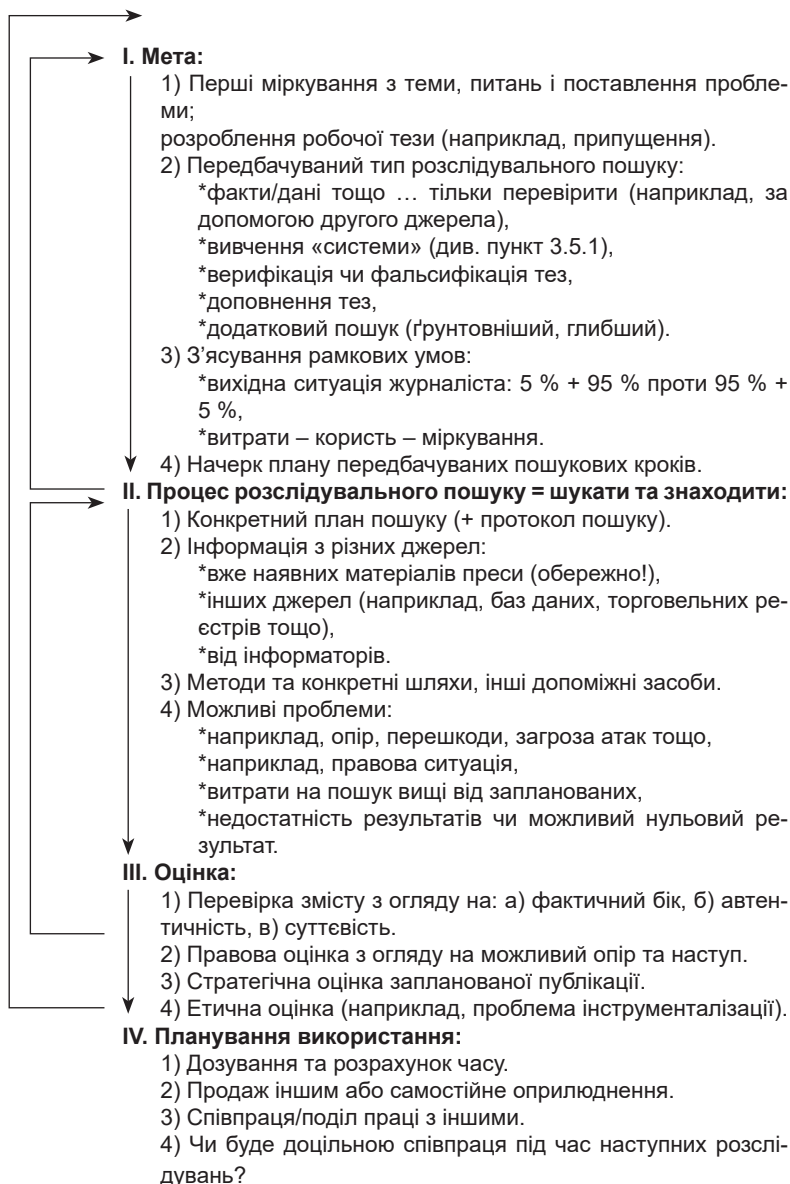
Як при проведенні розслідувального пошуку поводитися в кожному окремому випадку, передусім залежить від двох чинників. По-перше, від конкретної вихідної ситуації. Тобто від того, чи вам доводиться розпочинати роботу з невиразної вказівки або натяку, чи ви стартуєте, вже озброєні конкретною інформацією. По-друге, чітко визначена мета розслідувального пошуку зумовлює конкретні кроки. Залежно від обставин можна ставити перед собою поетапні цілі, щоб з'ясувати, чи взагалі варто продовжувати пошукову роботу.

Зазвичай при цьому використовують планування у будь-якій формі. Слід замислитися про конкретні дії: що доцільно робити та в якій послідовності? З самого початку такий план варто розглядати як щось відносно фіксоване, проте цим методом навряд чи можна скористатись у разі проведення даремного пошуку. Або ж на першому етапі варто визначити подальший напрямок лише у загальних рисах. Останньому варіанту, як правило, віддають перевагу, адже що трапиться під час розслідувального пошуку, ніхто не скаже наперед. Знають лише одне: від обставин буде залежати необхідність налаштуватися на все – навіть на неможливе чи неочікуване (див. підрозділ 2.4).

Разом з цим перший план треба мати (або скласти). Адже вносити зміни в разі необхідності можна тільки тоді, коли є куди їх вносити взагалі, тобто слід мати певний (початковий) план пошуку. Взагалі постійні роздуми під час проведення розслідувального пошуку являють собою повсякчасний процес планування з постійним коригуванням, тобто те, що називають *плинним плануванням*. Окремі завдання чи кінцеві або поетапні цілі визначаються на підставі наявного у певний момент рівня знань. Якщо він змінюється, попередні завдання мають пристосовуватися до нових висновків і тих доцільних робочих кроків, які з цих висновків випливають. У цьому плані гнучке реагування не має нічого спільного з «хаотичними діями» або ситуацією, коли «не знаєш, що власне збираєшся робити». Такий підхід просто виявляється раціональною стратегією, бо на початку здебільшого важко охопити поглядом та продивитися одразу все те, що ще треба «відкопати» під час пошуку.

Нижче наведено схему, що відтворює перебіг журналістського розслідування та демонструє окремі кроки.

Рис. 8. *Перебіг журналістського розслідувального пошуку.*

При цьому цілком нормальне явище – зворотний зв'язок, коли повертаєшся на вже пройдену сходинку, наприклад, через те що з'явилася нова інформація або змінилися рамкові умови. Необхідне пристосування (коригування) засвідчує важливість плинного планування.

Для плинного планування розслідувального пошуку та особливо для роботи з реконструкції подій та процесів часто доцільними виявляються три речі: використання 1) схеми організаційної структури, 2) плану мережі чи перебігу процесів або хронологічної таблиці та 3) застосування методу « картування думок » (mind-mapping).

Схема організаційної структури

Така схема являє собою графічне зображення певних структур, наприклад ієрархії або поділу повноважень всередині компанії чи органу керування: хто найбільший шеф, хто його заступники, хто працює на наступному, нижчому рівні керування, а хто опинився ще на один рівень нижче, і так далі, поки не дістанетеся аж до тих, хто становить основу чи має найменше прав, бо вони тільки отримують накази. Усі інші, хто ієрархічно десь між цими рівнями (найвищим та найнижчим), своєю чергою, також отримують накази (якщо дивитися згори), проте часто мають право віддавати розпорядження тим, хто нижче. Інакше кажучи, схема організаційної структури демонструє, хто на цій «службовій драбині» може передавати тиск униз і кому саме, якщо згадана особа сама піддається тискові згори.

З цим пов'язана подальша інформація. Наприклад, хто залежно від обставин має певну свободу маневру при ухваленні рішень: скоріше більшу свободу (це ті, хто нагорі) чи скоріше незначну (це ті, хто унизу). Окрім цього, зображення ліній повноважень чи вказівок одночасно показує ієрархію доходів та заробітної плати в подібних інституційних структурах.

У кожному разі йдеться про *формальні* структури, що відтворюються на схемі. При цьому «формальні» означає: схема віддзеркалює офіційну структуру, як вона сприймається ззовні та яку в разі потреби можна всередині інституції забезпечити методами службового, трудового та дисциплінарного права. А от як насправді відбуваються події всередині, схема замовчує. Однак саме ці *неформальні*, тобто неофіційні, структури часто виявляються такими, що найбільше цікавлять журналіста, який проводить розслідування.

Неформальні структури виникають, скажімо, на основі спільних інтересів, що пов'язані з відповідною організацією або ж не пов'язані. Якщо керівник відділу в державній чи муніципальній установі, який займається розміщенням замовлень серед приватних фірм, хоче отримати хабара, то йому знадобиться, зокрема, допомога одного зі своїх співробітників, що офіційно відповідає за перевірку певних заявок чи має право підпису. Тут зрозуміло, що обоє роблять спільну справу. Якщо журналіст, наприклад, розшукує тих, кого варто було б «узяти на мушку», то співучасників можна встановити завдяки уважній реконструкції внутрішніх робочих процесів і шляхом додаткового пошуку. Візуальне відтворення організаційних структур корисне. Інші зв'язки можуть виявитися, якщо очільник та його підлеглий, неважливо, на якому рівні, знають один одного, бо вони члени одного й того самого футбольного клубу, або навіть знайомі з шкільних часів, або якимось інакше знайомі чи навіть дружать, або їх, можливо, пов'язують родинні зв'язки. Ці приклади засвідчують, що може критися за офіційними, тобто формальними, структурами. А появу подібних ліній неформальних зв'язків завжди треба брати до уваги. Принаймні тоді, коли треба обмірковувати, хто з ким має спільний «труп у підвалі» або ж може дещо знати про це та завдяки цьому справляти тиск на інших, інакше кажучи, шантажувати.

Зрозуміло, що дістати доступ до такої інформації не надто легко. До того ж приватні компанії досить часто відмовляються надавати офіційні схеми своєї організаційної структури. Адміністративні органи майже постійно ознайомлюють з такими відомостями (принаймні після наполегливих звернень і посилань на право журналістів на отримання довідок), в інших інституціях чи спілках або об'єднаннях це також можливе, хоча й не завжди.

У будь-якому разі вже знання формальної структури організації, якщо це відіграє певну роль у розслідуванні, може стати у пригоді. Адже такі знання створюють першу зачіпку або вихідний пункт. Наприклад, щоб уже на основі постійних маршрутів наказів і вказівок визначити певні внутрішні зв'язки та знайти відповіді на питання. Зокрема, такого характеру: хто може чи повинний внаслідок своєї формальної позиції знати про те чи інше? Або: хто взагалі має право давати вказівки та які саме, хто взагалі виступає ініціатором чи відповідальним гравцем? Чи ці особи перетинаються, мають справи одне з одним внаслідок службових обов'язків та якщо так, то які саме справи? І так далі.

Якщо інформація про формальне переплетення стосунків виявляється недостатньою, вона може дати поштовх подальшим роздумам і пошукам, які відтепер мають бути спрямовані значнішою мірою на неформальні взаємини. Ці робочі кроки, напевно, важче передбачити, вони потребують більших зусиль. Однак відомості, які можна отримати подібним чином, краще піддаються упорядкуванню, коли знаєш ще й формальну структуру, що створює надбудову. Власне, говорячи про формальні або неформальні структури, ми маємо на увазі «системи», що мають власні правила гри та функціонують відповідно до них. Щоб досягти прогресу в пошуку, треба їх досконало знати. А що трапляються різні види систем, щоб створити загальне враження про них та ліпше їх зрозуміти, дуже корисно візуально відтворити структури стосунків. З цієї причини така тема буде детально розглянута на багатьох прикладах у пункті 3.5.1. Типова схема організаційної структури та можливе накладення на неї неформальних структур відображені на вебсторінці www.investigativ.org/.

Актуальною залишається рекомендація:

- візуалізація, тобто зображення (дражливих) структур взаємних стосунків, зазвичай виявляється надзвичайно корисною. І набагато важливіші, ніж офіційно-формальні, є фактичні структури стосунків, що криються під формальною поверхнею.

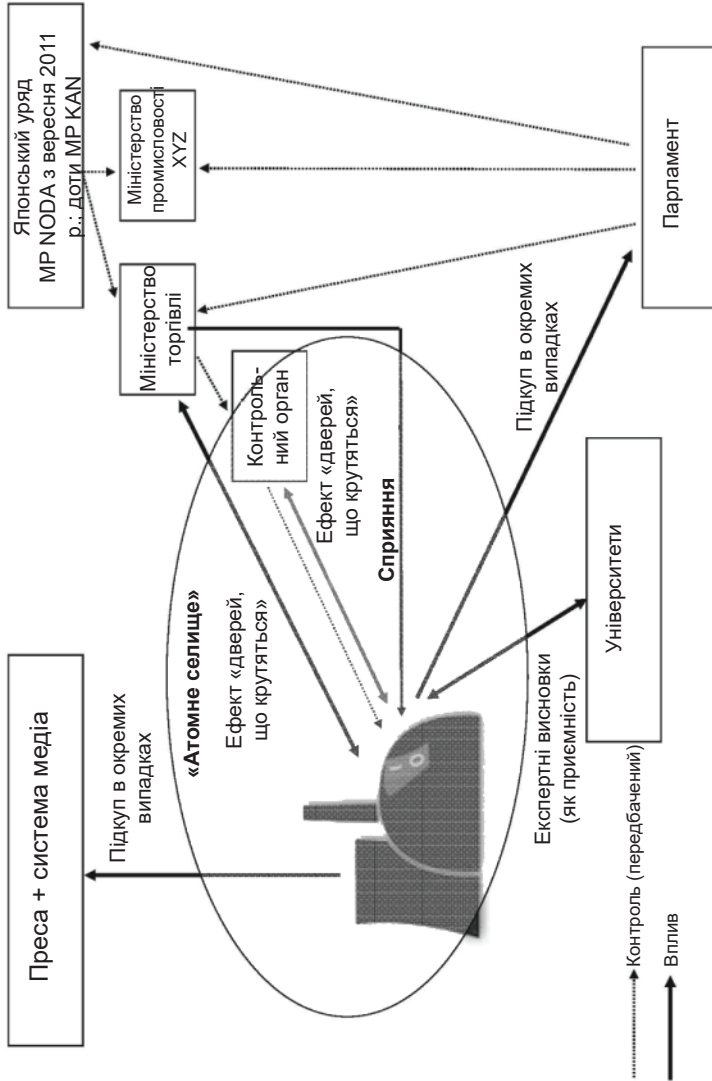
План мережі та перебігу процесів

Як схема організаційної структури відтворює *надбудову* тієї чи іншої організації, так план мережі відображає *перебіг* – здебільшого регулярних – процесів. Наприклад, організація перебігу адміністративних процесів у якомусь органі державного врядування. Такий план мережі добре зарекомендував себе в планувальному менеджменті, однак він так само добре придатний при проведенні розслідувального пошуку, зокрема для реконструкції подій чи їх перебігу. У цьому разі також черговість окремих подій чи цілих процесів, що можуть складатися з окремих подій, зображується в графічній формі, тобто піддається оглядові. Наприклад, процеси та їх перебіг відтворюються за допомогою стрілок, окремі події – за допомогою точок чи вузликів. Завдяки такій моделі можна відобразити загалом будь-яку історію.

При проведенні практичної розслідувальної роботи така модель виконує дві функції. По-перше, при реконструкції певних подій важливо досягти оглядовості того, що ви реконструюєте або які зв'язки вже знаєте. По-друге, коли ви переносите відомі вам явища, виникає потреба в більшій розумовій концентрації, а саме на а) тому, що вам вже відоме та як усе це взаємно пасує, та б) на перспективних міркуваннях, скажімо, як події можуть розвиватися далі. Якщо взяти цей другий аспект, то робоча ціль вказує шлях до мети (конкретно кажучи, це начерк): думати про все – не випустити нічого суттєвого! Згідно з висновками теорії ухвалення рішень, найкраще досягти такого результату можна в тому разі, якщо змушуєш себе систематично продумувати всі альтернативи та потенційні можливості. Формалізовані, тобто подані у вигляді схеми, робочі техніки, у цьому разі начерк чи (можливий) план перебігу процесів, суттєво допомагають.

Наведений нижче приклад «атомного селища», що його так називають в Японії в інсайдерських колах, з одного боку, показує передбачені контрольні механізми (пунктирні лінії), а з другого – те, що робить енергетичний концерн ТЕРСО, аби успішно обійти всі контролю (грубі лінії). Те, що в найгіршому разі можна було собі уявити раніше, після аварії на АЕС «Фукусіма» 2011 року реально виявилось.

Рис. 9. Атомний концерн ТЕРСО: передбачений контроль та фактична ситуація.

Хронологічна таблиця

Особливо корисною, бо подає всю інформацію в концентрованому вигляді та водночас упорядковує її в часовому плані, буває зазвичай хронологічна таблиця, що відтворює *хронологію всіх подій*: це своєрідний план перебігу процесів у часі у вигляді таблиці, в якому можна передбачити декілька шарів, якщо, наприклад, події, процеси тощо ви хочете задокументувати на кількох рівнях у часовій черговості.

Дата	Процес/рівень I	Процес/рівень II	Джерело

Якщо заносити до таблиці навіть найдрібніші деталі, що в перебігу розслідування можуть виявитися дуже значними, при цьому вказуючи дату та джерело, ви швидко, як засвідчує досвід, створюєте досить довгий перелік подій та процесів, які чітко демонструють, що та в якій послідовності відбувалося. Інше питання, чи переплетення в часі має якесь причинне підґрунтя. Але і тут чинним залишається принцип роботи: шлях – це мета. Конкретно кажучи, нічого не залишити поза увагою або не пропустити. Що більше шарів матиме історія, то більше стовпчиків можна зробити, щоб зберегти події та процеси, які слід реконструювати.

Щоб реалізувати зміст матеріалу, тобто дати власне причинне тлумачення, а пізніше й оприлюднити його, на другому етапі варто зосередити увагу на подіях і процесах, які будуть визнані суттєвими. На основі маси інформації розробляється компактний план тлумачення. Доцільно архівувати обидві версії – деталь, на перший погляд, незначна та без суттєвого змісту, пізніше може виявитися надзвичайно значущою, якщо додасться якась подальша інформація.

На вебсторінці www.investigativ.org можна знайти чимало прикладів з цього приводу: робочі версії та те, що згодом з цього виникло, тобто було оприлюднене (див. www.ansTageslicht.de). Там також задокументований великий за обсягом приклад того, як комплект документів з усім їхнім змістом і (частково прихованими) вказівками

можна швидко перетворити на чітку хронологію, яка багато що пояснює.

Хронологія може містити іншу інформацію. Наприклад, про те, чи відповідні джерела можна цитувати або що мова (початково) йде лише про інформацію для «внутрішнього використання». Так само можна додатково позначати важливість чи якість джерел – (так би мовити) стовідсотково надійні або тільки з обмеженою цінністю – зокрема, за принципом «дружніх» та «недружніх» джерел.

Коли говорять про «дружні» та «недружні» джерела, мають на увазі питання про те, чи певна інформація походить з джерел, які ставляться скоріше позитивно до розслідування та тому, скажімо, сигналізують про готовність до підтримки. Чи йдеться про інформацію з «туманного» оточення об'єкта розслідування, через що її слід розглядати з певною обережністю. Завдяки комп'ютерній техніці подібні дані можна досить зручно розрізняти візуально, скажімо, за допомогою різних кольорових маркерів. У такий спосіб можна постійно мати перед очима оптичне зображення, що створює уявлення про дотеперішній стан розслідувальних пошуків і дозволяє одразу побачити дошкульні місця (зокрема, інформацію з «недружніх» джерел або з джерел, правдивість яких важко оцінити).

Картування думок

Цей метод слугує тому, щоб ви не тільки займалися роздумами, а й розвивали власну креативність. Адже вона необхідна при виконанні складних завдань. Розслідувальний пошук являє собою непросту справу. Однак такий вид розумової техніки знайомий не всім, але ж і не кожний прагне скористатися подібним методом. Тому його висвітлення в цьому контексті перенесене на вебсторінку. Воно перебуває на такому самому місці, що й інші описи в цьому розділі. Там наведені також вказівки щодо відповідних програм чи програмного забезпечення, що ним можна скористатися при застосуванні цього методу.

3.2. Оточування: ззовні до середини, знизу догори

Розслідування журналістів часто сприймаються як небажані, а відповідна інформація захищається міцними мурами. Тому навіть у нормальному випадку, тобто коли потенційний об'єкт інтересу ще не перетворився на об'єкт розслідування, можна виходити з того, що перед журналістами будуть зведені досить високі перешкоди. Якщо об'єкт розслідування помітить, що став предметом журналістського пошуку, перегородки здебільшого дуже щільно зацуровуються. У найгіршому випадку слід навіть враховувати можливість протилежної сторони встановити димову завісу чи вдатися до цілеспрямованих обманних маневрів. Усе це надзвичайно ускладнює роботу. З цієї причини одна з робочих цілей повинна звучати так: по-перше, розголошувати якомога менше інформації, найкраще взагалі жодної інформації про те, що ви рухаєтеся по слідах певного об'єкта розслідування, по-друге, якомога довго не розголошувати навіть дрібки інформації такого характеру.

Цим зумовлюється необхідність звернення до специфічних запобіжних заходів. Перша стратегія рекомендує об'єкт розслідування поступово оточувати, ззовні до середини або знизу догори. У найпростішому випадку це означає, що слід спочатку вивчити оточення, а сам об'єкт розслідування опитувати наприкінці; діяти треба у такій черговості, а не навпаки. Це звучить банально, але часто цього не роблять.

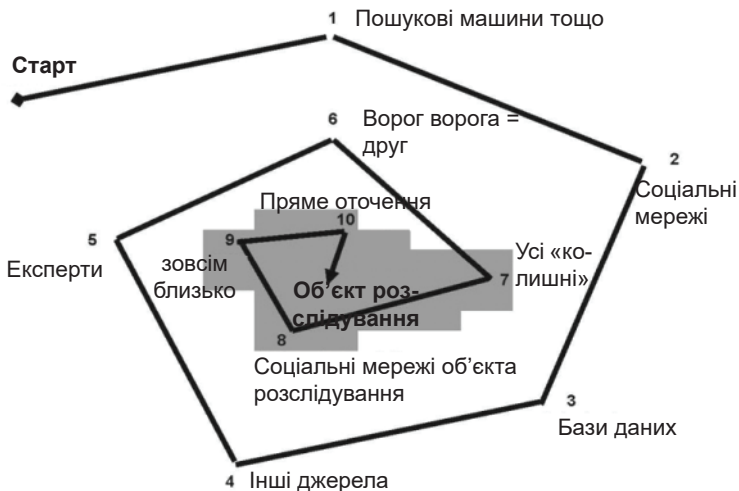
З огляду на робочий метод цей процес можна уявити собі у вигляді спіралі, з початковою точкою, а саме першим рішенням журналіста щось перевірити; далі все починає поступово рухатися до середини, тобто до ядра, інакше кажучи, до оточення об'єкта розслідування, та дедалі швидше наближається до самого об'єкта. Закінчення спіралеподібного процесу водночас позначає закінчення робочого методу журналіста, зокрема правову конфронтацію результатів власного розслідування з його об'єктом (наприклад, з огляду на обов'язок журналіста працювати ретельно; див. пункт 3.8.1). З цього приводу варто навести нижче схему.

Якщо розглядати такий робочий метод з позиції конкретної мети – по змозі працювати без перешкод, перш ніж виходити на сам

об'єкт розслідування, то необхідно тримати перед очима структурне тло та розуміти, чому це потрібно.

Кожна людина живе в переплетенні різноманітних структур відносин: сімейні та родинні стосунки (які часто являють собою зобов'язання); коло друзів та сусідів; стосунки, що зумовлюються працею, її характером або впливають з зв'язків підприємств чи компаній; членство в різних організаціях за інтересами, неважливо, чи це політичні партії або інші об'єднання лобістів, чи йдеться про спортивний клуб (теніс, гольф, футбол тощо). Кожний з цих рівнів складає власну мережу стосунків та інформації. Переплетення стосунків зазвичай накладаються одне на інше, якщо особи – «члени» одразу двох чи більше мереж. Через такі «клірингові» точки (в теорії менеджменту говорять ще про «зчеплювальні шпильки» (Linking Pins) інформація про те, що хтось займається пошуком, може пройти крізь окремі мережі та потрапити до об'єкта розслідування, що також член тих чи інших структурних мереж. Що з більшої відстані починається розслідувальна робота, то довше триватиме ваша власна часова перевага, аж поки об'єкт розслідування дізнається про вашу діяльність та про конкретні чи справжні цілі розслідування.

Рис. 10. Стратегія розслідування «Оточування».

Такий саме підхід можна рекомендувати, скажімо, тоді, коли об'єкт розслідування – керівник великої компанії або органу державної влади, тобто стоїть на вершині ієрархії, що має пірамідальну структуру. Унизу перебуває досить багато співпрацівників, на середньому рівні – значно менше, на самому верху – дуже небагато або взагалі лише один «бос». Тут варто вести пошук не лише ззовні до середини, а й знизу догори, адже досить неймовірно, що верхівка підтримує інтенсивні чи регулярні контакти з тими, хто перебуває зовсім унизу.

Отже, загалом спочатку завжди слід дослідити тло, потім – далішні обставини, а ще далі – безпосереднє оточення. Наприкінці розслідування буде спрямоване безпосередньо на його об'єкт: отже, ззовні до середини або знизу догори.

Далі наводяться суттєві кроки (їх кількість обмежена десятима):

- 1) загальні або в разі необхідності спеціальні пошукові машини в інтернеті швидко видобувають на поверхню те, що загалом відомо про об'єкт розслідування. При цьому рекомендується не задовольнятися лише першими результатами, що їх видає пошуковик, а вибірково перевіряти й інші сайти, що машина видає не в першу чергу (див. пункт 4.2.2);
- 2) якщо об'єкт розслідування – (фізична) особа, то на наступному етапі варто пошукати інформацію у відповідних соціальних мережах. Залежно від обставин можна виступати як зареєстрований та/або анонімний член мережі;
- 3) за допомогою баз даних можна відкрити подальшу наявну інформацію, неважливо, чи йдеться про спеціальні пресові бази даних, предметну інформацію з торговельного реєстру, чи про інші дані, сконцентровані в цифровому вигляді, до яких часто можна дістатися, відвідуючи бібліотеки, архіви чи державні установи.

Усе це стосується загальнодоступної інформації. Дальші етапи «оточування» видаються вже специфічніші;

- 4) залежно від теми та мети розслідувального пошуку може виявитися доцільно скористатися ноу-хау інших осіб. Існує безліч ініціатив, неурядових організацій, спілок та інших об'єднань, які – з дуже різних підстав – у сфері своєї діяльності володіють чималою та не загальнодоступною інформацією. До того ж вони (хоча й не завжди) можуть надати їх у ваше розпорядження, якщо ви зрозуміло поясните мету своєї

роботи. У царині економічного життя такими контактними особами можуть бути профспілки, з питань охорони довкілля – «Грінпіс», ноу-хау стосовно харчових продуктів розробила організація «Фудвотч» (Foodwatch); якщо виникають питання чи проблеми, пов'язані з так званими «вісблонерами», тобто викривачами (Whistleblower – (дослівно) той, що дує в свисток, свистун; особа, що викриває будь-яку інформацію чи діяльність, яка вважається незаконною, неетичною чи неправильною в організації, приватній чи публічній. – *Прим. перекл.*) (див. розділ 5, зокрема 5.5.2), можна звернутися до мережі «Викривач»;

- 5) деколи виникає потреба знайти компетентного експерта, що може походити з уже згаданих «інших джерел» або ж якого треба самим ще цілеспрямованіше шукати задля досягнення відповідної мети (див. підрозділ 4.5). Не має значення, чи буде це науковець, чи (колишній) інсайдер, чи інша особа, спроможна допомогти журналістові в розгляді певних питань.

Не пізніше, ніж на цій фазі оточення, має сенс знов замислитися над пошуком потенційного джерела, адже не завжди з першого погляду зрозуміло, чи не перебуває такий «експерт» в якійсь платіжній відомості, а якщо так, то в якій саме, байдуже, науковець це, чи адвокат, чи офіційний та визнаний судами фахівець, що складає експертні висновки, і так далі. Конкретно питання полягає в тому, чи маєте ви справу з «дружнім» або «недружнім» джерелом. Залежно від обставин слід спробувати встановити це заздалегідь. Наприклад, за допомогою тестових запитань, які впливають з придатної «легенди». Лише тоді можна дізнатися про речі, що дозволять рухатися далі. І лише в цьому разі можна бути певним, що про ваш інтерес швидко дізнаються в різних колах і гуртках, а це, своєю чергою, у найгіршому разі може насторожити об'єкт розслідування;

- 6) «ворог мого ворога» – зазвичай мій «друг», принаймні так кажуть. Тут перед нами надзвичайно важлива ситуація, до якої ми повернемося в пункті 3.5.2. Зараз поки що обмежимося вказівкою на те, що непогано замислитися над цим питанням. Це може дати напрочуд добрі результати. Бо «ворожість» досить часто виникає на підґрунті смислових суперечностей, коли йдеться про питання, що становлять складову

частину вашої власної розслідувальної мети. А «ворога ворога» за таких обставин можна дуже швидко визначити;

- 7) не має значення, що ви зробили досі: що ближче ви підходите до об'єкта розслідування, то змістовнішими та повчальнішими можуть виявитися знання осіб, які раніше були близькими до вашого об'єкта: колишні дружини чи чоловіки, співники, брати та сестри за духом та інші. Подібні стосунки могли перерватися внаслідок суперечки або (відносно) мирно, по-дружньому. І тепер ви опиняєтеся тут (на вищенаведеній схемі це сіре тло) серед оточення, де неодмінно виникає питання про «дружні» чи «недружні» джерела. У кожному конкретному випадку це необхідно піддавати перевірці. Та в найгіршому разі слід брати до уваги, що тепер об'єкт розслідування вже точно дізнається про ваші наміри. З другого боку, на цій стадії ви вже впритул наблизилися до свого об'єкта. До того ж невідомо, чи наступні кроки № 9 та № 10 насправді здатні дати більші результати. Отже, пропонується альтернатива: або наважитися на такий крок та з певним ступенем імовірності про щось дізнатися чи взагалі нічого не дізнатися, якщо не пощастить, або відмовитися від такого наміру та протягом двох наступних раундів також нічого не дізнатися. Хоча в цих випадках імовірність значно вища, ніж при розпитуванні колишніх шлюбних партнерів, колег та ін.;
- 8) та 9) з цієї причини зрозуміло, що найпізніше на цьому рівні може пролунати сигнал тривоги. Попри це, дуже часто вдається навіть у безпосередньому оточенні об'єкта розслідування знайти потенційно незадоволених та/або людей, готових щось розповісти, якщо їх про це попросять. Більше деталей щодо цього наводиться в пункті 3.5.1, де мова йде про проникнення думкою в операційні системи систем, та в розділі 5 в цілому, де розглядається проблема інформаторів;
- 10) питання про те, чи варто зробити останній крок та представити об'єктові розслідування результати своєї роботи, можна обговорювати під двома кутами зору: під юридичним чи пов'язаним з законодавством про пресу, яке зобов'язує журналістів бути ретельними. Другий кут зору має журналістську природу та подекуди приводить до іншого резуль-

тату. Обидва підходи обговорюються в певному контексті в підрозділі 3.8, «У лігві лева».

Стратегія «оточування» рекомендується не лише для проведення розслідувань делікатного характеру. Це загальна рекомендація щодо того, як досягти мети поступово та без зайвого галасу.

У кожному окремому випадку перебіг подій може бути зовсім інакший. Наприклад, тоді, коли об'єкт розслідування ненароком досить рано дізнається про вашу роботу та раптово з'являється у приміщенні редакції або перед дверима вашого будинку. Що станеться далі, повністю залежить від планів вашого об'єкта: цікавість, бажання розібратись у справі та дискусія чи погроза. У подібній ситуації слід зберігати тверезий глузд, а досягти цього можна, якщо такий сценарій ви вже колись раніше прокручували в думках: ви залишаєтесь спокійним, говорите приязно, однак по суті справи чітко та виразно. Залежно від стану журналістської роботи варто скористатися шансом провести (першу) розмову, проте не слід одразу викладати всі карти (мету розслідування, наявні докази), бо їх треба зарезервувати на ту фазу, коли всі дірки будуть заткнені. У разі сумнівів несподіваному гостеві слід показати на двері.

3.3. Поступовий пошук (конструкції) реальності

Вирушаючи на невідому територію, завжди треба усвідомлювати, що ті речі, які вдається видобути на поверхню, становлять лише невеликий фрагмент того, чим справа є дійсно. Міні-ознайомлення з іншими світами часто скеровується випадковостями, а враження, що внаслідок цього створюються, також багато в чому випадкові. Наприклад, коли розслідування розпочинається з вашої власної ініціативи, бо ви наштовхнулися на певні суперечності. Подібне може трапитися, якщо підказка подається ззовні з певною метою та пошуки були інструменталізовані. Попри це, в перебігу реконструкції може виникнути цілком репрезентативна картина. Так само подібне ознайомлення з «дійсністю» виправдовується законодавством про пресу, якщо докази переконливі або можуть залежно від обставин вважатися «доказово правдивими». Водночас це не мусить бути повним, всеосяжним відображенням «дійсності». Зазвичай ним воно й не буває.

Звичайно дуже рідко можна щільно наблизитися до дійсності, яка зрештою визначається повнотою усіх наявних та дійсних речей і зв'язків, навіть якщо процес пошуку та пізнання розтягується на тривалий час. Показовим прикладом може бути справа, що розпочалася 1987 року під назвою «Баршель», потім, через шість років, розглядалася вже під назвою «Енггольм» і до сьогодні, тобто 25 роками пізніше, позначена багатьма знаками питання щодо численних суттєвих аспектів і фактично вважається нерозкритою. Чи справді прем'єр-міністр федеральної землі Шлезвіг-Гольштайн опинився у безвихідному становищі та скоїв самогубство? Чи, може, його взяло на приціл сумнівне середовище (торгівля зброєю, оборудки між Західною та Східною Німеччиною, секретні служби), з яким політик мав контакти, що до сьогодні однозначно не встановлені? Більше з цього приводу див. на вебсторінці www.investigativ.org.

Журналіст має у своєму розпорядженні тільки обмежені можливості реконструкції. Щоб максимально реально та повно охопити розумом дійсність, часто необхідні численні та різні за характером спроби та випадковості. Тому слід пам'ятати про всі методи, які засадничо придатні для того, щоб принаймні частково скласти величезний та важкий пазл реконструкції дійсності. Про це мова у наступному пункті.

3.3.1. *Перевага підходу «що більше вже знаєш»*

Типову ситуацію журналіста-розслідувача можна описати так: вона полягає в нерівному розподілі інформації. Іншими словами, протилежна сторона та особливо об'єкт розслідування мають у своєму розпорядженні більше інформації про суттєві речі, ніж решта, а журналіст займається нічим іншим, як зміною цього нерівного розподілу на свою користь. Поки цього не вдається досягти, протилежна сторона зберігає «перевагу свого поля», тоді як журналістові доводиться копірситися в тумані.

Подібну ситуацію нерівного розподілу інформації в окремих випадках можна перенести на конкретну розслідувальну роботу та використати з тактичною метою. Це стосується (на жаль, лише) випадків, коли журналіст уже володіє певним мінімальним обсягом інформації. На цій основі він продовжує пошук, а свої попередні зна-

ння сам здатний цілеспрямовано застосовувати до інших. До такої «переваги домашнього поля» не звертаються, щоб загнати інших на міліну (та змусити їх і надалі копірситися в тумані), а задля досягнення швидкого поступу у своїй власній роботі. Звичайно, при цьому припускається, що ви вже дещо знаєте про те, що шукаєте. Або: що більше знаєш, то краще.

Подібну ситуацію ми назвали перевагою «що більше ви вже знаєте». Описаний вище принцип «оточування», наприклад, може бути корисний також тоді, коли ви хочете на кожному наступному етапі досягати дедалі більшого успіху завдяки zasadі «знати більше, ніж раніше». У цьому разі ви зможете цілеспрямованіше проводити сортування результатів та зосереджувати розслідування на найсуттєвіших аспектах.

- Тому перша перевага може полягати в ліпшому сприйнятті розмовниками. Це дозволяє досягти успішнішого результату: ви дізнаєтеся більше, ніж можна було сподіватися.

Подібне часто трапляється, коли розмовники мають замало часу, не хочуть розмовляти будь з ким або з інших причин не хочуть говорити про цікаві для вас речі чи не виявляють особливого бажання говорити. Що краще розуміється журналіст на тому, щоб подати себе компетентним розмовником, то швидше зростає готовність іншої сторони розмовляти на одному рівні. Проте без попередніх знань таку ситуацію розмови навряд чи вдасться створити. Наприклад, під час телефонної розмови ви хочете домовитися про зустріч для бесіди і водночас за допомогою тих чи інших питань даєте зрозуміти, що добре знаєтеся на відповідній матерії. Або ж ви згадуєте якесь ключове слово, яке повинне пробудити цікавість розмовника – що саме журналіст уже знає про ці речі? Отже, треба переслідувати мету, яка полягає в тому, щоб викликати з другого боку позитивне сприйняття та/або інтерес.

Якщо ви вже більш-менш добре орієнтуєтеся в цікавій для вас матерії або знаєте залаштунковий бік справи, це несе з собою подальші переваги. Так, наприклад, ваша власна спроможність сприйняття зростає, коли експерт, який про щось розповідає, виявляється балакучим і виказує певні не зовсім відомі речі або охоче говорить про інші деталі та зв'язки. Яка з цього виникає перевага? Немає потреби надто часто переривати, ставлячи додаткові питання, ліпше сконцентруватися на по-справжньому суттєвих речах та зрештою розпитувати набагато цілеспрямованіше.

- Друга перевага, пов'язана з попередніми знаннями, полягає у можливості краще контролювати та оцінювати протилежну сторону.

Часто йдеться не про те, щоб зрозуміти відмінність між суттєвою інформацією та такою, яка нічого не говорить. Важливо також мати змогу контролювати, чи те, що вам розповідають або пропонують, взагалі правдиве. За логікою, що більше інформації ви отримали заздалегідь, то така можливість імовірніша. З конкретною метою цю перевагу «що більше ви вже знаєте» можна застосовувати для цілеспрямованої перевірки правдивості розмовника або для перевірки можливостей використання інформації, якщо з тієї чи іншої теми ставити тестові запитання.

Якщо говорити про якусь конкретну ситуацію розслідувального пошуку, то зберігає чинність виведене на основі досвіду правило: коли ви звертаєтесь до так званих «дружніх» джерел, варто спиратися скоріше на першу перевагу, а при зверненні до «недружніх» джерел ефективнішим буде використання другої переваги. Незалежно від цього треба вирішувати, якою мірою взагалі дозволяти зрозуміти свою ознайомленість з рівнем знань відповідних розмовників. Щоб створити можливість розіграти згадані тут козири, діє залізне правило:

- спочатку зібрати інформацію, до того ж максимально ґрунтовно, а вже потім звертатися до іншого розмовника.

Цією рекомендацією взагалі варто керуватися, адже ймовірність почути під час розмов точнішу та додаткову інформацію, познайомитися з залаштунковими справами чи дістати досі невідомий погляд на речі змінюється залежно від того, як ви вже орієнтуєтесь в цікавій для вас матерії. Це стосується навіть таких простих розмовних ситуацій, як, скажімо, телефонний дзвінок до якоїсь державної установи чи іншої інституції, коли ви намагаєтесь перевірити досить звичайну інформацію, наприклад про існування певного припису чи адміністративного документа. Тоді ви зможете швидше та цілеспрямованіше реагувати на порожні відмовки чи невірні відомості, ставлячи додаткові запитання.

3.3.2. *Прибіднюватися перед іншими*

У попередньому підрозділі йшлося про перевагу «що більше ви вже знаєте» у двох відмінних ситуаціях розмови або розслідування («дружні» та «недружні» джерела). Навіть у положеннях, коли змушені видавати себе розмовникові за рівного, ви ніколи не повинні – це теж важливий принцип – виявляти всі свої знання. Особливою мірою це стосується тих знань, що мають значення для розслідування чи для його головної мети, про яку зазвичай всі інші не надто точно інформовані або не мають бути інформовані з тактичних причин.

Проблема полягає в тому, що інформація, яку ви один раз – свіdomo або через недогляд – випустили у світ, дуже швидко мандрує далі, й це відбувається швидше, ніж ви самі вважаєте за можливе. За короткий час багато людей – передусім протилежна сторона, а в найгіршому разі об'єкт розслідування – стають поінформованими та дістають можливість звести перешкоди на шляхах розслідування, що досі залишалися відкритими. Досвід переконує, що перші відвідини місця роботи об'єкта розслідування чи перша розмова будь з ким уже на початку розслідувального пошуку змушує телефони розжарюватися. Перше повідомлення про те, що хтось там щось розшукує, проходить колом, переважно спочатку всередині відповідної мережі. Однак мережі накладаються одна на одну, перетинаються, так інформація з одного рівня потрапляє на інший та поширюється далі, мов по спіралі.

Сам факт проведення розслідування неможливо приховувати, починаючи з певного моменту, якщо ви дедалі щільніше оточуєте об'єкт розслідування. Разом з цим цілком можна перешкодити тому, щоб інші передчасно дізналися про рівень ваших знань і фактичну або точну спрямованість розслідування. З цієї причини з'являється принципове правило:

- *прибіднятися – прибіднятися принципово. І жити з розумінням того, що інші вас недооцінюють.*

Такий незадовільний стан зникає не пізніше від моменту оприлюднення матеріалів.

Метод прибіднення та недооцінювання себе можна використовувати й активно. Часто трапляється, що протилежна сторона не сприймає журналістів серйозно. Так само часто трапляється, коли інші люди намагаються пошити в дурні саме журналістів: вони роз-

повідують про якісь поверхові факти, по суті верзуть чисту нісенітницю, завжди припускаючи, що журналісти не озброїлися попередніми знаннями та не люблять надто часто та інтенсивно збирати додаткові відомості. Якщо це все аж надто очевидно – а) для вас самого, б) для редактора, що приймає історію, та в) для читацької чи глядацької аудиторії – тоді подібну нісенітницю або спроби пошити журналістів у дурні можна виставити на показ. Зокрема, дослівно цитуючи відповідні пасажі, коли аудиторія сама переконується в суперечностях чи дивній реакції на, здавалося б, цілком нормальне питання.

Можна уявити собі також, що подібну поведінку протилежної сторони ви просто провокуєте. Цього можна досягти, достатньо переконливо видаючи себе за дурня. Наприклад, ставлячи відповідні питання, про які завбачливо повідомляє заздалегідь, сигналізуючи розмовникові, що належите до категорії наївних і зручних журналістів, вдячних за будь-які пояснення – правильні чи хибні, навіть якщо вони, власне, не дають відповіді на початково поставлені запитання. Така стратегія може бути доцільною тоді, коли слід виходити з того, що протилежна сторона сама регулярно вдається до стратегії обману чи обдурювання, і саме це (у тому числі наслідки) має стати предметом журналістського опрацювання.

3.3.3. *Ситуація «знання без доказів»*

Тут перед нами також відносно типова та нерідка ситуація: ви щось знаєте, але не можете писати про це, бо не можете довести. Проте така ситуація має й свій позитивний бік: завжди краще щось знати, хай навіть ви не можете довести ці факти, ніж коли взагалі нічого не знати. Адже (неприємний) стан, коли не вистачає неспростованих доказів важливої інформації, може докорінно змінитися (у приємний спосіб). Тому має сенс навіть у таких випадках намагатися видобути найкраще з актуальних фактів.

Мати у своєму розпорядженні певну інформацію означає, що завдяки ній ви маєте ліпше або точніше уявлення про певні обставини, які раніше видавалися менш ясними чи взагалі не були відомі. Більша впевненість у власній оцінці специфічних обставин і фактів, наприклад, для кращої перевірки джерела, яким ви досі користувалися,

на вірогідність, – перша перевага, що з’являється внаслідок ситуації «знання без доказів».

Якщо взяти це за привід для пошуку (першого або тепер подальшого), то цим задаються мета та напрямок, яких раніше не існувало. Іншими словами, з інформацією можна працювати, навіть якщо її – в цю мить – не можна використати для публіцистичного виступу. Це другий аспект.

Слова «працювати з інформацією» можуть мати кілька значень – завжди залежно від відповідної вихідної ситуації журналіста. Скажімо, можна продовжувати роботу там, де раніше вона застопорилася. Або ви дістали додаткове підтвердження чогось, щодо чого не могли бути аж надто впевнені, однак тепер знаєте, що потенційно має сенс, і надалі рухатись у певному напрямку та в довготерміновій перспективі «залишатися з м’ячем». Адже в загальному плані ситуація «знання без доказів» ідентична перевазі «що більше ви вже знаєте»: за допомогою наявних знань, які поки що неможливо довести, непогано генерувати ситуацію, що забезпечить наявність доказів, наприклад у наступних розмовах, які не відбулися б взагалі без відповідних попередніх знань.

Третій погляд: ситуація «знання без доказів» зазвичай полегшує пошук додаткових джерел чи доказів в інших місцях. Підвищена впевненість в інформації має велике значення не тільки для вибору напрямку для пошуку необхідних доказів, а й для певності в тому, що ви там обов’язково зможете щось знайти. І лише в такій відносно «безпечній» ситуації ви – з огляду на обмежений час та інші ресурси – готові підтримувати певний рівень наполегливості. А наполегливість, як відомо, належить до найголовніших властивостей та передумов успішної розслідувальної роботи.

Тому коротко цю думку можна узагальнити так:

- не лише пошук інформації, а й пошук доказів, що їх можна використати, часто потребує витривалості та терпіння. Знання самі по собі можуть бути так само продуктивні, як знання *плюс* наявність відповідних доказів.

3.3.4. *Систематична перевірка всіх мислимих можливостей*

Вихідна ситуація журналіста може виглядати по-різному: чи на основі спеціального підказу можна відносно цілеспрямовано проводити розслідувальний пошук, чи ви нашттовхуєтеся на певну суперечність і мусите прокладати собі шлях через гушавину здебільшого цілком невідомої інформації, яку, однак, спочатку треба з великими зусиллями здобути. Залежно від цього ви часто опиняєтесь у ситуації, коли інформації та/або джерел чи переконливих доказів спочатку бракує. Коли треба заповнювати такі прогалини, має сенс діяти лише систематично та враховувати всі мислимі можливості. Адже тому, хто зібрався відшукати знамениту голку в стозі сіна, слід щонайменше з максимальною ефективністю організувати цю складну роботу. А це означає систематичний пошук.

«Систематичну» роботу треба розуміти як послідовні дії відповідно до певних критеріїв. Такими критеріями можуть служити, наприклад, логічні погляди, а також правдоподібні, однак не доведені твердження чи припущення. Від криміналістів ми знаємо, що вони в своїй заморочливій роботі керуються не лише тверезою логікою, а й своїм власним, індивідуальним досвідом. Зрештою, це означає ніщо інше, як вашу спроможність у певних ситуаціях покладатися на свої відчуття, які часто не обманюють. Приблизно так само почувається, напевно, й журналіст, що проводить розслідувальний пошук. З часом у нього розвивається своєрідний нюх, якому можна довіряти, скажімо, коли у вас виникає враження, щось тут чи там щось нечисте або не в порядку.

Отже, доцільно використовувати всі ці можливості однаково. Тобто робити все те, що видається прийнятним. Вже з огляду на статистичну ймовірність має сенс перебрати всі мислимі можливості. Якщо говорити конкретно, це означає: нічого не залишати на волю випадковостей, а кидати виклик «його величності випадку». Такий шанс зростає в міру того, як ви будете просуватися.

Нижченаведений приклад має, з одного боку, продемонструвати весь діапазон можливостей цілеспрямованого розслідувального пошуку, що починається в тумані, а з другого – показати систематику потенційно успішної методики.

Вихідним пунктом стала не надто точна вказівка з анонімного джерела про те, що певний міністр, відповідальний за житлове будівництво та надання субсидій на житлове будівництво, від одного місцевого будівельного магната отримав, читай: отримав у подарунок, власну квартиру у Швейцарії. Ця квартира мала бути десь поблизу Цюрихського озера.

Було відоме ім'я лише одного з об'єктів розслідування, а саме політичного діяча Клауса Ф. Якби повідомлені обставини виявилися такими, що відповідали дійсності, це було б початковим доказом корупції. Отже, мета розслідування полягала в тому, щоб знайти згадану квартиру та перевірити факти, покладені в основу робочої гіпотези (повідомлених обставин). Залежно від редакційної та фінансової вихідної ситуації перші пошуки мали відбуватися на місці, однак з таким самим результатом їх можна було розпочинати з телефонних розмов.

Перший погляд на географічну мапу, придбати яку завжди варто рекомендувати в таких випадках, з'ясував дві речі. По-перше, цікаве для журналістів озеро, на північному краю якого розташовується місто Цюрих, простягається завдовжки майже на 40 кілометрів. По-друге, серед гір, що з обох боків оточують озеро, розташовані ще декілька невеликих, не менш мальовничих тихих водойм, що чудово вписуються у швейцарський гірський краєвид. Зауваження «поблизу» виявилось надто нечітким і потребувало подальшого уточнення. Саме тут до гри приєднується систематика, бо треба було знайти придатні критерії, завдяки яким мало б набути сенсу копірвання в тумані на невідомій території.

Заснування у Швейцарії другого місця проживання могло пояснюватися різноманітними мотивами. Отже, створення психологічної характеристики об'єкта розслідування, у нашому випадку міністра, що у своїй країні розв'язував питання надання дозволів на будівництво та виділення державних субсидій на суттєві суми, могло б дати перші поштовхи для роботи. Виявилось, що цікавий для журналістів міністр не був ані завзятим яхтсменом чи рибалкою, ані витривалим любителем пішохідних мандрівок горами, ані одержимим альпіністом. Отже, для окреслення можливого місця розташування квартири не

варто було гаяти час на те, щоб обдзвонювати відповідні спортивні спілки та клуби з питаннями на кшталт: «Я шукаю пана на ім'я ..., що тримає свою яхту поблизу, чи він, бува, не член вашого клубу? Можна залишити йому повідомлення? Чи не знаєте, де можна його знайти?».

Звичайно, спочатку можна було б зазирнути до електронної телефонної книги (на компакт-диску або в інтернеті). Цифровий пошук міг би або підтвердити інформацію (якщо об'єкт фігурує в телефонній книзі), або в найкращому варіанті надати навіть актуальну адресу (скоріше малоймовірно). Адже політичний діяч не може бути аж таким необережним, отже, і цей шлях не допоможе просунути-ся далі. Розслідувальний пошук, про який ми говоримо, відбувався 1984 року, остання можливість ще просто не існувала. Тому за наступний крок обрали класичну процедуру, до якої вдаються в такому разі – локалізацію. Її можна було б визначити і як географічне «оточування». Не має значення, чи ви будете звертатися до традиційних телефонних книг, чи залучатимете цифрових телефоністок: через брак конкретних зачіпок перша локалізація може бути лише довільною. Отже, на мапі позначаються маркером перші населені пункти в радіусі 10 чи 20 кілометрів, а потім вони вивчаються за допомогою місцевих телефонних книг. При цьому виникає наступна проблема: поки що *не виявлені критерії*, згідно з якими можна було б взагалі проводити подібний пошук. Мета цієї робочої дії полягає в тому, щоб з огляду на систематичний спосіб пошуку, який не залишає поза увагою жодної можливості, а навпаки, робить ставку на створення випадковостей, цього разу перевірити, чи не знайдуться *вказівки іншого характеру*. У зв'язку з друкованими або зацифрованими телефонними книгами досвід показує, що часто переліки в друкованих виданнях повніші, ніж у цифрових версіях чи в інтернеті. Річ у тому, що оператори телекомунікаційних мереж вбачають відмінність між друкованими виданнями та оприлюдненням інформації у «всесвітньому павутинні»; останній варіант вони ставлять у залежність від окремого дозволу власників телефонних номерів. У кожному окремому випадку це треба ретельно перевіряти.

Вивчення записів у телефонних книгах усіх населених пунктів у радіусі 20 кілометрів, який встановили самі

журналісти, на третій день (!) виявило певні незвичні речі, що впадають в очі, хоча це не ім'я шуканої особи. У містечку Фойзісбергу, розташованому за два з половиною кілометри від південних берегів Цюрихського озера, трапилося одразу кілька прізвищ, знайомих з німецького будівельного середовища. Цікаво при цьому, що дехто з них має свої домівки на одній і тій самій вулиці, хоча, зрозуміло, їхні будинки мають різні номери. Одне з прізвищ збігається з іменем одного з найбільших підприємців у галузі, отже, можна припустити, що йдеться про нашого будівельного магната. Прізвище, що зацікавило журналістів, вважається досить рідкісним та не демонструє жодної ознаки німецького походження. Тому не варто було відкидати ймовірність того, що тут виник своєрідний швейцарський анклав німецької будівельної галузі. Отже, перше влучання або перша робоча гіпотеза – після майже трьох днів марудної праці.

Разом з цим наявність під'єднання до телефонної мережі ще не вказує на того чи іншого тамтешнього мешканця, так само як не підтверджує права власності; той факт, що прізвище фігурує у телефонній книзі, ще не доводить дійсного проживання цікавої для журналістів особи в зазначеному будинку. Все, що вдалося знайти в цьому контексті, являло собою приємну зачіпку та обіцяло подальшу допомогу. Що систематичніше використовувати подібні підказки та зачіпки, то ліпше такий підхід спрацюватиме.

На проведення пошуку може виділятися різний строк; якщо в цій справі часового тиску не було, можна було б діяти надалі так. Особа намагатиметься утримувати житло, що міститься на відстані близько тисячі кілометрів від її постійного місця проживання, у чистоті та взагалі в належному стані, принаймні вдаватися до таких заходів щонайменше через певні інтервали. У такій ситуації варто було б набирати відповідні телефонні номери кожного дня, а саме один раз у першій половині дня та один раз по обіді. Існувала висока ймовірність того, що всі будівельні велетні користуються послугами того самого місцевого обслужного персоналу (прибиральниці, техніка та ін.). Отже, тільки питанням часу було, коли саме – якщо регулярно телефонувати до всіх помешкань – вдасться

(або має вдатися, виходячи з імовірності) натрапити на прибиральницю. Або ще краще – одразу на тамтешнього домовласника, до того ж така ймовірність залежить від частоти його наїздів туди.

Рекомендується на всякий випадок бути озброєним, тобто підготовленим до подібних розмов: про що запитувати та як запитувати, передусім – чому взагалі ви запитуєте, якщо розмовник поцікавиться. Щодо таких міркувань мова йтиме в підрозділі 3.5, де на передньому плані буде проникнення думкою до специфічних «систем», у цьому випадку – до способу мислення прибиральниці чи техника або ж великого забудовника з другим місцем проживання у Швейцарії. Отже, слід продумати самі запитання та відповіді на них, щоб вони здавалися правдоподібними та переконливими.

Якщо журналісти перебувають в іншому становищі та не мають аж надто багато часу, проте прагнуть якомога швидше просуватися вперед, їм слід працювати в інший спосіб. Поки ще не варто рекомендувати візит до відомства поземельної книги, бо у Швейцарії дістати доступ до неї надзвичайно важко, та, крім цього, треба точно знати, яке саме житло ви збираєтеся перевіряти. Отже, слід шукати людину, що займається доглядом та обслуговуванням будинків і, безумовно, повинна знати всіх мешканців. Напевно, такий працівник має домашній телефон, а якщо його прізвище у телефонній книзі наведене разом з службовою функцією, вважайте, що вам пощастило. Якщо ситуація виглядає інакше, то можна замислитися над тим, чи не становить цікаве для вас помешкання частину цілого житлового комплексу. Зокрема, про це можуть свідчити частота знайдених імен і спільна назва вулиці. Якщо це дійсно так, то, найпевніше, йдеться про новобудову, а її треба було якось спорудити, цеглина за цеглиною. Зрозуміло, що будівельні компанії німецьких підприємців, які тепер час від часу мешкають у Швейцарії, у цьому випадку вилучалися, тож треба було зосередити увагу на будівельних фірмах з Фойзісберга та його околиць. Знайти одну з них за телефонною книгою не становить проблеми, так само як і домоврядника чи особу, відповідальну за обслуговування. Зараз пошук підійшов до того пункту, де «оточуван-

ня» набрало особливо делікатного характеру, бо об'єкт інтересів опинився безпосередньо близько.

Розмова з випадково перехопленою прибиральницею може мати цілком простий перебіг, адже взагалі йдеться лише про підтвердження чи про отримання дуже короткої довідки. Наприклад: «Я б хотів поговорити з паном таким-то». Відповідь: «Його зараз немає, я лише прибиральниця». Або: «Але ж він мешкає поряд». Додаткове питання: «Дивно, але в мене є тільки цей номер телефону. Чи не підкажете потрібний мені?», або: «В якій саме квартирі він мешкає?». Якщо до телефона підійде домоврядник або відповідальний за обслуговування, варто взяти до уваги, що він значно більшою мірою перебуває під тиском не лише типової для швейцарців ментальності, що загалом тяжіє до стриманості, але й мусить дотримуватися конфіденційності, обов'язок щодо якої на нього свідомо наклали. Відповідно слід підготуватися та реагувати під час розмови.

Під час розмови з місцевою будівельною фірмою взагалі можна спробувати одержати першу інформацію не стільки про об'єкт розслідування, скільки про домоврядника чи відповідального за обслуговування. Зокрема, варто перевірити готовність співробітників допомогти та скористатися цим: «У мене виникла проблема. Я розшукую знайомого, пана Клауса Ф., що повинний мешкати десь тут поблизу, однак я загубив його телефонний номер. Знаю, що там живуть також його колеги (знайомі), пани А, Б та В, і тепер намагаюся знайти домовласника. Чи не могли б ви мені допомогти?». Залежно від обставин (будівельна фірма водночас і управляє, знає домоврядника або нічого не знає), якщо ви згадали прізвища панів А, Б та В, це означає, що ви також належите до інсайдерського кола пана Клауса Ф., а завдяки цьому зростає ймовірність надання потрібної вам допомоги. У найліпшому разі готовність допомогти простягається так далеко, що місцева будівельна фірма сама обіцяє зателефонувати до домоврядника. Принаймні варто спробувати досягти такої обіцянки, бо в цьому разі психологічний поріг домоврядника буде нижчий, і той зможе без перешкод відповісти на відносно просте питання, що тепер не здаватиметься нескромним.

Хоч би там як, конкретна мета розслідування тепер полягає ось у чому: яку саме квартиру посідає той, кого ви шукаєте, або де саме мешкає Клаус Ф.? У найпростішому разі достатніми виявляться конкретна відповідь або навіть вказівка чи підтвердження. Звичайно, краще, якщо при цьому вдасться здобути додаткову інформацію, однак тут до справи знов-таки втручається таланти чи «його величність випадок». Адже хтось з численних опитаних людей раптом повідомить більше, ніж те, про що його питають. Якщо будівельна фірма чи домоврядник відмовляться надавати активну допомогу або доброзичливу підтримку, варто спробувати піти якимись іншими шляхами. Один з варіантів – самому вирушити до відповідного містечка та продовжити розслідування на місці або долучити до справи когось з місцевих колег. Тут відкриваються такі можливості: зробити запит до відомства з реєстрації мешканців міста (проте вам відоме лише прізвище, але не номер земельної ділянки та квартири, важливі для поземельної книги), звернутися до листоноші (той може знати квартиру чи поштову скриньку, на якій у разі необхідності могли написати зовсім інше прізвище) та/або опитати сусідів (але вони, можливо, не знають точний номер квартири). Або ж знов треба починати телефонувати до прибиральниці. Якщо вдалося локалізувати квартиру, робиться наступний крок: ознайомлення з поземельною книгою. Однак передання будівельним магнатом прав власності на житло політичному діячеві, що, можливо, сприяє підприємцеві (субсидія), багатьом може здатися не надто бездоганною чи несвоечасною з політичного погляду справою, однак цього не вистачить для серйозної та вагомої критики. Тільки супровідні обставини спроможні підкріпити підозру в корупції чи в наданні початкового сприяння, - зокрема, якщо передання прав власності відбулося без сплати купівельної ціни або шляхом забезпечення безвідсоткової позики з боку продавця чи за інших незвичних умов.

Суттєві питання, приписи та деталі з теми «поземельна книга» містяться на вебсторінці www.investigativ.org у пункті 4.6.2. Вище йшлося про систематику розслідувального пошуку та про систематичну перевірку всіх мислимих можливостей. В узагальненому плані найважливіша частина нашого прикладу наводиться у вигляді графічної схеми нижче.

Рис. 11. Приклад: повідомлення про подарунок у власність квартири у Швейцарії.

(1) Географічна карта: перелік усіх можливих населених пунктів

(2) Телефонна книга

Прізвище в ній є Прізвища в ній немає Є тільки інші прізвища

(3) Телефонна книга: місцева будівельна фірма?

Наявна

Не наявна

(4) Телефонний дзвінок для отримання інформації

Не знає

Знає, але не каже

Знає + дає інформацію

(5) Питання про домоврядника

Наявний

Не наявний

(6) Телефонна розмова з домоврядником

Не знає

Знає, але не каже

Знає + дає інформацію

(7) Спроба перехопити прибиральницю телефоном

Не знає

Знає, але не каже

Знає + дає інформацію

(8) Через пошту: перевірити адресу

(9) Виїхати на місце, мати фотографію та шукати інформацію

Вдалося

Не вдалося, не пощастило!

Виїхати на місце

або через колег перевірити поземельну книгу

3.4. Психологія розмови та її організація

Ситуації, пов'язані з проведенням розмови чи інтерв'ю, можуть бути дуже різноманітні, залежно від їхньої мети та їхнього перебігу. У таких ситуаціях головну роль відіграє людина, а людська поведінка часто визначається специфічними механізмами. Тому корисно знати деякі суттєві правила, що випливають з досвіду, та норми, кодифіковані в законодавстві про пресу. Їх недотримання може пізніше зробити непридатними для публіцистичного використання знання та висновки, отримані під час таких розмов чи інтерв'ю.

Міркування загального характеру та поради з цієї теми можна знайти у поширених стандартних працях (Brendel/Brendel, 2010; Haller, 2008). У цій книжці йдеться про специфічні ситуації, які можуть відігравати певну роль під час розслідувальних пошуків. Останні позначені багатьма особливостями, тому й пов'язані з розмовами чи інтерв'ю ситуації виявляються дещо інакшими, так само як і рекомендації щодо їх проведення. Інтерв'ю з «дружніми» джерелами або розмовниками відносно легше організувати та провести, ніж з «недружніми».

Загалом конкретний спосіб дії, власна психологія розмови залежать від мети, яку ви переслідуйте, проводячи розмову. Але не тільки: готовність другої сторони взяти участь у бесіді, її мета теж мають вирішальне значення. Тому доцільно попередньо обміркувати стратегію розмови та передбачити можливості на випадок, якщо бесіда набуде зовсім інакшого характеру, ніж планувалося. Відмінність від інших положень, коли справу також треба планувати по-новому чи на ходу, полягає в тому, що опинившись в актуальній ситуації інтерв'ю, слід реагувати швидше, конкретніше, *одразу*.

Що ж до визначення власної журналістської мети, то можливі обставини розмови чи інтерв'ю можна поділити на чотири групи:

- журналістові потрібний «оригінальний звук», що його можна цитувати або внести до передачі. Це типова ситуація інтерв'ю. Трапляються «дружні» або «недружні» джерела, тобто партнери з інтерв'ю. Мета роботи полягає в тому, щоб по змозі зібрати інформаційний матеріал або матеріал для цитування, який можна безпосередньо використати. Подібні ситуації слід готувати з відповідною старанністю;

- бесіда чи інтерв'ю передусім слугує виконанню журналістського обов'язку бути ретельним, щоб, наприклад, наприкінці розслідування «у ліві лева» подати об'єктові розслідування певні факти (див. підрозділ 3.8). Зазвичай це призводить до виникнення «недружньої» ситуації. Мета роботи може полягати в тому, щоб робити ставку на реакцію, що її можна використати («оригінальний звук», який можна цитувати, скажімо: «Це ж просто неподобство!»); нова інформація чи аргументи; об'єкт розслідування висловлює незадоволення, погрожує та вказує журналістові на двері тощо) або просто виконати цю останню роботу, незалежно від того, як і що об'єкт розслідування про це скаже;
- розмова загального характеру відбувається неформально та невимушено. Це може бути докладна бесіда про те, що діється за лаштунками, або питання та додаткові питання щодо речей, про які йшлося телефоном чи під час особистої розмови. Здебільшого це «дружні» джерела або партнери, індиферентні щодо ваших власних цілей;
- розмови чи інтерв'ю з інформаторами, що відіграють ключову роль для всієї роботи. Через їхню центральну функцію та важливість для журналістів все зробити правильно цій темі присвячений окремий розділ 5.

У будь-якій розмові беруть участь щонайменше дві особи, тобто тут представлені два різні інтереси (однакові, подібні або протилежні). Тому психологія розмови, спрямована на результати, на першому етапі логічно орієнтується *на власну мету*. Наступний крок має долучити протилежну сторону, *розмовника чи розмовників*. Тут становище стає складнішим, бо неможливо заздалегідь «прорахувати» всіх людей, їхній стан та/або відповідні ситуації, в яких їм доведеться реагувати. Взагалі поведінка може варіюватися в межах широкої шкали різних рівнів готовності до співпраці: від «недружного» настрою, всебічної блокади з боку однієї сторони через індиферентність, тобто більшу чи меншу байдужість щодо власної мети, аж до добровільної кооперації. Відповідно до цього слід, виходячи з психології розмови, скеровувати бесіду та залежно від обставин допомагати розмовникові.

З цієї причини навряд чи можливо давати деталізовані рекомендації до кожного окремого випадку, зрештою, на всі мислимі ситу-

ації. Загалом цілком вистачає такої важливої поради: слід готувати потенційно мислимі ситуації 1) на підставі визначеної власної робочої мети та 2) до передбачуваних (навіть альтернативних) способів поведінки.

Якщо до такого підходу застосувати деякі базові правила психології розмови, загалом можна вважати себе достатньо підготовленим. Ширші знання зростатимуть на основі збільшення досвіду в поводженні в таких ситуаціях чи з такими людьми. Тому далі рекомендація для всіх, хто ще не набув великого досвіду проведення подібних пошуків. Намагайтеся вести розмови з якомога більшою кількістю людей і передусім з різними людьми та при цьому витягувати з них інформацію, якою вони не збираються поділитися. Адже розмови з іншими людьми становлять одне з головних занять журналістів-розслідувачів.

Завжди вигідно мати можливість добре *оцінити свого розмовника*. В ідеальному разі ви маєте конкретний досвід ведення бесід: власний або досвід інших, до якого можна звернутися. Наприклад, як політики, котрі що перебувають у центрі уваги громадськості, висловлюються та поведуться в специфічних ситуаціях (відкрито та даючи на всі питання ясні відповіді; відповідаючи стримано та нерішуче; уникливо та не піддаючись на всі відтяжні маневри). Такі спостереження неважко зробити, вони значно збагатять ваш досвід. З політичними діячами, які не люблять, коли їм ставлять запитання, справа складніша, а щодо реакції тих, хто взагалі не потрапляє чи аж надто рідко потрапляє до подібних ситуацій, можна лише спекулювати. Для таких випадках корисно розробити своєрідну приблизну «психограму», тобто спробувати вивчити особистість певної людини, якщо не вдається зібрати іншої інформації. Якщо планується вихід інтерв'ю в ефір, варто провести попередню бесіду. Це допоможе не лише обговорити суттєві питання щодо змісту та процедури, а й у разі необхідності випробувати певні речі або скласти для себе особисте враження про передбачуваний перебіг інтерв'ю. Якщо бесіда має торкатися залаштункових відомостей, а розмовник неохоче видає інформацію, можна рекомендувати спочатку погодитися з цим і розглядати цю першу розмову як тестову або розмову з метою ближчого знайомства, а після її завершення домовитися про нову зустріч. Пізніше можна буде звернутися до першого досвіду спілкування з розмовником та залежно від обставин інакше діяти та ставити питан-

ня. Це саме ті ситуації, коли треба виявити надзвичайно тонке чуття та високий ступінь делікатності щодо візаві.

Незалежно від цього буде корисно, якщо вже при встановленні першого контакту конкретно запитати, чи не матиме друга сторона *якихось проблем з розмовою чи інтерв'ю*, а якщо так, то які саме. Подекуди в людей залишаються погані враження від спілкування з мас-медіа або з окремими журналістами, тому вони поводяться відповідно. Подібні проблеми слід відверто обговорити. Конкретне рішення можна знайти лише в тому разі, якщо будуть досягнуті домовленості щодо умов інтерв'ю, які сприйматимуться потенційним партнером як 1) однозначні та 2) по змозі, передбачуваними або надійними.

Якщо в розмові зачіпаються дразливі залаштункові теми, має бути забезпечена абсолютна *конфіденційність*. Дотримання конфіденційності завжди можна проконтролювати лише пізніше, тому довірчі стосунки з чужими особами будуються зазвичай поступово. Довірчі стосунки, тобто певність інформатора щодо узгодженого використання його інформації, становить процес, який залежно від обставин потребує часу. Особливо якщо йдеться про інформаторів, у яких вже є поганий досвід. З цієї причини доцільно, добиваючись довіри досі невідомого потенційного інформатора, дати йому усвідомити, навіщо та з якою метою знадобляться очікувані відомості, а саме в зрозумілий для нього спосіб, що не мусить повністю розкривати всіх обставин справи. Водночас має сенс пояснити, як ви збираєтеся працювати з цією інформацією без її прямого використання. Чи слід це робити взагалі, а якщо так, то яким чином вирішуйте залежно від індивідуальної ситуації. У будь-якому разі відкритість та чіткі домовленості, які можуть виникнути внаслідок розмови про процедуру використання інформації, являють собою елементарні передумови для подібного процесу створення довіри.

Що ж до *перебігу* розмови чи інтерв'ю, тобто її *змістовної організації відповідно до законодавства про пресу*, то тут також існують певні правила, що впливають з досвіду.

Зрозуміло, що треба добре готуватися. Та обставина, що розслідувальний пошук завжди пов'язаний з роздумами, гарантує, що ви визначили суттєві питання. Попри це, варто розробити для себе щось на зразок «керівництва з проведення інтерв'ю», яке в разі необхідності матиме функцію шпаргалки. У такий спосіб ви забезпечуєте, що поставили всі заплановані питання, адже бесіди чи інтерв'ю являють собою унікальні ситуації, які не завжди можна повторити. По-

дібну шпаргалку не треба приховувати, ключові слова можуть бути цілком відкрито записані в нотатнику, що його зазвичай не тільки носять з собою, а й використовують.

Фіксація інформації, чи то письмовому вигляді, чи за допомогою звукозапису (диктофон, невеликий касетний магнітофон), теж має стати предметом чіткої попередньої домовленості з розмовником («Чи не буде вам заважати, якщо я робитиму нотатки?»). Робити нотатки – річ не заборонена чи незаконна, однак внаслідок цього можуть постраждати *плин* розмови або її *атмосфера*. Щоб не затримувати плин розмови та нічого не втратити через швидкість, варто скористатися диктофоном чи магнітофоном («Ви не заперечуватимете, якщо я запишу розмову? Для мене це буде велика допомога при опрацюванні інформації, хоча я не збираюся її отак прямо використовувати»). Тільки запам'ятайте: не дозволяється робити записи потайки або записувати приватні розмови (аудіо- чи відеозаписи). Це суперечить правам особистості та авторським правам. Проте на добровільній основі можна робити все, тільки така добровільність має бути чітко засвідчена. Чи варто взагалі замислюватися над цією проблемою, також впливає з індивідуальної ситуації.

До речі, правило «не рубати з плеча» поширюється й на розмови, що їх ведуть журналісти, особливо якщо ви збираєтеся ставити дражливі питання. Іншими словами, успіх чи невдача визначаються, зокрема, й *психологією встановлення черговості питань*: питання, відповідь на які не має становити проблем, ставляться на початку, критичніші чи дражливіші – наприкінці. На перелік усіх критичних моментів, що повинні бути зачеплені, поширюється те саме правило: найбільш дражливі питання перенесіть на кінець розмови. Завдяки цьому зростає ймовірність того, що з розвитком бесіди виникатиме дедалі більше суттєвих питань, навіть якщо найостанніше питання може призвести до скандалу. Якщо маєте намір поставити небагато дражливих питань, однак вони «вибухонебезпечні», вигадайте менш делікатні питання для «розігріву».

Не менш складним психологічним викликом стає й «видряпування» інформації, яку інша сторона не хоче надавати зовсім або без довгих розмов. Врешті-решт усе зводиться до своєрідної провокації, наприклад, до подразнення до певного «больового порога». Якщо ви хочете дізнатися якісь речі точніше, ніж вам вони поки що відомі, можна спробувати кинути виклик розмовникові шляхом применшення або перебільшення. Наприклад, ідеться про справи, які інша сто-

рона оцінює позитивно. Журналіст міг би зобразити їх у негативно-му світлі або, формулюючи відповідне питання, дещо применшити їх значення, сподіваючись, що інша сторона виправить вашу думку, даючи вищу й точнішу оцінку. Розмовник може помітити, що ви можете досить добре оцінити суттєвість чи порядок величини. У цьому разі для нього важливіше, щоб «в обігу» перебувала принаймні більш-менш правильна інформація. Скажімо, у розмові йдеться про річний оборот, який ви оцінюєте в 450 мільйонів, але інша сторона не поривається наводити деталі. Ваше питання: «Відповідає дійсності те, що розмір обороту становить близько 400 мільйонів?». Відповідь: «Ні, він значно більший!». Наступне питання: «450 мільйонів?». Реакція: «480, якщо хочете знати точно!». Інакше слід формулювати питання та називати цифри, якщо візаві зацікавлений у виправленні надто позитивного викладення стану справ. За таких обставин слід починати з явно завищеної оцінки.

До рубрики «вдиряпування» належить, зокрема, й тактика поведінки з використанням *«прибіднювання»*, що було предметом розгляду в попередньому підрозділі. Тут також мова зрештою йде про применшення власного рівня знань або його свідоме недооцінення іншою стороною. При цьому таку помилку ви не виправляєте, тому розмовник відчуває свою перевагу, а це створює психологічний засіб для досягнення бажаної мети – отримання інформації, яку в інший спосіб навряд чи вдалося б здобути.

Щоб дістатися очікуваної мети, розмовою чи інтерв'ю потрібно постійно управляти, наприклад, *скеровуючи їх перебіг або розставляючи акценти*. У типових інтерв'ю часто трапляється, що відповіді на питання або просторікуваті й докладні, або уникливі й такі, що відхиляються від первісного запитання. Допомогти в такому разі може лише одне: *переривати розмовника та висувати йому додаткові питання*. Якщо треба, ставити такі питання знов і знов. Навіть якщо вони лунатимуть одне за одним. Принаймні тоді, коли ви зацікавлені в отриманні точної відповіді. З другого боку, така частота наполегливих додаткових питань може виражати й думку журналіста. Зрештою, адресат матеріалу безпомилково розуміє, що інтерв'ююваний не зацікавлений у наданні конкретних відповідей.

Якщо розмовник не уникає точних відповідей, а просто, уявімо собі, не звик відповідати коротко, конкретно та зрозуміло, йому можна допомогти, ставлячи *додаткові питання у формі резюме*. Наприклад: «Я правильно вас зрозумів, що ви сказали ...?», або: «Чи можна

це коротко сформулювати так...?», або: «Якщо узагальнити, це означає, що ...?». Подібні переривання з розставлянням акцентів мають чимало переваг. В інтерв'ю, яке можна цитувати, вони становлять стислі узагальнення; в інтерв'ю під увімкнену камеру вони також являють собою цінний запасний матеріал або матеріал для монтажу. В розмові на залаштункові теми вони, по-перше, служать гарантією правильного розуміння вами того, що було сказано; по-друге, вони пропонують можливість зафіксувати сказане в письмовому вигляді на папері з яким підтвердженням партнера.

Під час розмов трапляються ситуації, коли головне не отримання інформації, а спроможність залежно від обставин – наприклад, з урахуванням вимог законодавства про пресу – *довести її отримання*, до того ж саме в цій формі саме від цього джерела. Скажімо, щоб її цитувати, або щоб мати підтвердження, що інформація походить з цього джерела, якщо розмовник не заперечує, однак не готовий зустрітися для другої розмови чи взагалі більше ні з ким не хоче розмовляти. Або якщо можна припустити, що інша сторона ніколи не повторить сказане в цій жорсткій формі. Або – у найгіршому разі – пізніше буде все заперечувати. Можливі випадки дуже різноманітні.

Загалом ця проблема має два розв'язання: або потрібні свідки, або прихований запис. Перший варіант викликає сумніви, бо не завжди спрацює, а другий взагалі заборонений, тобто незаконний і тому може використовуватися лише обмежено.

Знайти свідків взагалі неважко. Однак проблема часто полягає в тому, що до розмовника при цьому ставляться надто високі вимоги, якщо, наприклад, він має розкритися одразу перед двома журналістами. У таких випадках слід ретельно зважити, чи заради можливості пізнішого підтвердження можна на інтерв'ю з'явитися удвох, ризикуючи, що розмовник не буде готовий викласти все. Простіше створити непряму ситуацію за участю свідків. Зокрема, влаштувавши таку розмову в нейтральному місці, де присутність інших осіб не тільки не буде впадати в очі, а й видаватиметься розмовникові за ідеальний критерій вибору непомітного місця, наприклад, у кафе або ресторані. У цьому разі все треба організувати так, щоб запрошений, однак не відомий співрозмовникові свідок міг за сусіднім столиком стежити за розмовою. У разі потреби виявиться, що цей свідок опинився в цьому місці цілком випадково.

Інша ситуація з залученням свідка, скільки мені відомо, зараз не зовсім прояснена з правового боку та й коштує дорогоувато. Її

можна створити за допомогою мобільного телефона. Та й що можна закинути, якщо перед делікатною розмовою ви поговорите з зовсім іншою особою та нібито закінчите розмову, тоді як розмова насправді триває, а телефон у кишені піджака передає все те, що мікрофон (високої якості) дозволяє слухати (з чистої цікавості) попередньому телефонному розмовникові?

Подібні ситуації, і на цьому слід ще раз чітко наголосити, не можна оцінити однозначно. У будь-якому разі до них варто ставитися як до надзвичайного заходу. Так само як крайній захід треба розглядати й ситуації, коли ви свідомо робите таємний запис (магнітофон з мікрокасетами «Olympus Pearlcorde L 400» з тригодинною максимальною тривалістю роботи). Такий апарат стане у пригоді, якщо ви припускаєте, що інша сторона пізніше буде все заперечувати або ж оберне все навпаки.

Подібні записи рідко можна використати. Вони можуть виявитися корисними в тому разі, якщо інша сторона пізніше оскаржить журналіста в суді та на тій підставі, що репортер у «лігві лева» опиниться сам на сам з кількома (ворожими) свідками, вважатиме, що має кращі карти. Деякі судді у таких випадках дозволяють відтворення подібних, власне, незаконних записів, принаймні в цивільному процесі: заради «віднайдення істини».

Відносно менш проблематична ситуація (бо вона не незаконна), коли ви за допомогою функції одночасного слухання зміст ваших власних розмов з іншими людьми робите доступним для третіх осіб, які пізніше можуть виступити свідками.

У цілому ефективна психологія розмови та відповідна її організація належать до найважливіших складових частин розслідувального пошуку. Разом з цим тут потрібна велика гнучкість, щоб адекватно реагувати на специфічні вимоги, найкраще заздалегідь.

3.5. У пошуках свідків і доказів

У цьому розділі мова йтиме про джерела, іншими словами про свідків та докази, які можна використати, при цьому під джерелами розуміються «системи», що функціонують за певними правилами гри. Навчатися розуміти такі «системи» водночас означає, що водночас розкриваються небачені тематичні сфери або поля для досліджень. Нижче наведено переваги, пов'язані з аналізом «систем».

- Знання та розуміння функцій функціональної системи становить передумову для кращого оцінення офіційних шляхів доступу.
- Те саме стосується виявлення дошкульних місць чи «витоків» (Leaks), які може використати журналіст.
- Тільки знання суттєвого контексту дозволяє ставити «правильні» питання, від яких іншій стороні буде важче ухилитися.
- Хоча й остання за переліком, але не за значенням річ: лише ознайомлення та розуміння системи уможливають досягнення достатньо критичної дистанції для того, щоб ставити додаткові питання системі. Це важливо для розпізнання відхилень від норми, а також виявлення суттєвих альтернатив. Адже цим визначається журналістська вагомість.

3.5.1. Вдумуватися в «операційні системи» систем

Те, що розуміють під «операційною системою», сьогодні відомо кожному: техніка та програмне забезпечення, які запускають комп'ютер та підтримують його роботу. Сам комп'ютер являє собою ніщо інше, як самостійну систему з багатьох і дуже різних елементів (наприклад, елементи апаратної частини, такі як жорсткий диск, оперативна пам'ять, інтерфейси тощо). Якщо поняття «операційні системи» перенести на міркування, що нас тут цікавлять, воно означатиме велику кількість (формальних) правил гри та (неформальних) механізмів, які запускають в дію компанії, фірми, органи державного врядування та інші інституції або підтримують їхню роботу.

Однак подібна сукупність правил може скеровувати й такі явища, як корупція, відмивання грошей, діяльність клік, груп, що спираються на дружні зв'язки або ж «незалежність» наукових експертів. Якщо ви прагнете добратися до них, слід бути знайомими з відповідними операційними чи функціональними системами таких структур, щоб знати: а) як вони працюють та б) де саме треба докласти зусиль, щоб – з журналістських причин – «потрапити всередину» чи зрозуміти, що там конкретно відбувається. Замислитися над цим – у цьому й полягає мета підрозділу.

Інституції «система» присвячені численні теорії (наприклад, Нікласа Луманна). Для наших роздумів вистачить відносно простої дефініції, що зображує системи як результат триступеневого робочого процесу:

1) мета (наприклад, задані ззовні норми),

2) правила гри або приписи щодо досягнення мети,

3) структури, що звідси випливають (наприклад, ієрархії, службові порядки, компетенції, робочі процеси, комунікативні структури, підсистеми тощо).

«Системи» можуть бути різні: технічні, політичні, економічні, соціальні, правові, мистецькі тощо. Усі вони додержуються власних закономірностей (це ще називають «власною логікою», що не обов'язково має бути пов'язане з логікою як системою мислення). У нашому контексті це передусім системи, тобто структури та способи функціонування у таких сферах, що становлять інтерес для журналістів:

- органи державного врядування; компанії, фірми та інші інституції чи організації (наприклад, спілки, партії тощо);
- поземельна книга; торговий реєстр; прокуратура; довідкові бюро та системи;
- корупція та підкуп; «самообслуговування» та взаємні послуги; відмивання грошей та його маскування; політичні кліки або владні картелі тощо.

Функції систем та завдання журналістів

Якщо розглядати системи та робити спроби проникнути думкою до їхніх специфічних структур і способів функціонування, на передній план виходять чотири аспекти, що відіграють значну роль для розуміння загалом та для журналістського інтересу зокрема:

1) Цілі/завдання/функції

Система визначає себе завдяки (офіційно) заявленим цілям і пов'язаним з ними очікуваннями (й надіями) інших осіб чи інституцій. При цьому можуть мати значення також приховані цілі, завдання та функції. Або теж зовсім інші цілі (вторинні), які виконують скоріше допоміжну функцію, але фактично можуть грати першу скрипку. Відповідно до цього система, можливо, працює за зовсім іншими правилами, ніж, власне, передбачалося.

Журналістський інтерес чи публіцистичне завдання, якщо їх розуміти як контрольну функцію, що полягає у 1) розкритті та 2) обговоренні, могли б бути спрямовані, наприклад, на поставлення питання – *які або чий інтереси* тут заявляють про свої цілі чи намагаються реалізувати їх у специфічній системі? Та чи можна ці дії розглядати як законні та/або легітимні, чесні чи доцільні в політичному плані. Також варто зацікавитися потенційними чи фактичними конфліктами цілей та інтересів або розкриттям прихованих конфліктів інтересів.

2) Реалізація: «правила гри» – як вони виникають і на якій основі

У суспільстві, що живе за принципом поділу праці, все чітко упорядковане, тому й цілі, завдання та функції визначаються в певних межах, часто в межах правових, економічних чи соціальних. Це можуть бути закони або інші приписи, статuti чи просто лише певні правові форми, наприклад, у компаній та фірм, спілок та асоціацій, в інших інституціях. Отже, зовнішня форма або правова чи якась інша основа (можливо, вона склалася історично) становить інструмент для реалізації цілей, завдань, функцій.

Журналістський чи публіцистичний інтерес може спрямовуватися потенційно на всі питання, пов'язані з тим, чи будуть знайдені рішення адекватні, тобто ефективні. Чи вони були ухвалені в законному порядку, чи може сприяють зловживанням та іншим небажаним побічним ефектам. Та чи побічні ефекти загалом перебувають у допустимому співвідношенні з передбаченими цілями. А якщо ні, хто несе відповідальність за це, чому нічого не робиться, щоб усунути, скажімо, безгосподарність.

3) Структура або організація: процеси, способи функціонування

Тут мова йде про конкретну організацію реалізації та функціонування цілей за допомогою придатних інструментів (наприклад, за допомогою правової форми закладів чи установ, яким держава передає певні завдання: товариств з обмеженою відповідальністю або корпорацій публічного права). Маються на увазі конкретні робочі процеси, внутрішня система службових інструкцій або ж уся ієрархія ухвалення рішень, говорячи спрощено, внутрішні функціональні механізми системи. Однак маються на увазі також учасники, їхні власні інтереси (наприклад, техніка безпеки на робочому місці, зручність), а також специфічні для галузі особливості та для середовища структури (військова установа працює інакше, ніж Німецька залізниця, яка повинна більше орієнтуватися на клієнтів). У цьому зв'язку інтерес викликають також, скажімо, організаційні структури чи доповняльна інформація, яка розкриває фактичні неформальні структури та процеси.

Цей третій аспект має значення, зокрема, тому, що всією цією сферою, специфічною системою функціонування управляють люди, вони підтримують її діяльність. Через це специфічна система функціонування водночас являє собою також і соціальну систему. А соціальні системи демонструють також соціальні слабкі місця, інакше кажучи, людські слабості. Для журналіста надзвичайно важливо розпізнати такі речі (ззовні), якщо він, наприклад, збирається шукати потенційних контактних осіб і можливих інформаторів (див. розділ 5).

У цілому чимало аспектів виглядають значущими з погляду журналіста. Чи процеси роботи та ухвалення рішень функціонують так, як повинні? Чи неформальні (соціальні) структури так накладаються на процеси роботи та ухвалення рішень, що вони або почи-

нають працювати за іншими правилами, або допускають безгосподарність? Чи взагалі існують контрольні механізми? Чи забезпечена неможливість «самообслуговування» та/або зловживання посадами та функціями? Чи замовлення та види робіт розподіляються згідно з обґрунтованими критеріями добору, а не через корупцію та підкуп? Чи забезпечені можливості для зайнятих працівників та інших виконавців функцій (чесність, можливості кар'єри, без дискримінації чи цькування)? І так далі.

Перелік питань журналістів загалом досить довгий, тому має сенс під час аналізу системи приділити особливу вагу цьому аспектові.

4) Порівняння того, що має бути, з тим, що фактично є, та прозорість; системи всередині більших систем; довго-термінові впливи та зовнішні

Це також належить до системи: не лише питання легітимності та раціональності цілей (перший аспект) та інструментального регулювання (аспекти другий та третій), а й питання, як ефективно функціонує чи має сенс система *всередині більшої системи*. Наприклад, як добре система «кримінальна поліція» або «прокуратура» функціонує в загальній системі «незалежна юстиція» і чи взагалі може функціонувати. При цьому велику роль відіграють не лише питання про зумовлені системою дошкульні місця чи втрати від «тертя», а й порівняння з іншими системами (наприклад, в інших країнах). Це та сфера та той аспект, які повинні відзначатися журналістською чи навіть політичною природою.

По-перше, тут йдеться про незалежний контроль, який здебільшого не можуть забезпечити ті, хто має безпосередній стосунок до системи. Адже контроль, який має контролювати себе самого, майже ніколи не буває ефективний. Це знов-таки передбачає певний рівень прозорості, а ця властивість не завжди притаманна кожній системі. У разі необхідності прозорість або публічність треба спочатку створити, якщо йдеться про речі, що становлять інтерес для громадськості. У цьому полягає першочергове завдання журналістів, і виконати його часто можливо лише шляхом розслідування.

По-друге, йдеться про те, що на основі існування певних систем та їхніх регулятивних норм виникають *впливи та наслідки* для зовсім інших, тобто спочатку для не зачеплених – так званих третіх осіб,

що врешті недобровільно перетворюються на зачеплених. Зокрема, у тому разі, коли системи справляють не тільки позитивний вплив на членів системи чи її клієнтів, а й додатково створюють негативні наслідки для інших. Як приклад можна навести систему «хімічна промисловість», що викликає негативні наслідки у формі забруднення довкілля для інших, скажімо власників лісів. Або система «нелегальна утилізація сміття». Недобровільно піддаються негативному впливові: 1) мешканці та власники сусідніх ділянок, що нічого не знають про отрути, а їхнє здоров'я страждає, та 2) усі інші, хто мусить пізніше платити за усунення шкоди.

Якщо нема зовнішніх щодо системи норм, а забруднювачі довілля ані не вдаються до профілактичних заходів, ані не несуть відповідальності за усунення завданої шкоди, витрати за це зазвичай покладаються на інших (перенесення витрат). Це ситуація, за якої «зовнішній ефект» негативно позначається на інших без жодної надії на компенсацію.

Наявність подібного *зовнішнього ефекту* являє собою типову тему, що викликає інтерес громадськості, бо саме вона – ті так звані треті особи, що зазвичай не мають можливості наголосити на власних інтересах та їх дієво обстоювати. Часто люди взагалі не помічають такого зовнішнього ефекту (наприклад, невидимі впливи) або помічають його надто пізно. А винуватці майже ніколи не готові вдатися до запобіжних заходів або забезпечувати відшкодування. Зазвичай винуватці також не люблять говорити про такі речі, принаймні добровільно. Така готовність з'являється, коли їх зобов'язують чи змушують її виявити. У подібних випадках журналістам часто доводиться «допомагати».

Такі дії особливо рекомендуються, якщо зовнішній ефект залишається *невидимим чи принаймні непомітним*. Численні факти отруєння, пов'язані з негативним впливом на довкілля, тривалий час залишаються непомітними – подібно до того, як загибель лісів дається взнаки тільки через багато років. Надання державних субсидій певним групам чи системам також тягне за собою зовнішній ефект: позитивні та помітні наслідки для бенефіціарів, негативні та переважно непомітні – для всіх інших, які оплачують такі речі у формі вищих податків та/або скорочення державних витрат. Сам факт надання субсидій може бути поданий явно, менш явно або ж взагалі залишитися непомітним. Прямі субсидії у формі безпосередніх грошових виплат тощо повинні показуватись у бюджеті як *видатки*; субсидії у

вигляді податкових пільг не показуються, вони з'являються в частині бюджетних надходжень без декларування лише як менші податкові *надходження*. Конкретні додаткові питання відкидаються зазвичай з посиланням на податкову таємницю.

Відповідні системи «субсидії», з одного боку, та «податкова система» чи «державний бюджет» – з другого, в загальній системі «держава» або «державне втручання» рідко достатньо забезпечують прозорість і чесність (чесний розподіл переваг та витрат). З цієї причини такі аспекти, як а) прозорість і контроль, б) системні зв'язки всередині масштабніших систем та в) довготермінові впливи (у тому числі зовнішній ефект), являють собою типові журналістські теми, до того ж – через брак відкритості – теми, які гостро вимагають розслідування.

Тому має сенс, перш ніж писати про системи або розслідувати їхню діяльність, познайомитися з ними. Адже лише проникнення думкою до специфічних структур та способів мислення дає можливість зрозуміти певні процеси та зв'язки. І тільки на основі цього розуміння можна побачити проблеми та слабкі місця. І лише в такий спосіб можна досягти поступу, якщо на наступному етапі ви розпочнете конкретний пошук доказів та/або свідків, тобто інформаторів. Без знання писаних чи неписаних правил соціальних систем, наприклад «згуртованих» об'єднань, груп за інтересами або гуртків лобістів, таємних союзів, професійних гільдій чи просто промислових галузей, без знання найважливіших кодексів поведінки та мовних кодів, тобто професійних понять відповідної розмовної мови, до таких систем неможливо потрапити, їх можна спостерігати лише ззовні.

Вказівки на різноманітні приклади можна знайти на вебсторінці www.investigativ.org. У цій книжці деякі системи будуть подані з деталями, що мають неабияке значення в розслідувальній роботі. Як функціонують такі системи, як «торговельний реєстр», «поземельна книга», «прокуратура» та «довідкове бюро та системи», як ними можна скористатися, – предмет розгляду в розділі 4. У нашому контексті будуть як приклади проаналізовані феномени «корупція» та «мережі».

Підкуп і корупція як система

Підкуп і корупцію можна розглядати як специфічну форму принципу організації або керування, що призначена для «розподілу» грошей та доходів, а також робочих місць і посад, інакше кажучи, організовувати все інакше, ніж передбачено. В усьому світі це дуже поширене явище.

Як і інші принципи організації та керування, наприклад «шахрайство та навмисне введення в оману», «право сильного» («право кулака»), «ієрархія» чи «мафіозні кланові структури», «підкуп» вилучає інші критерії вибору та розподілу, що вважаються значно ефективнішими: конкуренцію та результативність. Отже, корупція як наскрізь структурована система підкупу виступає протилежністю організаційної системи «ринкова економіка». Адже в ній діють такі критерії, як ціна та результат, тобто витрати та якість, кваліфікація та ноу-хау; якщо говорити в загальнішому плані, йдеться про спрямування рішень та дій (виробництва чи послуг) згідно з побажаннями клієнтів – це центральні керівні механізми для якнайефективнішого розподілу замовлень та робочих місць (і завдяки цьому – грошей). Це стосується короткотермінового виміру цього феномена.

Якщо взяти довготермінову перспективу, то наслідки виглядатимуть набагато гірше. Корупція та підкуп надзвичайно ворожі щодо прогресу. Вони гальмують будь-які інновації та зміни на краще. Адже всім найліпшим не дають можливості розвинути свою діяльність.

Саме в цьому полягає головна проблема, якщо проаналізувати систему «корупція» з огляду на чотири вже наведені аспекти. Мета підкупу надзвичайно егоїстична, вона позбавляє сили та функції інші цілі (зокрема, вибір кращого або найкращого рішення), прощовхуючи власні інтереси, не зважаючи ні на що, тобто за рахунок інших інтересів чи цілей. Якщо дивитися під таким кутом зору, побачимо організаційну систему, яка може повністю наклатися на іншу систему рішень та дій, повністю вимкнути її.

До кінця 80-х років корупцію не вважали аж надто важливою проблемою. Чинною була теорія про «чорних овець», мовляв, усіди трапляються неприємні однаки. Винятки підтверджують правило, загалом зовсім інакше. Однак у 80-х роках ситуація змінилася. Від берлінських корупційних афер 1986 року (Антес; Бернд Бертрам та фірма ВТБ та ін.) ще відмахнулися як від поодиноких випадків. 1988 року у Франкфурті-на-Майні були змушені створити спеціальну про-

куратуру для боротьби з економічною злочинністю, щоб справитися з цим явищем у великому місті та навколо нього. Одна з перших справ була порушена за заявою, хоча й анонімною, однак написаною дуже точно. Її автором виявився підприємець, який збанкрутував через те, що його більше не «обслуговували» у франкфуртському управлінні дорожнього будівництва. Саме ця установа опинилася в центрі скандалу. Було 104 підозрюваних, які посідали ключові посади, де ухвалювалися рішення. З них 104 особам висунули обвинувачення і зрештою 103 засудили. Всіх їх звільнили зі служби. Проте вони знайшли нову роботу – у тих фірмах, які протягом майже тридцяти років щедро підмащували посадовців. Тільки в керівника цієї установи доля склалася інакше. Завдяки своїм контактам йому вдалося влаштувати все так, що обов'язкове дисциплінарне провадження було завершено ще *до початку* кримінального процесу, а сам шеф відбувся доганою. Тому *після* кримінального процесу його вже не можна було звільнити. Однак керівником управління дорожнього будівництва він більше не міг залишатися. Було знайдено рішення: йому підшукали рівноцінну посаду на франкфуртському комунальному підприємстві.

Ця справа симптоматична. Корупція являє собою досить поширену та подекуди навіть повсюдну проблему. Це засвідчують наукові дослідження корупції, які вже теж з'явилися.

Отже, це був перший аспект системи – (своєкорислива) мета.

Другий аспект стосується відповідного *механізму* системи: правил гри для реалізації егоїстичних цілей, тобто йдеться про гроші (хабарі), або надання інших послуг тим, хто, власне, повинний був би орієнтуватися на інші критерії вибору та рішень. Інколи гроші надходять через третіх осіб, які нібито не мають нічого спільного зі справою. Хоч би там як, до системи «корупція» належать щонайменше двоє учасників, які роблять спільну справу. А що обидва учасники знають про незаконність своїх домовленостей і своєї поведінки, то вони виступають як злочинці, незалежно від того, хто саме виявив ініціативу: той, хто дає хабара, чи той, хто його бере.

Третій аспект зосереджений на структурах, наприклад, на деталях процесів. Це стосується двох речей: по-перше, конкретних способів дії відповідного системного механізму, по-друге, інших рамових умов, які визначають корупційну ментальність. Адже ці речі одночасно становлять (непрямі) докази того, що може бути корупція.

Тому водночас вони являють собою відправні пункти для пошуків або для перших питань, що їх можуть поставити журналісти.

Фінансовий бік підкupu можна організувати по-різному. Найчастіше трапляються готівкові виплати, бо в таких випадках відсутні свідки, немає навіть банківських переказів від однієї особи до іншої. Разом з цим банківська таємниця в багатьох країнах – відносно надійна справа, тому суттєва частина виплати хабарів відбувається шляхом банківських трансакцій, часто через декілька банків (та/або через державні кордони), щоб задля більшої безпеки замести сліди, ускладнити можливе розслідування з боку офіційних органів або взагалі зробити його неможливим. Остання схема розрахунків уже схоже на відмивання грошей.

Щоб навести приклад, згадаймо план мережі, що склав женеvський прокурор Бертоссі, де він реконструював грошові платежі французького нафтового концерну «Ельф-Аквітен» (сьогодні – «Тоталфінаельф» (TotalFinaElf)) у зв'язку з гучною справою «Лойна» в Німеччині на початку 90-х років. Уявіть собі «шпалір» розміром півтора метри на два, на якому зображена хитромудра схема нелегальних грошових операцій та відмивання грошей (див. вебсторінку www.investigativ.org). *Прямі виплати готівки або завуальовані грошові перекази становлять перший варіант.*

Іншу техніку розрахунків являє собою процедура *хабара-віддаєки (відкату)*. Тут активність виявляє здебільшого той, хто хоче отримати хабара. Хабарник, наприклад службовець адміністративного органу або працівник якоїсь фірми, розміщує замовлення, що оплачується у встановленому порядку. Однак він наполягає на своєрідних комісійних, які мають бути таємно виплачені йому з винагороди за виконання замовлення.

Сплата хабарів у речовій формі також практикується охоче та часто. Приклад: замовник (службовець адміністративного органу або працівник фірми) дає замовлення виконавцеві, що не лише виконує роботу згідно з контрактом, а й надає (додатково та потайки) речові послуги замовникові (фірма будує паркан для дитячого садочка та водночас паркан для приватного будинку замовника. Витрати на приватний паркан уже враховані в ціні на паркан дитячого садочка, який фінансується з державної скарбниці). Подібний вид корупційної техніки передусім трапляється в таких галузях, де надаються послуги речового характеру, які можуть бути корисні й у приватному

господарстві, переважно в будівельній галузі та в усіх пов'язаних з нею виробничих сферах.

Дехто наважується купувати прихильність офіційнішим шляхом завдяки укладенню *договорів про надання консультацій*. У такий спосіб уся справа набуває (принаймні всередині установи чи фірми) серйознішого забарвлення, у тому числі й в очах податкової інспекції, якщо ім'я платника впливає в документах. Це може бути важливо для того, хто дає хабара, тому що отримувач свої хабарі часто не декларує як надходження у встановленому порядку або не сплачує з них податки як з «доходів». Якщо така справа розкривається в перебігу аудиторської перевірки чи внаслідок дій податкової поліції, особа, що давала хабара, може врятуватися, посилаючись на офіційний договір, бо вона платила тільки за консультативні послуги та не може нести відповідальності за чесність договірного партнера в податкових справах.

Дещо раніше згадувалося про те, що корупційна поведінка налаштована вороже щодо інновацій. Це твердження слід тепер уточнити. Корупційна ментальність розвиває неабияку вигадливість, тому, з такого погляду, також інноваційна. Однак це стосується лише техніки соціально-шкідливих обладунків і приховування своїх махінацій, а не тих речей, які по-справжньому потребують зрушень.

Якщо подібна практика перетворюється на рутину, то починають говорити про корупційну ментальність, яка відзначається двома властивостями: по-перше, браком усвідомлення безправ'я, по-друге, сталими і тому відносно стабільними структурами.

Остання обставина складається внаслідок того, що корупція як повсюдний феномен виникає не раптово, за одну мить, а зростає поступово. Наприклад, через те що людина, яка хоче когось підкупити, починає з дрібних речей: спочатку невеликі ознаки уваги (дорога кулькова ручка) або вияви люб'язності (запрошення на обід), далі дещо більші витрати (покриття річного внеску за гольф-клуб) та лише пізніше великі послуги. З цим часто пов'язане таке явище. На початку, можливо, у підсвідомості латентно дремає відчуття неправочинності, однак дуже швидко воно перетворюється на думку про те, що такі справи зрозумілі самі по собі, а відчутні фінансові зручності «розраджують», допомагаючи у приємний спосіб позбутися неприємного настрою, який, імовірно, інколи з'являється.

Цей процес, який поступово «густішає», називають «підгодовілею». Вирішальну роль тут відіграє запланований ефект: той, кого

підготовують, здебільшого цього не помічає, у будь-якому разі не з самого початку. Проте колись він це помічає, але тоді вже надто пізно: як кажуть – робили разом, разом будемо висіти. Саме це надає всій історії достатньої стабільності. З цієї причини її так важко «зламати» тому, хто перебуває назовні.

Четвертий рівень розгляду системи стосується загального порівняння того, що має бути, з тим, що фактично є (порівняння «плану» з фактом). Тут може йтися про потужність системи, прозорість її функціонування, контроль її ефективності. Окрім цього, свою роль відіграють і чесність у забезпеченні шансів та довготермінові наслідки.

Уже зверталася увага на принципову ворожість цієї сурогатної системи щодо інновацій. Науковці постійно підтверджують, що схильні до корупції галузі посідають погані місця в міжнародних рейтингах. За доби вільних економічних систем, що глобалізуються, у довготерміновій перспективі це справжня отрута для вітчизняної економіки та безпеки робочих місць. Але значення має не тільки це. Корупція перешкоджає запровадженню норм і технічних стандартів, наприклад безпеки. На жаль, це знов і знов знаходить підтвердження у катастрофах більшого чи меншого масштабу, які забирають людські життя (приклади знайдете на вебсторінці www.investigativ.org).

Через це, як завжди наголошують криміналісти, корупція – це злочин, пов'язаний з контролем та прозорістю. Іншими словами, якби більше займалися контролінгом, якби процеси ухвалення рішень та їхні результати були прозоріші, корупція б не змогла знайти достатнього живильного середовища.

Рис. 12. Корупція та підкуп, якщо порівняти з іншими складами злочину.

	Грабіж, крадіжка, шахрайство, завдання тілесних ушкоджень тощо	Корупція та підкуп
Учасник 1 (активний)	Злочинець: +	Злочинець (той, хто дає хабара): +
Учасник 2 (пасивний)	Жертва: -	Злочинець (хабарник): +
Треті особи/спільно-та	0	-
Шкода, обсяг шкоди	Зазвичай досить легко відтворити; обсяг шкоди відносно легко встановити	Наслідки комплексні та непомітні; масштаб важко визначити, але він великий
Імовірність розкриття та відшкодування	Потенційно висока, бо жертви зацікавлені у виправленні ситуації	Дуже незначна; ніхто не почуває себе безпосередньо зачепленим чи потерпілим

Легенда: + означає вигоду; - означає завдану шкоду; 0 означає несуттєві наслідки.

На щастя, наслідки корупції досить рідко проявляються в ситуаціях, небезпечних для загалу. Однак у цілому система «підкуп і корупція» вважається дуже соціально шкідливою. Ситуація взаємної вигоди для (обох) учасників передусім лягає тягарем на плечі третіх осіб, які спочатку неучасники, але згодом, попри власне бажання, перетворюються на потерпілих – страждає їхнє здоров'я, ба навіть життя. Або ж ситуація вигоди для корупціонерів завдає шкоди гаманцеві інших осіб. Однак усе це лише один бік справи. Другий бік полягає в тому, що корупція та її наслідки часто залишаються непомітні для всіх інших, адже між такими складами злочину, як крадіжка, шахрайство або завдання тілесних ушкоджень, з одного боку, та корупцією – з другого, існують дуже суттєві відмінності. У першому випадку є злочинці та жертви, а потерпілий зазвичай зацікавлений у розкритті злочину та компенсації завданої шкоди. У випадку коруп-

ції – спочатку – існують лише злочинці, які аж ніяк не зацікавлені в розкритті злочину. Роль жертви переймають треті особи, часто анонімна маса спільноти, наприклад платники податків, які не мають жодного уявлення про подібні справи. Відповідно до цього мізерні шанси виправлення ситуації, тобто розкриття злочину та відшкодування, скажімо, у формі компенсації збитків.

Які масштаби шкоди, що завдається? Федеральне відомство кримінальної поліції провело статистичне дослідження та встановило, що близько 45 % усіх розкритих корупційних справ пов'язані з будівельною галуззю в широкому розумінні слова; це найбільша з усіх галузей промисловості (2011 року оборот становив близько 200 мільярдів євро). Якщо говорити про сектор державного та комунального будівництва, то Федеральне картельне відомство (антимонопольне відомство) оцінює суму збитків, які завдаються хабарами, а потім знаходять своє відображення у завищених рахунках за виконані роботи, у шахрайстві з розрахунками тощо, на 30 % кошторисної вартості витрат. Кожний може сам порахувати, як це позначається на підвищенні податків або скороченні видатків за іншими статтями бюджетів.

Непомітність протиправної поведінки та незначна прозорість її наслідків становлять справжній виклик для журналістів. Докази корупційної ментальності та дискусії щодо її наслідків заслуговують на особливо велику увагу. Цим питанням у подальшому присвячений окремий розділ.

Корупція (на щастя) – предмет кримінально-правового переслідування, хоча суворіші законодавчі норми були ухвалені лише 1997 року. Згідно з § 331 та § 333 Кримінального кодексу *прийняття переваг та надання переваг* караються так само, як і *хабарництво та підкуп* відповідно до § 332 та § 334. У першому разі посадовець вимагає хабара за добросовісне виконання службових обов'язків, у другому – порушує свої службові обов'язки. Тепер згідно з § 11 I, пунктом 2с Кримінального кодексу, підприємці також вважаються посадовими особами, якщо, наприклад, внаслідок приватизації та/або аутсорсингу (залучення організацій чи фахівців ззовні для виконання певних завдань) вони *на замовлення (за дорученням)* адміністративних органів надають офіційні послуги (зокрема, інженерне бюро може організовувати та проводити державні тендери).

Подібні приписи поширюються на хабарництво та підкуп «у ділових стосунках» згідно з §§ 299–392 Кримінального кодексу, тобто

у стосунках між компаніями, фірмами. Або на «домовленості при проведенні тендерів, що обмежують конкуренцію» відповідно до § 298 (тендерне шахрайство).

Згідно з цим офіційним тлумаченням, можна вважати корупцію «зловживанням посадовим становищем, функцією в економіці або політичним мандатом заради корисливих цілей».

До 1997 року прокурори завжди мусили доводити наявність протиправної домовленості, тобто конкретного зв'язку чи причинності між службовою дією та підкупом. Тепер це вже не необхідно. Той, хто платить та приймає гроші, неважливо в якій часовій черговості (спочатку одне, потім друге, чи навпаки), порушує право або скоює злочин. Послуги, надані третім особам (наприклад, співмешканцям), також підлягають покаранню.

Феномен і проблема корупції тепер усвідомлені у Німеччині, їй намагаються протидіяти. Такий поступ став можливий передусім завдяки медіа. На подібні явища та процеси вони завжди звертали увагу, робили їх предметом обговорення та внаслідок цього загострили розуміння проблеми.

Корупція як виклик для журналістів

Працівники медіа хочуть зазирати за лаштунки та готові публічно розкривати тематичні зв'язки, наприклад показувати, як поведінка корупціонерів не лише завдає шкоди в довготерміновій перспективі, а й як вона позначається на гаманці кожного громадянина. Для таких журналістів сфера корупції становить особливий виклик. Передусім тому, що тут йдеться про щільно замкнену систему, яка функціонує саме на основі своєї замкненості, тобто потайності та непрозорості.

При тверезому розгляді з'ясовується, що цю ділянку досить важко обробляти, якщо йдеться про а) розслідувальний пошук та б) викриття.

Вихідні пункти для розслідування можна знайти, лише якщо ви здатні проникнути думкою до подібних зв'язків та процесів, наприклад збагнути конкретну правову ситуацію та/або ментальний стан дійових осіб, щоб зрозуміти їхню поведінку та залежно від обставин конкретно до них звернутися. Лише тоді можна буде поставити правильні питання, бо тільки тепер ви побачили потенційну нісенітницю чи суперечливість.

Викривати ще важче, тому такі випадки трапляються рідше. Загалом цього вдається досягти, лише якщо якийсь інформатор дає корисні для користування поради та підкази.

Загалом ситуації, в яких мас-медіа відіграють певну роль, можна поділити на три групи.

1) Офіційні слідчі органи виявляють активність – медіа не відстають

Найчастіше трапляються випадки, коли кримінальна поліція або прокуратура (залежно від обставин також податкова поліція) починають активно діяти, коли отримують конкретний підказ. У підрозділі 2.6 уже згадувалося, що люди, яких покинули або які зазнали розчарування (життєві супутники, працівники, любовні партнери), виливають душу офіційним органам, щоб помститися. Як тільки відповідні повідомлення надходять до громадськості та якщо вони взагалі мають певну інформаційну цінність, медіа – завжди залежно від своєї публіцистичної концепції – також підхоплюють таку справу.

Залежно від інформаційної цінності чи сенсаційності в подібних випадках останні проводять розслідувальний пошук на свій страх і ризик – частково паралельно до дій слідчих органів, частково йдучи власними шляхами та нерідко розкопуючи інформацію, що їх інакше не вдалося б видобути так швидко. Наприклад, за таким зразком, починаючи з 2002 року, розгорталася справа кельнських сміттєспалювальних підприємств, яка незабаром переросла в скандал, пов'язаний з жертвами, що їх отримувала кельнська організація Соціал-демократичної партії (подробиці наведені на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/MVA).

Разом з цим функції мас-медіа сягають далі. Вони не тільки доносять до громадськості те, що залишилося б невідомим через таємницю слідства. Завдяки цьому вони також підсилюють громадський тиск на політику. А це набуває особливого значення тоді, коли політика намагається применшити вагомість афери, в яку сама замішана. Це досить часта ситуація. І не в останню чергу з цих причин навіть найменші розслідувальні роботи та найдрібніші результати здобувають соціальну значущість.

2) Журналісти підсилюють увагу – офіційні органи наздоганяють

Тепер протилежний варіант, а саме випадок, коли медіа перебирають ініціативу на себе чи принаймні завдають неприємного удару офіційному провадженню, що ледь жевріє (або згасає). На вебсторінці відтворюється такий приклад. Головну роль у цій справі відігравали вже ліквідоване Відомство з опікування державним майном (на території колишньої НДР) у місті Галле та певний підприємець з міста Геппінгена у Швабії. Цю справу розкрутила одна бульварна газета у співпраці з місцевою газетою. Про корисність журналістської кооперації див. розділ 7.

Загалом йдеться про ситуацію, коли журналісти наштовхуються на суперечності та дивні речі (справа а). Якщо наявний суттєвий, з правового погляду, інтерес (кримінальне, дисциплінарне, цивільне право) та якщо зачіпаються громадські інтереси, які, наприклад, можуть привернути до себе увагу Рахункової палати, то відповідні інстанції як представники державної монополії на застосування сили та на сферу юстиції не можуть не взятися до подібних справ. Пов'язане з цим завдання медіа таке саме, як і в попередньому випадку.

Така журналістська ситуація має велике значення. Вона заслуговує на більшу увагу, адже стосується можливого «поділу праці» між медіа та офіційними органами кримінального переслідування, до того ж кожна сторона може займатися тільки своєю роботою. У таких випадках корисно бути знайомим з процесом роботи та перебігом слідчого провадження. Подробиці щодо цього описані на вебсторінці www.investigativ.org та в пункті 4.6.2. У цьому розділі йдеться про «смугу забезпечення» провадження. А що воно стоїть на самому початку, то становить важливу сферу зусиль медіа.

Прокурори (або ж поліція) згідно з § 152 Кримінально-процесуального кодексу повинні розпочинати свою діяльність у разі існування *початкової підозри* або якщо вона вимальовується. Це правило водночас містить своє обмеження: тільки тоді, коли... Інакше кажучи, слідчі органи мають право або *повинні* (так званий принцип законності) виявляти активність, коли факти, щодо яких існують твердження або достатньо ясні описи, *піддаються перевірці*. Не відіграє жодної ролі, чи стали такі факти відомі з анонімною або підписаною

заяви, чи внаслідок спостережень офіційних органів. Суттєвий критерій, що вимагає втручання, – *можливість матеріальної перевірки*.

Під час слідчого провадження вже згадану початкову підозру перевіряють, зокрема виявляють, чи факти правильні, та якщо так, чи достатні вони, з правового погляду, для висунення обвинувачення. Якщо ж немає конкретної заяви, перед початковою підозрою є так звана *смуга забезпечення*. На цьому етапі слідчі органи не мають права вдаватися до активних дій. Їм дозволяється вести щонайбільше процес спостереження, провадити так званий загальний процес або документувати його, зокрема повідомлення медіа.

Саме в цьому полягає потенційна царина роботи. Це та ділянка, на якій журналісти виявляють невідповідності та суперечності, починають конкретне розслідування та завдяки цьому перетворюють справу на предмет обговорення.

Перелік можливих відправних пунктів досить великий та покриває майже все, чим зазвичай займаються журналісти-розслідувачі. З огляду на поле корупції це переважно потенційні індикатори або докази, які визначають корупційний склад думок. Наприклад, структури взаємовідносин, які формувалися протягом тривалого часу, або корупціогенні точки перетину між адміністративними органами чи подібними інституціями (які ухвалюють рішення про розміщення замовлень або надання дозволів), з одного боку, та приватними особами (людьми або компаніями, фірмами) – з другого. Потенційні конфлікти інтересів та цілей дійових осіб (наприклад, завідувач відділу, до якого звернулися журналісти, бо саме в його відділі відбувалися дивні речі, не реагує, тому що водночас він член ради трудового колективу) так само належать до конкретних питань, що їх медіа належить ставити та обговорювати, як і безконтрольність чи непрозорість процесу ухвалення рішень та їх результати. Останню обставину можна оцінити вже за ступенем готовності задіяних учасників надавати відомості, що також належать до тематики громадського обговорення. В інших випадках, коли провідні дійові особи опиняються в центрі уваги громадськості (це відомо з багатьох досліджень), їхні рекомендації чи біографії виявляються штучно роздуваними, частково або повністю сфальсифікованими, академічні звання та ступені купленими або здобутими за якихось підозрілих обставин (див. Банненберг, 2002). Усе це типові відправні пункти, передусім такі, що їх можна використати.

Декілька деталей, самих по собі не надто сенсаційних, можуть згуститися й створити яснішу чи чіткішу картину. Що чіткіші її контури, то більше підстав мають інші особи постачати доповняльну інформацію, наприклад, шляхом так званих додаткових пошуків (див. підрозділ 3.6). Або, на думку офіційних слідчих органів, назбиралося достатньо матеріалів, щоб почати розглядати перші досить точно описані факти, які завдяки цьому можна перевірити. Як і надалі можна діставати користь від таких історій, що ви їх самі започаткували, розповідається в пункті 4.6.2 на вебсторінці www.investigativ.org, де йдеться про систему «прокуратура».

Хоч там як, у цій царині або якщо дивитися з позиції офіційного слідчого провадження, у смузі забезпечення початкової підозри можуть діяти тільки медіа.

3) Інформатори відкриваються журналістам і через це дають поштовх до активних дій

З огляду на частоту рідше трапляються ситуації, коли залучений інсайдер з корумпованої системи сам шукає уваги громадськості, адже внаслідок цього він бере на себе неабиякі ризики та може потрапити під імовірне юридичне «пропрацювання». Причини та мотиви подібної поведінки можуть бути різні, як і характери таких інформаторів.

Інколи корупціонери констатують, що у внутрішній ієрархії перебувають на дні та залежно від обставин можуть стати «чорною вівцею» або «цапом-відбувайлом». Тому вони вирішують перейти в наступ. Однак подекуди їх вводять в оману й слідчі органи, адже, на відміну від суддів, вони залежать від вказівок високих політиків. Та незалежно від цього, що швидше кримінальна поліція та/або прокуратура знайдуть «чорну вівцю», тобто потенційного винуватця, то швидше та простіше буде розкрита подібна справа (приклад: справа Бернда Бертрама та його партнерської компанії ВТБ у зв'язку з скандалами в галузі будівництва в Берліні у 80-ті роки, див. вебсторінку www.investigativ.org).

Інший приклад, коли корупціонерів дурять їхні партнери, які, власне, сидять з ними в одному човні. Хто зреагує запізно, той швидко програє. Або гнів укорінився так глибоко, що задоволення чи помста означають для інформатора більше, ніж можливе покарання для нього самого.

Зокрема, телефонний дзвінок з подібним підґрунтям наприкінці 1996 року був до газети «Ганноверше алльгемайне цайтунг» (ГАЦ). Скаржник заплатив 5 500 німецьких марок (у тому числі за необхідне будівельне креслення, тепер це близько 2 800 євро) за швидке оформлення дозволу на будівництво свого будинку, мансардний поверх якого був на 80 см вищий від норми. На жаль, сталося прикре непорозуміння: коли з перевіркою прийшли контролери, виявилось, що вони нічого не знали про цю змову, бо корумпований чиновник всупереч домовленості не поділився з ними своєю здобиччю. У цій ситуації, коли виникла загроза знесення споруди й провалилися всі спроби залагодити проблему в якийсь інший спосіб, «обманутий» забудовник пішов до кінця та зателефонував до газети. Це стало відправним пунктом для подальшого розслідування та пізніших публікацій, які були описані в журналі «Меседж» (2/2002, с. 20–22). Результат: через рік після першої статті в газеті міська влада запровадила контролінгові заходи – з того часу кожний дозвіл має візувати другий службовець. Та це ще не все: шість контролерів будівельних планів та ревізорів були звільнені; кожного третього працівника зловили на підкупі чи хабарництві. У близько 350 випадках мешканці Ганновера додатково до офіційних зборів сплачували хабарі за складення будівельних планів та оформлення дозволів на будівництво. Особи, що давали хабарі, але й дали відповідні свідчення, відбулися лише переляком.

Останній приклад у цьому контексті. Часто непрямо зачеплені особи, скажімо інші члени «системи», які не беруть участі в корупційних змовах, не задоволені подібним станом. Загалом вони так розгнівані подібними зловживаннями, що тільки й чекають на нагоду, коли до них звернуться професіонали, щоб нарешті вилити душу. Так, на початку 2005 року набула справжнього розмаху скандальна справа концерну «Фольксваген», яка до того ледь жевріла. Мова йшла про додаткові виплати концерном особам, що вже давно сидять у кріслах у Бундестазі, – колишньому членові ради підприємства та/або профспілковому діячеві. Коли працівник журналу «Фокус» Кайган Еженч узявся до розслідування, він одразу наштотхнувся на інші обвинувачення, які висували декілька інформаторів, у яких рівень фрустрації вже давно сягнув позначки «сто». Корупція та продажність членів ради підприємства підігрівалися розважальними подорожами та відвідуваннями борделів, які ініціював член правління концерну з кадрових питань Петер Гартц. Згодом скандал швидко

перетворився на тему довготривалих дискусій (більше про це та про найпершого інформатора всередині концерну «Фольксваген» можна дізнатися на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/VW).

Журналісти-розслідувачі зазвичай працюють самі по собі та завжди можуть рухатися лише в межах того, що можна зробити: інформація, контакти, джерела, документи, інформатори та час, наявний для всього цього. Інколи можна дістати допомогу осіб, що мають не лише схожі інтереси в тому, що стосується конкретної справи, а й загальний інтерес до проблематики, з якої журналіст саме витягнув окремий випадок. Починаючи з 1993 року, сферою корупції займається спеціальна інституція, що розглядає проблему в масштабах усього світу та з цієї метою розбудувала власну інфраструктуру, яку подекуди можна використати й з журналістською метою, – «Трансперенсі інтернешнл», зареєстрована спілка, розташована в Берліні: www.transparency.org.

Самостійна німецька секція має власну сторінку: www.transparency.de.

Ця інституція має форму неурядової організації та працює в усьому світі. Їй уже вдалося досягти помітних результатів: міжнародне засудження корупції в ОЕСР, внесення змін до німецького кримінального законодавства у 1997 та 1999 роках, згідно з яким хабарі тепер не можна вирахувати з суми доходів, що обкладається податком (а раніше було саме так!), тощо. «Трансперенсі інтернешнл» також розробила так званий міжнародний індекс корупції, який тепер перетворився на фірмовий знак, у тому числі для політики. Індекс щорічно актуалізується та служить своєрідним градусником для вимірювання корупційного способу мислення або, навпаки, поведінки відповідно до правил ринкової економіки та адміністративних норм, а також непродажної політики.

Разом з цим «Трансперенсі інтернешнл» цікавиться передусім структурами та меншою мірою – конкретними справами. Тому на конкретну допомогу можна сподіватися лише в окремих випадках.

3.5.2. Ідентичності інтересів і «союзники»

Як вже було показано у зв'язку з принциповою стратегією розслідувального «оточення» (див. підрозділ 3.2), потенційними союзниками журналістів можуть стати «вороги ворога», що, природно, повинні бути «друзями». Це був би крайній варіант оптимальних

стосунків інформаторів та журналістів. Інша крайність полягає у принциповій ідентичності інтересів, цілей та мотивів інформаторів, помічників, надавачів підтримки та журналістів-розслідувачів, бо тут ідеться про «братів (і сестер) по духу». Тому першу ситуацію здебільшого можна використовувати лише тимчасово – стосунки ворога з ворогом можуть зазнати змін. Друга ситуація має потенційно тривалішу часову перспективу.

Однак обидві мають спільну рису: вони визначаються протилежністю інтересів – між об'єктом розслідування та помічниками. Виміряти такі протилежності інтересів або, навпаки, ідентифікувати їх як можливу ідентичність інтересів та власних цілей – це може стати важливим кроком у розслідуванні. Він буде вдалий, якщо вам якнайбільше відомо про складне переплетіння інтересів об'єкта розслідування, щоб встановити суперечності з іншими особами (теперішніми та колишніми працівниками, колегами, конкурентами та ін.). Розумові інвестиції в цьому напрямку завжди себе виправдовують.

Тут перед нами така сама ситуація пошуку, як і тоді, коли ви вирушаєте шукати інформацію. На відміну від розділу 5, де йдеться про особливу ситуацію інформаторів та їхній стан, далі будуть передусім накреслюватися моделі, спрямовані на співпрацю з (цілими) системами або їхніми частинами, тобто потенційними партнерами, які мають певні інституційно чи системно зумовлені суперечності інтересів з об'єктом розслідування.

Природні, бо зумовлені системою, суперечності інтересів у царині економіки виникають, наприклад, між роботодавцями та профспілками або на рівні окремої компанії між її керівництвом і радою підприємства. Тому ради підприємств багато в чому можуть становити для журналістів потенційні цікаві контакти. Якщо ви цікавитися внутрішнім життям компанії, ради підприємств – залежно від розмірів компанії, як це визначає *закон про сукупність прав та обов'язків підприємця* та колективу (ради) робітників і службовців підприємства – наділені певними правами, тобто в разі необхідності вони мають доступ чи право на отримання певної інформації, скажімо, про розвиток бізнесу компанії, якщо цими або іншими знаннями вони ще не володіють на підставі свого становища контактних осіб для всіх своїх колег.

Суперечностями також позначені інтереси компаній, що конкурують між собою, якщо у них насправді відбувається реальне змагання між собою, а не практикується за лаштунками поведінка, схожа

на картельні змови. Або ж інтереси невеликих фірм щодо справжніх велетнів у галузі. Так само спілки, що захищають права споживачів, обстоюють інші інтереси, ніж промисловість та торгівля, в тому числі проводять зовсім інакшу інформаційну політику.

У політиці відносини між конкурентними тaboraми, скажімо між урядовими та опозиційними партіями, будуються не інакше. На основі внутрішніх правил системи парламентських демократій і конкретних приписів парламентських регламентів голови фракцій та відповідальні секретарі партій відіграють центральну роль. Це стосується не тільки внутрішньої партійної ієрархії та можливих кар'єрних шляхів окремих депутатів. Такі лідери зазвичай мають неабиякий обсяг інформації: про конкурентів, а часто й про власних овечок. Якщо хтось і збирає систематично інформацію та свідчення, зокрема, про не зовсім фayne попереднє життя інших осіб, то це саме ті люди, що залежно від обставин піклуються про партійну дисципліну у власних лавах, інакше кажучи, про дисципліну голосування, а з іншого боку повинні постачати публіцистичні набої, наприклад, для близького повалення уряду. Коли журналістові вдається ґрунтовно виявити ідентичні чи принаймні схожі інтереси, або в разі знайомства з кимось, хто сам має прямий або непрямий доступ, можна натрапити на подібні неформальні (та здебільшого дуже багаті) інформаційні фонди.

Продовжимо говорити про політичну систему. Одне з верховних прав парламенту полягає в тому, що депутати, хоч би від якої партії вони були обрані, можуть зажадати від уряду та від його подовжених рук у формі виконавчої влади (міністерств, підпорядкованих відомств та служб тощо) надання відомостей практично про всі події та процеси. З одного боку, це відбувається під час так званих парламентських годин питань та відповідей, з другого – шляхом подання офіційних і письмових парламентських запитів.

У цей спосіб деколи також вдається здобути інформацію, в наданні якої журналістові відмовляли, попри право на одержання інформації, або він отримував її не з бажаною точністю. Важливо тільки, щоб при підготуванні подібних питань чи запитів у тісній співпраці з депутатом на федеральному рівні, рівні федеральних земель або місцевих територіальних громад ви зважали на точність формулювань, адже завдяки цьому органи влади матимуть якомога менше простору для маневрів і не зможуть ухилитися від надання необхідних вам детальних відомостей. Як засвідчує досвід, праців-

ники бюрократичної системи, що здебільшого відповідають лише за дуже вузьку сферу завдань і діяльності, завдяки своїй відносно тривалій роботі володіють чималими деталізованими знаннями. Такі службові знання перетворюються на таємні. Якщо дивитися під цим кутом зору, то бюрократія має абсолютну інформаційну перевагу. І нею бюрократія загалом і користується, щоб, замість прямих та адекватних відповідей, запроваджувати нові поняття, вказувати на цілком інші регулятивні норми та адміністративні процедури, наводити постанови та інструкції органів державного врядування, які (коли взяти їх разом) відводять геть від відповідей на питання та створюють більше сум'яття, ніж ясності. Це давно завчена гра, і той, хто не опанував її правил, швидко зазнає невдачі.

Парламентарі часто вважають, що перебувають у стані конкурентної боротьби з іншими особами, у тому числі з колегами зі своїх лав (повторне висунення кандидатом на виборах). Щоб з їхньою допомогою активувати інформацію, корисно глибше познайомитися з їхніми власними інтересами та мотивами, наприклад, коли йдеться про те, хто в якій черговості та/або яким шляхом може використовувати певну здобуту в такий спосіб інформацію. Депутат парламенту, що сам відчуває потужний часовий тиск, погодиться з подібним задумом, на який він також затратить чимало часу, лише в тому разі, якщо побачить у цьому вигоду для себе.

«Брати (або сестри) по духу» загалом являють собою організації так званих «сторожових псів» або неурядові організації. У царині охорони довкілля, наприклад, «Грінпіс» належить до найважливіших партнерів, до яких можна звернутися з запитом. Якщо йдеться про проблеми великого фінансового світу, першою адресою буде «Файненс вотч».

Однак подекуди у пригоді може стати ідентичність інтересів, що аж ніяк не має політичного характеру. 2003 року американські викрадачі з спецслужб вивозили захоплених і підозрюваних у тероризмі людей до таємних в'язниць по всьому світу, де їх допитували і залежно від обставин піддівали тортурам (див. вебсторінку www.ansTagesLicht.de/ElMASRI). Перші журналісти, що зацікавилися польотами літаків ЦРУ, спочатку використовували інформацію так званих «спостерігачів літаків» (Plane-Spotter) – людей, які колекціонують не поштові марки, а дані про рух літаків «на природі» або простежують його за допомогою комп'ютерів й збирають відомості, порівнюють їх з іншими, обговорюють, а потім накопичують у бан-

ках даних, які часто доступні через інтернет. «Спостерігачі літаків» концентруються на повітряних суднах, стежать за ними, використовуючи біноклі, фотоапарати та нотатники. «Спостерігачі потягів» (Train-Spotter) роблять подібні речі з залізничними потягами або локомотивами (занотовуючи серійні номери). Людей, які попереджають про негоду чи бурі, що наближаються, називають «спостерігачами бур» (Sky-Warner або Storm-Spotter).

Не має значення, які професії чи інтереси в людей, адже є чимало занять для дозвілля, що потребують спеціальних знань, які в разі необхідності слід активувати. Тому перше питання – перед тим, як ви зможете долучитися до ноу-хау інших осіб, – звучить зовсім просто: хто міг би... або кого взяти до уваги?

3.5.3. Парламентські слідчі комісії

Парламентська слідча комісія являє собою політичний інструмент для витягання на поверхню прихованої інформації. У контексті розслідувальних пошуків подібні інструменти для з'ясування сутності справи з'являються надто пізно, адже досить часто саме журналістський пошук та відповідні публікації спричиняються до створення таких комісій. З іншого боку, скандали та афери примітні власною, притаманною системі хронологією чи власним перебігом справи, що його може підштовхнути розслідувана та опублікована історія, як це відбувається, зокрема, з так званими наступними стратегіями (див. дальший підрозділ). У цьому плані парламентські слідчі комісії дуже корисні. Поряд з виконанням встановленого парламентом слідчого завдання вони часто видобувають на світло денне не лише невідомі речі, а й такі, що їх не «замовляли» або не «хотіли» побачити.

Якщо підходити до слідчих комісій з парламентсько-формальної позиції, то вони інструменти для контролю парламенту над урядом, які змушують уряд додатково пропрацьовувати певні події та процеси. На відміну від процедури парламентської роботи, коли парламент спрямовує виконавчій владі «малі» або «великі запити», слідча комісія може *самостійно* займатися дослідженням фактів.

З огляду на реальну політику слідчі комісії «створюються у зв'язку з політичними скандалами там, де скандал намагаються зробити предметом боротьби в конкурентному змаганні партій. Тому при створенні слідчих комісій головне значення заявник надає по-

літично-пропагандистському спрямуванню», – пише політолог Карстен Герміс.

Щоб бар'єри не були надто високі, кворум з 25 % усіх голосів достатній для створення комісії. Тема або перелік питань для з'ясування («доручення щодо розслідування») визначаються для слідчої комісії шляхом голосування в парламенті. А вже в цих межах комісія може на власний розсуд вирішувати, як збирати докази та допитувати свідків. З цієї причини корисно, щоб з самого початку завдання ставилося не надто вузько. Тільки для того щоб, коли головою комісії стане представник партії, не зацікавленої в досягненні конкретних результатів, запобігти тому, що він блокуватиме питання чи додаткові питання, що здаватимуться йому чи його фракції незручними. Адже голова наділений широкими повноваженнями для скеровування перебігу процедури.

Водночас така процедура слідчої комісії не становить судового провадження. Депутати, що входять до її складу, не можуть ухвалювати вирок або вдаватися до якихось санкцій (накладати грошові штрафи, призначати покарання). Вони мають право тільки збирати факти, тобто запитувати документи, викликати свідків, звертатися до суду по дозвіл на обшук і врешті підготувати доповідь, в якій можуть міститися також політичні оцінки. А що інтереси представлених у слідчій комісії партій зумовлені системою і надзвичайно відмінні, то голоси представників меншості мають бути окремо враховані в кінцевому звіті.

Викликані свідки не вважаються загалом ані підозрюваними, ані обвинуваченими; вони зобов'язані давати свідчення, навіть якщо здаються можливими «злочинцями». Разом з цим, якщо стосовно них прокуратура порушила слідче провадження, то відповідно до § 55 Кримінально-процесуального кодексу вони з посиланням на слідче провадження можуть відмовитися від будь-яких свідчень або відповідей. Виступаючи підозрюваною або обвинуваченою, як відомо, особа не мусить казати правду, вона може (має право) брехати чи мовчати, бо ніхто не повинний свідчити проти себе. Однак усі інші, тобто свідки, байдуже, під час кримінального або цивільного процесу чи перед слідчою комісією парламенту, повинні давати правдиві відповіді на запитання. З них можуть навіть взяти присягу – з тими самими наслідками, що й у судовому провадженні. Тому важливий точний розрахунок часу між викликом у ролі свідка та потенційним поданням заяви про злочин (що планується або вже відбувся).

Навіть якщо до складу слідчих комісій не входять судді, а робота завершується ухваленням політичних рекомендацій (додатково до реконструкції фактів), вони все одно спроможні мати великий вплив на здобуття інформації. Вони перебувають на політичній авансцені, а разом з ними й свідки, що перед ними виступають. Багато з тих, кого викликають на засідання слідчої комісії, відчувають неймовірний тиск. Проте частково також і бажання нарешті дістати офіційну можливість тепер говорити в ролі свідка про певні речі, про які особа раніше змушена була мовчати, і то не просто мати таку змогу, а й бути зобов'язаною говорити. Звичайно, багато залежить від вправності парламентських «слідчих» в опитуванні, від уміння послідовно ставити додаткові питання до питань, відповіді на які були неповні, та щодо фактичних обставин, які не були повністю з'ясовані.

Журналістський супровід, що часто може дати певний поштовх, буває корисним, особливо тоді, коли робота парламентської слідчої комісії розпочалася внаслідок розслідувань та відповідних публікацій. Контакти між парламентарями, що ставлять питання й досліджують факти, та критично спостерігальними медіа не тільки належать до норми, а й часто виявляються надзвичайно ефективними. Контакти між суддями та медіа під час так званих незавершених проваджень подекуди також корисні, однак вони (тепер) у жодному разі не сумісні з засадами чесного ведення судового процесу.

Докладніші відомості про значення парламентських слідчих комісій для здобуття інформації та продовження роботи з інформування громадськості при поділі праці між медіа та слідчими комісіями, а також відповідні приклади можна знайти на вебсторінці www.investigativ.org, як і подальші міркування разом з корисними порадами.

3.6. Наступні стратегії

Поняття «наступні стратегії» означає здобуття інформації та винесення її на обговорення за так званою «системою снігової кулі». Першого поштовху вистачає, щоб зрештою урухомити (інформаційну) лавину. На початку маємо відповідно налаштований «пусковий пристрій» (або «збуджувач»). Проте кінцівка, її зміст і термін залишаються цілком відкритими. Між цими двома моментами мають зголоситися, треба сподіватися, достатньо інформаторів і свідків,

учасників та/або зачеплених осіб, які будуть підтримувати тематичну інтригу та збагачувати її щораз більшою та передусім дедалі новішою інформацією та аспектами. Наприкінці акції всі будуть знати більше, ніж без цього інструмента комунікації та розслідування. Адже «наступні стратегії», що являють собою паралельний пошук і публікацію, презентують передусім безпосередню комунікацію між журналістом чи медіа та його адресатом.

«Наступна стратегія», яку за словами Міхаеля Галлера, ще називають «плинним пошуком», з боку журналістів та медіа ініціює типові зразки перебігу. Так само подібна акція з розслідування та публікації з іншого боку також запускає відповідні механізми дій учасників та/або так званих зачеплених осіб. Часто з цього випливають типові зразки перебігу всієї акції, залежно від того, про які теми, афери чи скандали йдеться, що саме поступово оприлюднюється.

За допомогою «наступних стратегій» намагаються змусити говорити досі невідомих свідків чи потенційних інформаторів, що їх інакше треба було б шукати самотужки, а інколи можна було б і не знайти. Ставка робиться на те, щоб подібні помічники та радники почувалися так, ніби до них звертаються; щоб вони знали, що зараз хтось цікавиться певною темою чи конкретно інформацією; що тепер є нагода позбутися певної інформації; що зробити саме це може бути цілком законною справою, бо це публічна, тобто загальна тема і так далі.

Що ж до іншої сторони, то слід мати на увазі, що там (саме тепер) підуть в укриття або намагатимуться навіть позбутися певних речей, які можуть становити загрозу. Тут перед нами суттєва відмінність між «наступними стратегіями» та типовим розслідувальним пошуком. Розслідувальна реконструкція спочатку ведеться приховано, у тиші, а «наступна стратегія» – відкрито, вже від початку, тобто з першою публікацією, все оприлюднюється і, зокрема, числі стає відомим самому об'єктові розслідування.

Про ці відмінності не можна забувати. Трапляються ситуації, коли «наступна стратегія» або залишається останнім засобом (де типові розслідувальні стратегії вже неспроможні допомогти), або де з самого початку ставка робилася на пов'язані з «наступною стратегією» наслідки та реакції учасників і зачеплених осіб, щоб розкрити тему чи історію, яку ви ще точно не знаєте. Досвід засвідчує, що «наступні стратегії» завжди щось виносять на поверхню, інакше кажучи, виявляються корисними й вигідними з журналістського погляду.

Майже всі опубліковані результати розслідувальних пошуків спричиняються до якихось наслідків. Адже часто після публікацій зголошуються якісь учасники або зачеплені особи або просто читачі (глядачі), яким ще щось відомо та які дають дальші вказівки. Здебільшого опублікована історія в цей момент уже давно закрита – у ментальному плані чи згідно з планами та календарем журналістів, або ж пізнішої інформації та вказівок спочатку не вистачає, щоб докласти додаткових журналістських зусиль. Однак у будь-якому разі практична цінність таких відомостей та вказівок зберігається. Якщо ви розібралися в суті якоїсь теми чи історії, у довготерміновій перспективі доцільно й вигідно не здаватися. Розслідувальні пошуки – завжди справа довготермінова.

У Документальному центрі (DokZentrum ansTagesLicht.de) задокументовано чимало прикладів: викриття корумпованого телевізійного боса (www.ansTagesLicht.de/Emig), успішне розслідування сумнівних методів збирання пожертв у ЮНІСЕФ (www.ansTagesLicht.de/Unicef), скандал першого ґатунку в органах юстиції (www.ansTagesLicht.de/Mollath) та багато інших.

3.7. Приховане розслідування

Діаметрально протилежно до публічного наступного пошуку відбувається розслідувальний пошук приховано (англ. *undercover*). Це особливо делікатна тема, тому тут вона буде розглянута дещо глибше. Дразливість цієї теми залежить – у спрощеному варіанті – від двох питань: 1) що та який обсяг того, що можуть, мають право, мусять знати люди, разом з якими певна особа живе чи працює у великій спільноті, про цю особу, а саме про її життєву сферу (тобто ділове або приватне життя), яку самостійно ніхто не хоче розкривати? Сформулюємо питання по-іншому: скільки інші люди мають право знати про досі чужі для них «таємні світи» (Гайнріх Белль, 1976)? 2) Хто вирішує про те чи загалом «скільки» належить до «таємного світу»? Тобто про те, де саме проходить межа між таємним і вже не таємним, між публічним та вже не публічним?

Існують різні, принаймні чотири, перспективи, з яких варто шукати відповіді на ці питання: 1) журналістська («сторожовий пес») перспектива; 2) погляд на речі тих, про кого власне йдеться; 3) «здо-

рове народне сприйняття» або думка тих, хто бере слово в ролі «покликаних» представників народу; 4) юридична перспектива, коли намагаються визначити різні інтереси та погляди як універсальні у правовому розумінні «правила гри».

Тут мова йде лише про журналістську та юридичну перспективи. Спочатку слід обговорити журналістську проблематику: як можна легітимізувати подібні способи дій? Це перший пункт цього підрозділу. Другий пункт, аналіз різноманітних реальних ситуацій, зможе показати, що здобуття знань про «системи» чи знань з їхньої середини можна організувати по-різному та що анонімність становить спосіб дій, що його часто практикують. При цьому за таємного пошуку активно вдаються до анонімності при здобутті інформації. У Федеративній Республіці Німеччині лише на початку 70-х років це стало – з журналістського та правового погляду – темою широкого обговорення громадськістю та юристами. Тому ця тенденція розвитку – і це третій пункт – буде подана на прикладі того героя, якому ми завдячуємо сьогоднішній стан речей, – Гюнтера Вальрафа. Він зіграв вирішальну роль у розвитку цих можливостей. Через брак місця в книжці розповідь про його внесок до цього напрямку в журналістиці винесена на вебсторінку www.investigativ.org. У четвертому пункті будуть окреслені сучасна судова практика та її дальший розвиток на тлі викриттів останніх років, навколо яких точилися численні суперечки. Тема «прихована камера» буде окремо розглянута у спеціальному підрозділі, бо вона має певні особливості, пов'язані зі специфікою журналістики та законодавства про пресу, зокрема при використанні звуку та зображення. Після цього всі конкретні вказівки та поради будуть ще раз узагальнені. На завершення цієї теми буде наведений приклад, що його знов-таки можна знайти на відповідній вебсторінці: таємний пошук у кримінальному середовищі.

3.7.1. *Проблематика*

«Undercover» означає «замаскований, прихований, таємний». Отже, той, хто працює таємно, чи то слуга держави, чи журналіст, грає прихованими, а не відкритими картами. У більшості сфер життя та праці все відбувається (на щастя) відносно відкрито. Переважно люди знають імена, функції та конкретні цілі своїх партнерів і колег, а також тих, з ким контакти трапляються лише час від часу (наприклад, політика, службовця транспортної поліції та ін.). Адже життя

розгортається згідно з поділом праці, і цей принцип функціонує лише тоді, коли ви знайомі з різноманітними завданнями та функціями, з практикою їхнього виконання та з відповідними діючими особами.

З другого боку, кожному відомі ситуації, коли доводиться вдаватися до тактичних дій. Це означає, що ви розкриваєте не завжди та не все (або не все повністю), що насправді думаєте та/чи бажаєте або чим насправді займаєтеся. Під час ділових переговорів звичайна річ – створити для себе якомога кращу вихідну позицію. У суді роблять те саме, щоб залишити собі козир на завершення.

Наприкінці цієї суперечливої шкали між «відкрито» та «приховано» міститься те, що вже не можна кваліфікувати як (тимчасову чи короткотермінову) тактику, а що можна назвати прихованими або замаскованими діями. Кожний знає «галузі», де подібні речі відбуваються цілком офіційно за дорученням високих інстанцій, тобто в інтересах держави або в нібито найвищих інтересах.

Для всіх, хто це практикує, причина відносно проста: якби вони не діяли приховано, їм не вдалося б (успішно) робити те, що хочуть або мусять робити, наприклад збирати інформацію чи проводити приховані операції, бо це а) інакше б не спрацювало, тому що це б) часто порушує чинне законодавство і через це в) не буде надто приязно сприйняте громадськістю.

Легітимність спеціальних служб на основі відповідних законодавчих актів обґрунтовується «необхідністю вищого порядку» або службовими завданнями, сформульованими згідно з адміністративно-правовими приписами. Так само журналісти можуть посилатися на виконання своїх громадських завдань. З огляду на демократичну засаду прозорості результати, що їх журналісти отримують таємно та публікують, мають куди більший публічний характер та відкриті для демократичного контролю значно більшою мірою, ніж приховані дії секретних служб. Журналістські розслідування можуть спиратися на значно солідніший чинник легітимності.

Є ще одне можливе пояснення. Виконання громадського завдання являє собою громадський «контролінг», як це називається в сучасній теорії та практиці менеджменту. Звичайно, контроль якості та інших речей має сенс лише тоді, коли він ведеться непомітно та без попередження. Про це можна прочитати в кожному спеціальному підручнику.

Коли АДАК (Allgemeiner Deutscher Automobil-Club – Загальнонімецький автоклуб) або журнал для його членів «АДАК мото-

рвельт» організовує дуже популярні тепер тести тунелів або про-водить свої щорічні випробування паромів, наприклад, у грецькій частині Середземного моря, журналісти, що випробовують якість, та експерти також не анонсують своїх візитів. І, навпаки, є медіа, які випускають повідомлення про подорожі та подібні речі, – вони заздалегідь попереджають готелі, ресторани, бюро подорожей про приїзд своїх кореспондентів. Відповідними до цього виявляються подібні дослідження та звіти про них.

Разом з цим цілком приховані журналістські розслідування не належать до нормальних випадків. Це також передбачає Кодекс преси, в який 1990 року вперше внесли до правил журналістської етики положення: «Приховані розслідувальні пошуки в окремих випадках виправдані, якщо завдяки їм здобувається інформація, що викликає особливий громадський інтерес, яка інакше залишалася б недоступною». Щодо нормальних випадків рекомендація звучить так: «... журналісти засадничо дозволяють себе впізнати. Неправдиві відомості журналістів про свою ідентичність та про орган, який вони представляють, загалом несумісні з репутацією та функцією преси» (директива 4.1 Кодексу преси).

Тим часом досягнуто консенсусу, що з огляду на інструментальний шлях пошуку таємні розслідування існують або повинні існувати, якщо обидві речі мають сенс (мета розслідування + шлях розслідування), і тому дістають своє легітимне обґрунтування, а саме тоді, коли йдеться про інтерес, що зачіпає громадськість, інакше кажучи, про соціальну значущість.

З роками це перетворилося й на лінію аргументації в судовій практиці в Німеччині. Адже залежно від того, куди журналіст приховано вдирається, тобто в яку царину – наприклад, у різні приватні сфери осіб чи інституцій – це загалом може тягнути за собою різні наслідки кримінально- чи цивільно-правового характеру (див. Брамель, 2006, с. 50 і далі). У конкретних справах, пов'язаних з конфліктом інтересів, суди проводять так зване зважування благ: захищене право особистості проти інтересу громадськості або права на отримання інформації.

3.7.2. *Різні конкретні ситуації*

Якщо подумати, з яких джерел живляться наші сьогоднішні знання про найрізноманітніші системи, або якщо розглядати цю проблему отримання інформації дуже загально, то можна сказати, що вельми часто має значення інсайдерська інформація з відповідних «таємних світів». Системи, що нас цікавлять, намагаються з різних причин захищати ці знання або не передавати їх чи публічно розголошувати. Придивившись до всіх мислимих випадків, як інсайдерська інформація потрапляє зсередини назовні, можна виділити шість різних конкретних ситуацій.

Ця диференціація має значення, бо чітко показує, що анонімне або приховане здобуття інформації чи її подальше передання становить лише один з декількох шляхів здобуття інформації та з цієї причини не є з самого початку менш легітимна чи менш нелегітимна, ніж усі інші шляхи. Залишається питання: для кого і наскільки це бажано? Відповідно, по-різному сьогодні виглядають правові наслідки. Однак і цей стан навряд чи залишиться непорушним. Іншими словами, розуміння правил гри в загальному співжитті та необхідної для цього прозорості інформації піддається постійним змінам – переходові свідомості від ідеї авторитарної держави до ідеї суспільства рівноправних людей. Така зміна цінностей позначається думками та діями тих, хто замислюється над цими правилами гри у співжитті в спільноті з поділом праці. Журналісти належать до цієї вдумливої категорії.

Можливі конкретні ситуації розрізняються між собою за двома критеріями: по-перше, це стосується типу особи, що здобуває інформацію чи виступає посередником, водночас цей тип уособлює інсайдера: 1) він усе ще залишається на своєму місці, 2) припиняє роботу в системі, 3) починає роботу в системі. Друга ознака, що зумовлює відмінність, пов'язана з тим, як відбувається передання інформації: анонімно чи під псевдонімом, тобто приховано, або більш-менш відкрито. З цього випливають шість варіантів.

1) *Активні, але анонімні інсайдери*

За приклад (активного) інсайдера, що все ще залишається в системі (або був у ній в свій час) та завдяки своїй посаді передавав інформацію, проте не хотів бути впізнаним, може правити автор на

ім'я Анонімус, який 1996 року в США опублікував книжку «З усією владою». Досі нікому не вдалося розгадати цей псевдонім, хоча з інсайдерської інформації відомо, що йдеться про співробітника близького до колишнього президента США Білла Клінтона. У своїй книжці, названій «романом», автор детально описав підступні політичні та (не)людські методи виборчої кампанії тоді нікому не відомого губернатора з південних штатів на шляху до висунення кандидатом у президенти – вони точно пасують до теперішнього экс-президента. Книжка стала бестселером.

2) Інсайдери, що відкрито пропонують інсайдерську інформацію

Подібні випадки трапляються рідко, бо інсайдерська інформація зазвичай не перебуває в розпорядженні будь-кого. Якщо інсайдери відкрито розбовкують секрети, у формі автобіографій чи мемуарів, оглядів минулого чи спеціальних книжкових публікацій, які часто створюються за допомогою експертів з вправним пером або «авто-рив-примар» (ghostwriter), то часто йдеться про досить однобічну та/або прикрашену інформацію, тобто таку, що не зображає справжній стан речей.

3) Особи, що припиняють роботу в системі, або колишні інсайдери, що залишаються анонімними

Межа між анонімними інсайдерами, які демонструють активність або звільнилися лише подумки, або ж уже звільнилися фактично, для людей ззовні майже непомітна, хіба що інсайдер, який припинив роботу, сам у якийсь спосіб повідомляє, що він уже поза системою та (нарешті) хоче дозволити іншим познайомитися з її досі невідомим внутрішнім життям.

4) Особи, що припинили роботу та відкрито розголошують інсайдерські знання

Така ситуація трапляється частіше та виступає у двох варіантах. Варіант перший: особа звільняється свідомо, наприклад тому, що не хоче більше брати участі у певних справах. Або вона виходить на пенсію (і не мусить більше дотримуватися службових приписів) та підбиває критичний підсумок, до чого раніше не була готова. У ва-

ріанті другому причина, що дозволяє відкрито говорити чи писати, здебільшого пов'язана з тим, що особі, яка звільнилася, більше немає чого втрачати. Нерідко таке трапляється через каяття та/або бажання виправдатися заднім числом, бо так само часто балакучих колишніх інсайдерів ловили на якихось порушеннях, інколи засуджували та здебільшого «відлучали» від відповідної системи.

Варіант перший описаний у романі Гельмута Каразека «Журнал», частково побудованому на вигадці. Твір розкриває досі невідомі факти з видавничої культури та її публіцистичної ієрархії в компанії «Шпігель». Прикладами варіанту другого можуть служити телевізійний фальсифікатор Міхаель Борн, що у своїй книжці «Хто один раз підробив...» відкрив для громадськості промовисті деталі редакційного менеджменту та організації забезпечення якості на певних приватних каналах. Або також відомий банкрут Юрген Шнайдер, який на початку 90-років спромігся за допомогою відносно простих засобів обманути високооплачуваних топ-менеджерів великих німецьких банків і досить довго нещадно дурити їх. Його книжка «Зізнання будівельного магната», надрукована 1999 року, розповідає про те, чого не прочитаєш у жодному підручнику з банківської справи: як насправді функціонує світ елітарних банківських менеджерів.

Обом авторам нема вже чого втрачати, принаймні в їхніх колишніх компаніях чи галузях. Перехід або вихід з гри та при цьому трохи (зловтішної) в'їдливості – це так по-людськи.

5) Особи, що починають працювати, – аноніми або псевдоніми

До цієї ситуації слід ставитися особливо дбайливо. Тому й дискусії навколо неї позначені контроверсійністю. У журналістиці здобуття інформації таємними шляхами уособлює передусім так звана справа Вальрафа, якій на вебсторінці www.investigativ.org присвячений докладний матеріал. У науковій царині подібна ситуація трапляється також – як самостійний метод дослідження. Певні зв'язки, наприклад, в експериментальній формі, найефективніше вивчати в лабораторії, іншу інформацію логічно збирати, опитуючи людей. Подібно до цього і в науковій методиці також існує спосіб «спостереження з участю». Воно доцільне, «коли кола осіб, що викликають інтерес, імовірно не в змозі або не бажають відкрито відповідати під час інтерв'ю на питання, що цікавлять дослідника. Не кожна люди-

на спостерігає свою поведінку так точно, щоб могла правильно її описати. І не кожен готовий говорити про свої дії. У таких випадках краще спостерігати такі особи протягом певного часу. Якщо можна припустити, що присутність спостерігача впливатиме на дії спостережуваної особи, дослідник приховує свій намір, він маскується», – пише, наприклад, відомий науковець-криміналіст, професор д-р Карл Ф. Шуманн з Бременського інституту кримінальної політики в Бременському університеті.

Загалом цей спосіб здобування інформації з «таємних світів» не новий, він має довгу традицію. Уже майже дві тисячі років тому, в Давньому Римі сатирик Ювенал потайки пробирався на всі можливі таємні зібрання та знаходив там свої сюжети. Про Ептона Сінклера та його репортажі про різниці 1904 року вже йшлося у підрозділі 1.2: протягом семи тижнів він видавав себе за робітника бойні, тобто був переодягненим «учасником-спостерігачем» і вивчав робочі місця та атмосферу праці, гігієнічні умови виробництва, а також (забраклі) норми безпеки та захисту людей та тварин, спілкувався з колегами та очільниками, з лікарями та поліцаями, щоб розповідати конкретно, деталізовано, так щоб це зачіпало за живе.

В інший спосіб Сінклер не зміг би написати свої репортажі. Так само досить часто тимчасове приховане проникнення до певних систем залишається єдиною можливістю здобути реалістичну та/або невідому інформацію з таких світів. Про неонацистське середовище в Німеччині добре знають лише завдяки тому, що, з одного боку, працюють секретні агенти, які отримують заробітну плату від держави, а з другого – й журналісти, що час від часу проникають у це середовище інкогніто. Приклад: книжка «У лігві лева. Ізраїльтянин веде розслідування серед неонацистів». Її написав ізраїльський журналіст Ярон Свораї разом з своїм колегою Ніком Тейлором 1994 року, а ініціатором цієї праці був відомий Центр Сімона Візенталя.

Ще один приклад, який демонструє ризики, пов'язані з пересуваннями між різними світами. Журналіст та оператор Манфред Карреманн, за освітою соціальний педагог, змусив говорити про себе у 90-х роках, створивши разючі документальні фільми про транспортування тварин. У 2003 та 2004 роках він зняв для телеканалу ЗДФ три фільми про педофілію та сексуальну експлуатацію дітей. Щоб зробити документальну стрічку «Серед білого дня», він майже цілий рік під прикриттям проникав у середовище педофілів у Мюнхені та Берліні. Для цього він повинний був заробити «довіру» відповідних

кіл. З огляду на свою легенду він не мав права на жодну помилку, мусив бути максимально наближеним до подій (камера) та водночас зберігати достатню дистанцію до педофілів. Свої відкриття він передав кримінальній поліції, яка своєчасно, ще перед виходом передачі в ефір завдала удару. Все це привело до того, що всі викриті педофіли, яких у Німеччині загалом налічується близько 60 тисяч, пізніше були засуджені.

Щоб економічно забезпечити такий дорогий журналістський проект, Карреманн паралельно до фільму (серія «37 градусів») опублікував репортаж з двох частин у журналі «Штерн». Правові аспекти операції були узгоджені з юридичними відділами телеканалу та журналу, кримінальна поліція піклувалася про криміналістичний бік справи.

Значно простіше було працювати Маркусові Брайтшайделю, бо рівень секретності «таємного світу» в його випадку був суттєво нижчий, і відповідно небезпека була не надто висока навіть для початківця. Результати свого розслідування він опублікував 2005 року в книжці «Забрати гроші, а потім доглянути до смерті. Будні німецьких будинків для людей похилого віку». Економіст за освітою, він досягнув значних успіхів у своїй професії, ставши керівником відділу маркетингу на успішному інструментальному заводі, але згодом покинув цю роботу та водночас початківцем увійшов до зовсім іншого середовища. Він влаштувався на посаду санітара та працював у різних будинках для людей похилого віку. Понад рік автор книжки спостерігав жакликий стан, зловживання та типові ситуації, принизливі для людської гідності. Вони розігрувалися щоденно тисячоразово за щільно замкненими – для всіх інших – дверима. Дискусії про соціальне становище людей похилого віку та про ефективність страхування на випадок необхідного догляду тривають ще й сьогодні.

Однак і в щоденній журналістській практиці варіант «проникнути кудись» трапляється досить часто. Професійний музичний критик без попередження приходить на концерт, так як це робить (в іншому оточенні) серйозний ресторанный критик. Чимало захопливих репортажів, які ми читаємо чи бачимо, становлять результат «спостереження з участю» і тому реалістичного зображення. Однак здебільшого такі автори лише наближаються до тих світів, які з різних причин не надто огорнуті покрывами таємниці та/або не належать до тих зон табу, про які не говорять і не пишуть.

Той, хто полюбляє нейтральні описи стану, оцінки та контролю будь-якого виду, мусить застосовувати механізми спостереження, що ними неможливо маніпулювати. Вони мають організовуватися без попередження та/або приховано. Журналісти виступають у ролі контролерів, коли здобувають необхідну інформацію (та критично коментують, інакше кажучи, готують для утворення суджень). Політична оцінка залишається справою громадського обговорення.

б) Початківці, що роблять це відкрито

Через різні інтереси подібні ситуації трапляються нечасто. Вони бувають передусім, коли зовнішні обставини створюють для аутсайдерів можливість потрапити до раніше закритих світів. Це може встановлюватися законом (наприклад, закон про документи служби державної безпеки НДР) або відбуватися внаслідок ухвалення рішень про опрацювання певних проблем (так звані «комісії для встановлення істини», парламентські слідчі комісії, судові провадження).

Підбиваючи підсумок, можна твердити, що найважливіші для здобування інформації ситуації виникають між двома полюсами. На одному – особи, які остаточно покидають свою роботу, на другому – ті, хто роботу тільки починає. До того ж найчастіше справи розігруються анонімно, тобто прихованими засобами.

У царині здобування інформації журналістами найчастіші варіанти такі: в одному випадку ви підчеплюєте активних інсайдерів, що погоджуються бути анонімними інформаторами, – журналіст виступає посередником між інсайдерами та всіма тими, хто перебуває поза системою. В іншому випадку ви звертаєтесь до осіб, які залишили систему та можуть або відверто говорити, або готові свідчити лише приховано. Рідше трапляється ситуація, коли журналісти на певний час таємно проникають до невідомого світу, бо це вимагає великих зусиль і витрат часу. Проте іноді виникають такі необхідні ситуації розслідувального пошуку, про які мова піде нижче.

3.7.3. *Приховані розслідування: сучасний стан судової практики*

Подальший розвиток практики судів вищих інстанцій на основі «напрацювань» Гюнтера Вальфа продовжується і в новому тисячолітті. Наведемо два приклади, які позначають справжні віхи.

2004 року Вищий земельний суд у місті Гаммі скасував рішення суду першої інстанції у місті Мюнстері, яким нештатному журналістові Фрідріхові Мюлльну заборонялося продовжувати поширення кіноматеріалів, що той зняв протягом п'ятимісячного розслідування дослідів на живих мавпах. Їх проводили у мюнстерській фірмі «Кованс леборетріс ГмбГ». Матеріали журналіста були оприлюднені 9 грудня 2003 року в спеціальній передачі «Магазін фронталь21» телеканалу ЗДФ. «Кованс» являє собою одну з лабораторій, які працюють в усьому світі та займаються проведенням дослідів на тваринах. Головна контора фірми міститься в США, зацікавлені компанії радо передають їй на виконання «неприємні» тести. Мюлльн влаштувався на роботу та підписав трудову угоду, що передбачала обов'язок зберігати конфіденційність, у тому числі й після звільнення з фірми.

Судді Вищого земельного суду вдалися до диференціації. Для поширення матеріалів передачі «Магазін фронталь21», на їхню думку, немає жодної перешкоди, «бо до контрольних завдань преси належить звертати увагу на недоліки й порушення, що мають значення для громадськості» (пункт 49 з рішення U77/04 від 21 липня 2004 року). Разом з цим: «Оприлюднення може відповідати зацікавленості громадськості в інформації тільки в тому разі, якщо здобуті знання будуть повідомлені їй у належний спосіб (...). Це стосується як кіноматеріалів, знятих законно, так і матеріалів, знятих незаконно» (пункт 98). Стосовно кінорепортажу «Досліди на тваринах заради прибутку» телевізійного журналу «Фронталь21» (ЗДФ) обраний автором спосіб був визнаний належним.

Інакше судді поставилися до фільму «Розбещування заради вигоди» (Poisoning for Profit), що був складений з фрагментів, інакше змонтований та озвучений. У такому вигляді його демонстрували приватні телеканали «Sat.1/Cat.1» та «Pro7/Про7». На думку суду, через «монтаж, що вводить в оману» та «неправильні головні судження» тощо ці зображення створюють «сфальсифіковане загальне враження» (пункти 99–101 з рішення 3 U116/04). Однак «відповідальне зважування благ та інтересів», з одного боку, та захисту прав

особистості — з іншого, не може бути легітимоване «сфальсифікованими супровідними текстами або сугестивним монтажем» (Tz 107 з рішення 3 U116/04). Обидва рішення можна прочитати на вебсторінці www.investigativ.org.

Друга справа стосувалася розслідування прихованої реклами тодішнім працівником видання «ЕПД» (Євангеліше преседінст) Фолькером Лілієнталем з Франкфурта, що тепер очолює кафедру якісної журналістики в Гамбурзькому університеті. 2002 року він дізнався про підозру, що в серіалі «Марієнгоф» телеканалу ARD та в інших фільмах кіностудії «Баварія», Мюнхен, свідомо та у великому масштабі практикується прихована реклама.

Щоб з'ясувати правильність «підказу» та перевірити справжність задокументованої в «підкинутій» відеострічці практики, Лілієнталь 2003 року за узгодженням з своєю редакцією та редакцією фахового журналу «Журналіст» організував відповідну ділову розмову з однією агенцією з «продакт-плейсменту». Вона була готова укласти угоду про розміщення за гроші прихованої реклами вже в сценаріях. Це була та сама агенція, що й на підкинутій відеострічці. Записані на ній ділові переговори були зняті прихованою камерою і тепер мали бути верифіковані.

Лілієнталь ініціював консультативну бесіду та з'явився на ній під псевдонімом у ролі консультанта компаній. Перемовини проходили «успішно» – журналістові вдалося не лише ідентифікувати представницю агенції, що її видно на відеофільмі, а й отримати відповідну письмову пропозицію про розміщення реклами товарів чи послуг. Завдяки цьому доказ тепер був записаний на папері чорним по білому.

Лілієнталеві хотілося обов'язково провести зустрічну перевірку на боці замовників. Відповідальних осіб замовника він ознайомив зі своїми результатами. Реакція виробників серіалу «Марієнгоф» підтвердила його первинні припущення та вже одержані докази. Разом з цим внаслідок проведення цієї зустрічної перевірки зачеплена агенція з «продакт-плейсменту» дізналася про справу та одержала від земельного суду Мюнхена і тимчасове розпорядження про припинення відповідних дій. Фактично воно означало заборону розслідування та публікації. Рішення суду обґрунтовувалося аргументами з посиланням на законодавство про конкуренцію: Лілієнталь як конкурент нібито намагався винюхати інформацію про агенцію та її ноу-хау.

Земельний суд дотримувався думки, що зважування між правами особистості та інформаційним інтересом громадськості випало не на користь права на інформування, бо «обставини, які обвинувачений (тобто журналіст) збирався викрити своїм розслідуванням, ... і без того відомі населенню». Отже, він хотів «затаврувати лише явище, що добре відоме».

Лише апеляція до Вищого земельного суду Мюнхена (Az 6 U 3236/04 від 20 січня 2005 року; див. вебсторінку www.investigativ.org) привела до скасування розпорядження попередньої інстанції. Суд встановив: навіть якщо журналіст «у цьому випадку отримав інформацію від позивачки обманним шляхом, видаючи себе за консультанта компаній та згадавши фіктивного клієнта», це не призвело до обмеження його захисту, адже публікація відомостей, здобутих протиправним шляхом, належить до сфери захисту статті 5, частини 1 Основного закону». Ба більше, журналіст «не мав іншої можливості, крім прихованого розслідування, щоб отримати інформацію, яка взагалі уможливила його доведення журналістськими засобами правильності закиду в прихованій рекламі».

Це рішення цікаве тим, що в ньому як варті захисту вперше розглядаються не тільки інформація, незаконним шляхом здобута від третіх осіб, а й інформація, *отримана самим журналістом протиправними засобами під час розслідування*. Завдяки цьому приховані розслідування у правовому розумінні були підняті на рівень журналістських стандартів.

Результати розслідувального пошуку мали помітні наслідки: громадська дискусія навколо сумнівності прихованої реклами почала розгортатися дедалі ширше, а на кіностудії «Баварія», яка перебуває у володінні чотирьох телекомпаній, що входять до системи АРД (ВДР, СВР, МДР, БР), численні високопосадовці були змушені піти у відставку, зокрема й головний шеф.

Подальшу інформацію, поради та приклади можна знайти на вебсторінці www.investigativ.org.

3.7.4. *Особливий випадок: прихована камера*

У суто юридичному плані цей випадок дещо складний. Не лише тому, що існують різні регулятивні норми щодо використання звуку та зображення, а й тому, що слід бачити відмінність між «записувати, знімати» та «передавати в ефір». Окрім цього, діяльність у діапазоні між поняттями «неправочинний» та «правочинний» диференціюється залежно від рівня громадського інтересу. А що законодавець не врегулював такий інструмент розслідування, як прихована камера, то фактичні можливості випливають передусім з щоденної практики та судових рішень. Коротко кажучи, використання прихованої камери не (категорично) заборонене, воно можливе. Слід лише зважати на деякі речі.

Спочатку тут – для повноти картини – варто трохи докладніше зупинитися на правовій ситуації; деколи у разі виникнення особливих сумнівів у пригоді може стати намір законодавця. Після огляду правових проблем буде зроблене коротке узагальнення того, що дозволяється робити.

Якщо говорити про звукозапис та знімання, то все загалом відбувається, звичайно, за згоди відповідних осіб. Дразливішою, з юридичного погляду, ситуація стає у разі несанкціонованих записів та знімання.

- Спочатку про звукозапис. Згідно з § 201 Кримінального кодексу порушення конфіденційності слова карається. Конкретно кажучи, «той, хто неправочинно записує на звуковий носій непублічно сказане слово або використовує такий запис самостійно чи робить доступним для третіх осіб», напевно буде мати великі неприємності. Те саме правило чинне у випадках, коли хтось прослуховує інших осіб або підслухані розмови «дослівно» (оригінальний звук, текст) чи «в їхньому суттєвому змісті розголошує публічно». Разом з цим останнє положення чинне лише тоді, коли оприлюднення, чи в друкованій формі, чи з оригінальним звуком, спроможне завдати шкоди законним інтересам іншої особи. Якщо це робиться задля «дотримання першочергових громадських інтересів», то публікація таємно зроблених звукозаписів не протиправна. Коротко кажучи, загалом це заборонено вже під час запису, однак оприлюднення (лише) в окремих випадках можливе.

- Право на власне зображення (навколо нього було чимало суперечок) врегульоване в законодавстві про авторські права в царині мистецтва (§ 22 Закону про авторські права в царині мистецтва); це засвідчує, що первинний намір був зовсім інакший. Головна норма: портрети дозволяється поширювати або публічно виставляти лише за згоди зображеної особи (частина 1). Для нас це означає: поширення не означає знімання, що, своєю чергою, означає – таємні знімки не підпадають під покарання. Проблеми з'являються тільки в разі поширення, тобто в разі передання в ефір (або в разі публікації фотографій). До цього загального припису додаються деякі склади злочину виняткового характеру (§ 23). Що відоміша особа (граничний приклад – особи публічного життя, політичні діячі та ін.), що публічніша діяльність відповідних осіб, то міцніше право журналістів робити фотографії чи знімати без згоди. Коротко формулюючи, знімати можна в будь-якому разі, передавати в ефір загалом не можна або ж це залежить від відомості особи та ступеня публічності зображеної особи.
- Починаючи з 2004 року, в Кримінальному кодексі (не в законі про авторські права в царині мистецтва) з'явився § 201а. Тому тут слід зробити невелике зауваження. Нова норма на передній план висуває «порушення найособистішої життєвої сфери шляхом фото- та кінознімання». Це положення з'явилося для того, щоб поставити юридичні перешкоди на шляху так званих спанерів (таємних спостерігачів) та переслідувачів жінок та знаменитостей, а також невтомних репортерів-папараці. На жаль, ці положення закону не надто однозначно прописані. Мова йде про те, що кожний, хто «неправочинно знімає чи передає зображення» та внаслідок цього «порушує найособистішу життєву сферу», повинний брати до уваги можливість покарання. Щодо питання про те, хто займається цим неправочинно, а хто правочинно, поки що немає ясності і тим паче єдиної судової практики. Загалом слід виходити з того, що розслідувальний пошук, що служить виконанню громадського завдання, під дію цього положення не підпадає. Отже, критичною ситуація може стати, якщо, наприклад, особу так званого публічного життя пере-

слідувати в її приватній сфері, а фотографії чи кінокадри не слугуватимуть розкриттю суттєвої для громадськості події.

- Щодо комбінації звуку та зображення (а саме так працює прихована камера) можна з цієї причини сказати, що її використання можливе з правового погляду: що жорсткіші подія чи закиди, документовані за допомогою знімання, та що більший громадський інтерес або що важливіше виконання громадського завдання при цьому, то більше воно виправдовується. Критична «зона деформації» завжди пов'язана з особистим правом відповідної людини. Подальша юридична критична зона загалом полягає в тій обставині, що потерпіла особа може вдатися до певних заходів через порушення недоторканності житла, тобто через проведення знімання без дозволу на це. Досвід засвідчує, що прокурори миряться з цим порушенням ще до, у найгіршому разі під час, судового провадження, якщо мова заходить про це. Тобто порушення залишається без наслідків – якщо розслідування та оприлюднення слугують громадським інтересам.

Щоб не зупинятися надто докладно на небезпечних зонах, що залишаються, зазначимо, що при передаванні в ефір зображень, знятих прихованою камерою, слід зважати на дві речі, суттєві з юридичного погляду:

- слід видалити звук, текст начитати або зробити титри;
- обличчя зображених осіб треба зробити нечіткими, щоб їх не можна було впізнати.

В обох випадках претензії зачеплених осіб через порушення прав особистості (приватної сфери) буде дуже важко реалізувати.

Якщо ви прагнете мати повну певність, не використовуючи запис звуку, приходьте удвох, тоді у вас буде свідок. Якщо й цього недостатньо, нехай друга особа стенографує під час запису, принаймні коли розмова затягується, та протокол, пізніше написаний з пам'яті, у суді не буде виглядати аж надто правдоподібно. Маркус Ліндемманн («Авторынверк») пропонує у таких випадках час від часу знімати прихованою камерою супровідну особу, що стенографує бесіду. Якщо все це неможливо та пізніше складений з пам'яті протокол не відтворює всі деталі чи цитати, можна було б – звичайно, теоретично – залишити звук, щоб потім на цій основі скласти протокол. Логічно було б після цього – умовний спосіб! – стерти оригінальний звук. Або зберігати запис у надійному місці.

З погляду журналістів, знімання прихованою камерою завжди захопливе. З одного боку, вони створюють враження автентичності, з другого – унаочнюють труднощі та сміливість репортера, що наважився взятися до такої ризикованої справи.

У Німеччині до техніки розслідувального пошуку звертаються передусім політичні телевізійні формати чи передачі на економічні теми публічно-правового телебачення («Фронталь21» на ЗДФ, тележурнали «Панорама», «Монітор», «Репорт Майнц» або «Контрасте» на АРД або BICO (ZDF). Однак і деякі приватні телекомпанії використовують ці методи в своїх репортажних форматах, заточених скоріше на галас та скандали.

Отже, прихована камера вже давно знайшла своє місце в журналістському пошуку.

З огляду на техніку треба враховувати багато речей. Увімкнена прихована камера завжди складається з лінзи з цифровою пам'яттю та з блоку живлення. Що менше вічко камери (практично його вже не можна помітити), то менша батарея, інакше кажучи, менший час роботи камери. Якщо ви попередньо увімкнули приховану камеру та швидко підходите до об'єкта розслідування й одразу опиняєтеся в потрібній для вас ситуації, все може добре спрацювати. Що триваліший період між непомітним увімкненням камери та бажаним моментом знімання, то менше шансів на успіх. Якщо ви, скажімо, записалися на офіційну бесіду (зрозуміло, під іншим ім'ям), ви не зможете одразу ж вирушити до кабінету шефа, вам доведеться зачекати – просто перед очима секретарки. Якщо батарея це витримає, все гаразд. Усе також буде гаразд, якщо в об'єкта розслідування не виникне підозра та все раптово не закінчиться бійкою. До подібного слід принаймні бути готовим ментально. Ще одна людина (наприклад, ваш життєвий партнер) поруч з вами може сприяти деескалації, а також пізніше виступити свідком, якщо відмовить камера або взагалі не зможе нормально працювати.

Проблеми також може спричинити електроніка у приміщеннях чи будинках, обладнаних технічними засобами безпеки. Електронні потоки рухаються згідно з власними закономірностями, а вони не завжди передбачувані. Тому вже увімкнена прихована камера може запустити напрочуд чутливі системи сигналізації, які загалом реагують на інші індикатори. До таких випадків теж треба підготуватися – принаймні вербально.

3.8. У лігві лева

Наприкінці кожної розслідувальної роботи, тобто після «оточення» ззовні до середини і так далі, завжди виникає питання, чи варто встановити прямий контакт з об'єктом розслідування. Бувають випадки, коли це доцільно чи необхідно або коли це просто відповідає усталеним звичаям. Однак трапляються випадки, коли це протипоказано.

Слід брати до уваги два виміри: правовий та журналістський.

3.8.1 *Правова ситуація та обов'язок журналістів бути ретельними*

Законодавство про мас-медіа не передбачає абсолютної необхідності встановлювати безпосередній контакт з особою, про яку розповідається, та уможливлювати їй висловлення власної думки. Проте це може бути доцільно, виходячи з обов'язку журналістів бути ретельними. Адже виконання цього обов'язку взагалі унеможливило б висунення претензій щодо відшкодування завданих збитків. Враховуючи, що реалізувати претензію на відшкодування можна лише за наявності провини другої сторони, тобто якщо були навмисні дії або недбалість, дотримання цього журналістського обов'язку усуває підстави для висунення подібних претензій.

Як в окремих випадках має виглядати цей обов'язок журналістів бути ретельними та в яких ситуаціях які вимоги до них висуваються – все це докладно врегульовано судовою практикою. Звертаємо увагу на спеціальну літературу та відповідні довідкові публікації (наприклад, Branahl, 2000, с. 275 і далі). Разом з цим у разі типового розслідувального пошуку конкретна ситуація часто має зовсім інший вигляд. Через наявність високих бар'єрів та опору, що їх треба долати, правова документаційна база дуже відрізняється від тієї, що фігурує у звичайній щоденній журналістській роботі, – докази у будь-якій формі (документи, твердження свідків, дані під присягою запевнення, зображальний матеріал тощо) мають бути «водонепроникними».

Відповідно до цього вихідна ситуація виглядає зовсім інакше, коли вирішується, чи треба встановити повторний контакт з

об'єктом розслідування, тобто поставити йому додаткові питання та/або зіставляти з виявленими фактами. Залежно від обставин варто доручити досвідченому адвокату чи юрисконсульту провести зустрічну перевірку. Якщо ця сторона дасть зелене світло, на другому рівні, журналістському, треба подумати про доцільність контакту з об'єктом розслідування.

3.8.2. *Журналістські критерії*

Ці питання розв'язуються передусім на основі журналістських міркувань під час розслідувального пошуку, бо виникає дещо інакша правова ситуація. Головне питання при цьому: яка мета переслідується, якщо те, що здається «водонепроникним», ще раз має стати предметом обговорення чи перевірки? Не слід забувати також про важливу роль самого об'єкта розслідування, який, власне, аж ніяк не зацікавлений у підтвердженні, не говорячи про оприлюднення фактів!

Два приклади мають тут велике значення: або ви робите це цілком свідомо, або ви залишаєте цю справу з вагомими причин.

Деякі підстави промовляють за встановлення контакту або за конфронтацію з об'єктом розслідування.

1) *Певність журналіста*

Перша причина може бути пов'язана з додатковим аспектом певності. Якою мірою правильне те, про що журналіст дізнався з одного чи кількох джерел? Чи додаткова міра впевненості дозволить вам просто ліпше почуватися? Таке становище може виникнути, коли ви, щоправда, маєте у своєму розпорядженні відповідні документи та/чи зроблені під присягою запевнення, отримані від інформатора, однак ви не можете стовідсотково їх оцінити. Зокрема, документи, які зазвичай представлені фотокопіями, могли б бути підроблені або з ними проводили якісь маніпуляції. А точність інформації з людських запам'ятовувальних пристроїв, тобто з пам'яті, залежить від багатьох людських та інших чинників, що зрештою може спричинитися до певного діапазону різних конструкцій детальної дійсності.

Тут може допомогти звернення до особи, якою ви цікавитесь. Однак не обов'язково. Бо вона може відмовитися, ввести в оману або просто збрехати. Слід добре зважити, що та як ви збираєтесь робити або чи варто це робити взагалі.

Виникають ситуації, коли слід враховувати можливість заперечення. Це типовий випадок, коли треба відмовитися від встановлення контактів.

Якщо можлива реакція відповідної особи невідома та якщо ви з огляду на журналістську (та/або правову) безпеку хочете самі її опитати, можна спробувати на підставі характеру реакції визначити, чи особа бреше, реагує відмаганнями або прагне створити плутанину, наводячи нові факти. Таку реакцію можна побачити лише при особистому спілкуванні, коли ви здатні оцінити ситуацію розмови, міміку та мову тіла. Це передбачає певний досвід. Якщо ви ще не досить упевнені в собі, краще візьміть з собою когось, хто вправніший у таких речах, а в разі необхідності може виступити свідком розмови.

Залежно від того, що та в який спосіб ви збираєтеся перевірити на справжність, спроби перевірки повинні бути зосереджені на конкретних речах, тобто на знайдених фактах чи виявлених зв'язках, а не на суб'єктивних оцінках об'єкта розслідування. Головна мета в таких випадках полягає в тому, щоб (додатково) упевнитися.

Інколи це навіть становить єдину можливість перевірити певну інформацію, якщо бракує інших джерел підтвердження. Тут слід подумати, чи не варто застосувати метод нападу, що його ще називають питаннями з засідки. Об'єкта розслідування попередньо не попереджають, тобто ви не повідомляєте про візит, цілком несподівано ставите вирішальне (вирішальні) питання, коли складається добре розрахована ситуація, та робите ставку на ефект раптовості. Залежно від обставин цей ефект можна підсилити, тобто підвищити ймовірність надійності результатів, якщо з теми свого питання ви матимете якийсь викривальний документ та підсунете його під ніс розмовникові. Найпростіший варіант питання: «Це ваш лист?» або: «Це ваш підпис?». В іншій ситуації відповідною інформацією можна приголомшити несподіваного візаві та підштовхнути його до своєрідного «перескоку», коли об'єкт розслідування підтверджує те, що вам по суті вже відомо, але досі не на сто відсотків.

2) *Схоплювати реакцію*

Ще одна підстава, аби вирушити до лігва лева: вам потрібен «оригінальний звук», що пасуватиме до підготовленої історії, мов кулак до ока. Як засвідчує досвід, багато людей, щодо яких ведеться пошук, не відзначаються великим розумом і мають звичай у поді-

бних ситуаціях давати надзвичайно дурні відповіді: «Про це мені нічого не відомо!», «Звідки я маю це знати – я що, сам Господь Бог?», «Нема часу на відповіді – для мене це лише трудотерапія!», «Це мене ніяк не цікавить!». Та подібні ж стереотипи. Така реакція на вагу золота. Вона не тільки робить історію ще більш барвистою; вона часто викриває незацікавленість взагалі розмовляти на цю тему з кимось, хто не належить до свого кола.. Подекуди через реакцію проглядається також усвідомлення неправочинності своїх дій.

Якщо ви хочете спровокувати подібну реакцію, її слід психологічно підготувати: адже зустрілися двоє людей з відмінними інтересами, а це в обох сторін приводить до різних видів реагування.

Перед журналістом відкриваються дві можливості: або він хоче лише схопити банальну реакцію, або шукає серйозної розмови з об'єктом розслідування. А тепер два варіанти для об'єкта: або применшити важливість розмови (та давати дурні відповіді), або насправді поговорити з журналістом (та, по змозі, його заплутати). З усього цього випливають чотири різні ситуації, які слід враховувати.

Залежно від своїх намірів ви ставите відповідні питання або домовляєтесь телефоном про зустріч. Хто не збирається говорити серйозно, може не тільки наголосити на надзвичайній нагальності, а й підкреслити, що розмова може затягнутися. Якщо ж замість цього для вас важлива полеміка, слід у разі необхідності інвестувати час та терпець – як при підготуванні такої зустрічі, так і під час самої розмови.

3) Принципові міркування

У найгіршому разі, і це стосується обох випадків (прагнення упевненості та пошук реакції), виникає цілком нова ситуація. Під час подібної розмови ви стикаєтеся з такою великою кількістю досі вам невідомої інформації, що все те, що ви весь час з чималими зусиллями збирали, на перший погляд, знову здається сумнівним. Така річ може статися, якщо протилежна сторона намагатиметься поставити димову заслону. Залежно від складності фактичних обставин та обсягу паперів і документів, якими вони захищені, розмовники неважко підкинути ще більше паперів та документів (годящих або ні), щоб забезпечити збентеження та сумніви. Така стратегія уможливлується завдяки тому, що протилежна сторона подає неповні документи чи навіть наважується заради мети цієї полеміки спеціально

виготовляти підтвердні папери та інші речі, інакше кажучи, фальсифікувати їх.

Зустрічна стратегія може полягати лише в тому, щоб залишатися певним своєї справи та результатів власного розслідування. А це означає, що ви довіряєте своїй власній ретельності. Без такої внутрішньої упевненості не рекомендується навіть розпочинати серйозну полеміку з об'єктом розслідування. Бо тут ідеться про протилежні інтереси, що в найгіршому разі можуть в іншій сторони викликати непередбачену та імпульсивну реакцію.

Звичайно, віра у власну ретельність не закриває вивчення інформації, аргументів та/або нових документів від протилежної сторони. Здебільшого це закінчується тим, що ви залишаєтеся при своїй первісній оцінці речей. Намагання збентежити, вимахування шаблею, більш-менш завуальовані погрози юридичної чи якоїсь іншої природи у певних «колах» вважається «правилом доброго тону». Особливо мірою це стосується випадків, коли на протилежному боці до гри долучаються неприторенні адвокати чи юридичні радники. Тоді доводиться мати справу з дійовими особами, що мають великий досвід переговорів та тактичних маневрів. Тому не дозволяйте їм справляти на вас надто велике враження. З досвіду відомо: дуже небагато адвокатів насправді знаються на законодавстві про пресу. Посилання на тимчасові розпорядження суду про припинення певних дій, на відмову від власних тверджень або навіть на відшкодування завданих збитків зазвичай не більше, ніж погрози юридичними наслідками. За них адвокатам протилежної сторони добре платять, тому вони й мусять виконувати свою роботу належним чином. У будь-якому разі не давайте їм себе залякати. Проблеми законодавства про пресу слід обговорювати лише з власним адвокатом.

Якщо ви хочете забрати з собою до лігва лева якісь матеріали чи документи, їх треба повністю очистити, передусім від будь-яких вказівок на джерело походження. Часто виникає ситуація, коли розмовник каже: «Не можу знайти нашвидкуруч», і просить дозволу зробити копію з ваших матеріалів. Може статися так, що якісь вказівки чи сліди опиняться там, де не треба. До речі, це стосується всієї команди, до того ж тут слід усе організувати ретельніше: графіки та плани роботи, попередні версії сценаріїв, самі сценарії та плани знімання, списки з адресами наступних розмовників тощо – всі ці матеріали не можна через помилку чи недбалість залишати або забувати на місці якоїсь зустрічі.

Протилежна сторона загалом дізнається лише про інформацію та матеріали, які слід розкрити задля мети конкретної ситуації. Усе інше залишається з вами. Подальші дискусії зазвичай являють собою дешеві спроби якомога більше розвідати про наміри журналіста. Їх слід одразу переривати, наприклад, посилаючись на наступну зустріч.

І передусім слід дотримуватися принципу: зустрічі в лігві лева слід проводити з чітко визначеною метою та швидко змінювати місце перебування.

4) Свідома відмова від контактів з об'єктом розслідування

Встановлювати контакт чи ні – з журналістського погляду, це питання доцільності чи мети, якої ви сподіваєтеся досягнути. Мета будь-якого розслідування полягає в оприлюдненні його результатів. Тому проміжна мета (результат встановлення контакту з об'єктом розслідування) має підпорядковуватися вищій меті оприлюднення. Іншими словами, від встановлення контакту треба відмовитися, якщо внаслідок цього може виникнути загроза для вищої мети.

Мова може йти про різні потенційні ситуації.

Якщо з великою ймовірністю можна очікувати спростування, на встановленні контакту можна собі заощадити час, коли цього не вимагають інші причини, зокрема цьому не суперечить виконання обов'язку журналістів бути ретельними. Таке часто трапляється під час розслідувальних пошуків у політичному середовищі, бо там все одно вдасться поговорити тільки з прес-секретарем чи іншим представником, а не з самим об'єктом розслідування. Представник повинний відтворювати голос свого хазяїна, інакше втратить роботу.

Відмовлятися від встановлення контакту чи ні, якщо слід рахуватися з конкретними зустрічними заходами вже заздалегідь, зокрема з тимчасовим розпорядженням суду про припинення дій, – ця проблема розв'язується винятково з огляду на якість результатів пошуку. Якщо вони «водонепроникні», тоді журналістська мета полягає в тому, щоб оприлюднювати та водночас відмовлятися від усього, що могло б заблокувати виконання цього завдання.

Те саме стосується випадків, коли загроза виникає, щоправда, не для самого оприлюднення історії чи для його передбачуваних наслідків, а для окремих чи багатьох конкретних відомостей, які

вдалося розкопати ціною чималих зусиль. Наприклад, коли об'єкт розслідування, попередньо дізнавшись про небезпечну публікацію, заходиться «прибрати».

Якщо існує припущення, що після оприлюднення матеріалів інші слідчі органи (прокуратура, митна служба, антимонопольні органи, служба нагляду над комерційними підприємствами тощо) будуть зацікавлені в забезпеченні інформації та документів, це слід врахувати та залежно від обставин встановити контакти з зацікавленими установами.

Знаменно, що цей аргумент, пов'язаний з можливою загрозою, був підхоплений навіть Федеральним конституційним судом, а саме у зв'язку з пошуками в поземельній книзі. 2000 року його судді ухвалили рішення, згідно з яким у разі надходження подібних запитів від журналістів не треба питати про згоду саме власника земельної ділянки, адже «це може завдати сталої шкоди успіхові розслідування, бо об'єкт пошуку може вдатися до контрзаходів, зокрема до знищення доказів тощо».

Зовсім інакше становище може скластися, якщо об'єкт розслідування помітить увагу до себе та у відповідь перейде до «атаки». Таке може відбутися кількома варіантами.

Мова вже йшла про загрозу тимчасового розпорядження. Спроби перешкодити його ухваленню можуть мати вигляд так званих «захисних листів», які треба надіслати до всіх судів, до яких протилежна сторона теоретично може подати позов. У таких захисних листах слід, зі змістовного та юридичного погляду, розглянути передбачувані аргументи протилежної сторони, що їх вона може висунути для обґрунтування свого подання про ухвалення тимчасового розпорядження. Інколи завдяки цьому вдається досягти успіху, інколи ні.

Набагато неприємнішою для журналістів, особливо для нештатних, може виявитися ситуація, якщо протилежна сторона поведе свою атаку, залучаючи громадськість. Наприклад, шляхом «втечі вперед», скажімо, короткотерміново скликаючи прес-конференцію, на якій інформація, що її журналіст здобував тяжкою працею, у разі необхідності буде подана у дещо інакшому контексті, завдяки чому навіть послабиться її вибуховість. Або ще гірше: презентація суттєвої інформації в контексті, який може відволікати увагу від головної проблеми. Німецькі журналісти кажуть у таких випадках: мабуть, нам треба «торгувати лимонами», тобто ми зазнали поразки.

Ця остання ситуація не така вже й рідкісна. Особливо коли свою роль у ній відіграють чинні політики, тому що усвідомлюють інтерес мас-медіа та громадськості до своєї посади та особи. А це важливо, коли журналістів треба швидко зібрати на прес-конференцію. Якщо ж щось подібне все ж таки станеться, слід видобути з справи максимальну користь. З цього приводу є приклад, щоправда, не найновіший.

Дітмар Піпер, співробітник редакції журналу «Шпігель», вивчав скандал, пов'язаний з пожертвами для Християнсько-демократичного союзу та рахунками з «чорними» грошима. Починаючи з кінця 1999 року, він цікавився мільйонними сумами, які раптом виявилися у федеральній землі Гессені. На початку 2000 року стало зрозуміло, що не лише федеральна верхівка ХДС, а й гессенські християнські демократи мали змогу розпоряджатися двозначними мільйонними сумами на швейцарських рахунках. Далі з'ясувалося, що ці кошти не походили з єврейських заповітів, як підкреслювали скарбники партії, а являють собою нелегальні гроші в чистому вигляді. Вигадка про єврейських емігрантів, щодо яких через повагу ніхто не наважувався ставити додаткові питання, слугувала лише створенню димової заслони.

Журналіст упевнено робив свою справу. Однак відкриття, зроблене внаслідок розслідування, було таке приголомшливе, а звинувачення, що мав бути висунутий, був такий вагомий, що здавалося доцільним дістати оцінку другої сторони. Тут важливу роль відіграє момент часу, розумно обраний з тактичного погляду. Підписання числа до друку відбувається у «Шпігелі» в п'ятницю у другій половині дня, а найостанніший строк завершення роботи щодо змісту спливає пізно увечері. Здебільшого рекомендується не залишати протилежній стороні надто багато часу для відмовок чи зустрічної реакції. Щоб дістати таку реакцію чи відповідь взагалі або досить швидко добре відводити короткий проміжок часу, зокрема, з посиленням на останній строк завершення роботи.

Керівника гессенської державної канцелярії, що раніше, у роки, коли відбувалися відповідні події, був генеральним секретарем земельної організації партії, журналіст «Шпігеля» підстеріг з зазначеної причини в четвер, 13

січня 2000 року майже ввечері на фаховій зустрічі виноробів у маленькому селищі Естріх-Вінкелі (Рейнгау). Коли політик, виголосивши привітальну промову, зібрався повертатися до державної канцелярії, Піпер чекав на нього біля виходу з зали та поставив вирішальні питання.

Звичайно, керівник Державної канцелярії ні про що не знав і взагалі не міг навіть собі уявити подібні речі: «Не знаю, як «Шпігелю» це спало на думку». Зрозуміло, він був готовий розібратися у справі.

І це він зробив – разом з тодішнім гессенським прем'єр-міністром Роландом Кохом, який щойно прийшов до влади, та деякими близькими довіреними особами того ж вечора на «кризовій нараді». Там вони обговорили, як можна виборсатися з неприємної ситуації та ще й витягти з неї вигоду.

Наступного дня, о 18-й годині відбулася пресконференція, скликана в такому ж пожежному порядку. На ній з'явилися Роланд Кох, а також колишній шеф земельної організації ХДС, він же колишній федеральний міністр внутрішніх справ (його називали «Law-and-Order-Man», тобто «захисником правопорядку» (буквально – людина закону і порядку. – *Прим. перекл.*), він завжди говорив про чистоту та правову державу), він же натовді депутат Бундестагу Манфред Кантер.

Діячам ХДС довелося «при всьому народі» визнати, що громадськість обманули. На швейцарських рахунках зберігалися нелегальні кошти, близько 30 мільйонів, 13 з них, що були спадщиною єврейських емігрантів на рахунках у Ліхтенштейні, були витрачені. Усі страшенно шкодують, що ...

Природно, що ексклюзивність розслідування журналу «Шпігелю» внаслідок цього була втрачена. Але нікуди не поділася могутня сила фактів. (Знаменитий) Кантер намагався, звичайно, врятувати (молодого) прем'єр-міністра, адже той, мовляв, дійсно міг не знати про всі ці речі – прем'єр-міністр підтверджує це кивком. Як результат, Кантер був змушений піти, він так утратив усю свою переконливість та довіру до себе, що добровільно відмовився від мандату

депутата Бундестагу («оригінальний звук»: «Облава закінчилася»). Прем'єр-міністр Роланд Кох благополучно пережив цю катастрофу.

У понеділок, 17 січня журнал «Шпігель» вийшов з титульною історією на 13 сторінках («Справа ХДС: від афери з жертвами для партії до справи державного значення», № 3/2000). Про початок цієї «втечі вперед» розповідалось у 60 рядках. Так видання витягло найбільшу користь з ситуації.

Читачі подекуди мають можливість познайомитися з тим, як працюють журналісти. З опитувань відомо: реципієнти (читачі, глядачі, слухачі) вважають таку інформацію захопливою (подробиці про «чорний» фонд ХДС у Ліхтенштейні наведені на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/Zaunkoenig).

4. ДЖЕРЕЛА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У розділі 4 розглядаються джерела найрізноманітнішого характеру. У розділі 5 мова йтиме про надавачів інформації, що, звичайно, також являють собою «джерело». Однак постачальники інформації здебільшого становлять дуже індивідуальні джерела, що спираються на дуже особисте (довірче) ставлення та з цієї причини не можуть стати надбанням будь-кого. До того ж часто вони діють лише тимчасово та передають надто специфічну інформацію. Джерела в розумінні розділу 4 – принципові інформаційні можливості, незалежно від того, для кого вони призначаються та які вони доступні. Навіть у разі, коли певні масиви інформації не доступні (для всіх), може бути корисно принаймні знати про їх існування. Адже лише в цьому разі можна буде замислитися над тим, яку користь міг би дати можливий доступ.

Джерела та їхню можливу інформацію можна класифікувати з різних поглядів.

По-перше, на передньому плані може бути *тип* шуканої *інформації*, тобто, наприклад, інформація про людей. Відповідь: книги реєстрації за місцем проживання, соціальні мережі оф- та онлайн тощо. Або дані про компанії та фірми. Їх можна шукати в торговельних реєстрах, галузевих каталогах, промислових реєстрах, антимонопольних органах, профспілках.

Інші варіанти класифікації: де та яку інформацію можна знайти. Тут у фокусі опиняється *тип джерела*. У цьому разі мова йтиме про питання доступності до внутрішніх «операційних систем» (див. пункт 3.5.1), які, своєю чергою, справляють вплив на доступність. Як функціонує торговельний реєстр, який вид інформації заноситься туди, а який ні, або хто та в який спосіб може ознайомитися з по-

земельною книгою і чому існує такий порядок. Такий підхід у науковій сфері називають також «критичним у ставленні до джерел», що означає ніщо інше, як те, що критично розглядаються в їхньому зв'язку не лише джерела, а й передусім тип інформації з огляду на походження та доступність.

Систематика в цьому четвертому розділі використовує останній варіант. Знати системи та мислити ними, навіть залишаючись стороннім, – це дуже важлива передумова ефективної роботи при користуванні ними.

Враховуючи, що тип інформації та джерел завжди залежить від мети дослідницького пошуку, а при цьому кількість запитань та джерел, можливих для відповіді на них, нескінченна, тут не можна навести чи описати всі потенційні джерела. А що цей розділ може мати лише доповняльний характер у загальному обсязі книжки, то більшість описаних джерел винесені на вебсторінку. Тому наведений тут перелік обмежується тільки деякими найсуттєвішими інформаційними можливостями: системою інтернету, конкретно – можливостями пошуку та потенційними обмеженнями; авторами висновків та експертами в якості джерел; системами поземельної книги та прокуратури. А також тим, що слід знати про адресні столи та довідкові агенції, галузеві служби та детективні агенції.

4.1. Класичний пошук інформації та правові підстави розслідування

Способи дії та методи при проведенні типово журналістських пошуків достатньою мірою описані у стандартних виданнях. Ще раз варто звернути увагу на книжки Галлера, а також Бренделя. Що стосується загалом питань права на ведення пошуку та розслідування або права журналістів на отримання інформації від органів державної влади, то детальні відомості ви знайдете у виданні «Законодавство про пресу» Удо Браналя.

Для журналістів, що віддають перевагу скоріше проведенню розслідувань, звичайно, також залишаються чинними загальні правила, способи дії та відповідні шляхи пошуку та використання джерел. Однак ці шляхи лише обмежено дозволяють просунутися в досягненні поставленої мети пошуку. З цієї причини ті, хто інтен-

сивно займається дослідженнями та пошуком, і при цьому мусять спиратися на нечисленних офіційних помічників (або взагалі їх не мають), пересуваються, мов канатохідці, між тим, що, з одного боку, офіційно можливе та (або) звичайне, та тим, що, з другого боку, мало б бути необхідним і в якийсь спосіб ще залишається припустимим чи здається прийнятним. Усе це виходить за межі звичайних, або класичних, підходів, у тому числі й що стосується правильного використання джерел.

Так, наприклад, регулярне відвідування прес-конференцій виявляється відносно несуттєвим, адже той тип інформації, який там поширюється, не відповідає тому, що насправді так інтенсивно шукає журналіст, який проводить пошук-розслідування. Разом з цим законодавчі норми про пресу, які передбачають право на отримання інформації від державних органів, лише надзвичайно рідко дозволяють одержати те, про що власне запитують. Річ у тому, що ці відомості з великою ймовірністю з тих чи інших причин вже перебувають на межі секретності або вже давно перетнули цей бар'єр. Щодо всіх інших, тобто приватних осіб, компаній та фірм чи інших інституцій, для журналістів не існує права на отримання інформації, які можна було б обстоювати в суді.

Незалежно від того, чи маємо ми справу з органами державної влади, які зобов'язані надавати інформацію, чи з компаніями або фірмами, які таких зобов'язань не мають, у прес-службах дедалі частіше працюють добре підготовлені, кваліфіковані спеціалісти з роботи з громадськістю, що сприймають себе стратегами в царині комунікації та вміють стримувати журналістську допитливість. Подібний комунікаційний менеджмент може відбуватися за принципом «нехай помруть від голоду» і відзначатися послідовно практикованими ігноруванням чи невіглаством з метою введення в оману або вдаватися до ізоляції та (чи) знеславлення.

Наприклад, від високопосадовців Європейської комісії у Брюсселі, власне, варто було б очікувати якості роботи справжніх топ-менеджерів. Проте вони виявляють нахабну готовність дурити медіа, що засвідчує такий приклад. 1998 року брюссельській редакції журналу «Фокус» надано в розпорядження конфіденційний документ. Внаслідок своїх розслідувань та оприлюднених історій ця редакція значною мірою сприяла тому, що після нескінченної серії викритих афер, пов'язаних з обманом і шахрайством, після розкриття безгосподарності у сфері контролінгу високі комісари в березні 1998

року опинилися перед парламентською експертною комісією та під тиском експертних висновків були змушені піти у відставку. Отже, згаданий документ являє собою стратегічний папір Європейської комісії для внутрішнього користування. У ньому без недомовок говориться: «При поширенні інформації необхідна певна доза цинізму – інколи лицемірства. ... Надмірна інформація подекуди наближається до дезінформації. Тому треба приховувати ту частину інформації, яку можуть погано інтерпретувати. У разі зустрічі з певними, особливо неспритвореними журналістами доводиться миритися з тим, що слід долати самих себе».

З другого боку, деякі загальнодоступні джерела, які вважають традиційними, інколи все ж таки можуть містити в собі більше інформації, ніж звично припускають. Варто згадати приклад торговельного реєстру, що є на вебсторінці. Отже, класичні шляхи знов починають відігравати (певну) роль. І тому буде добре, якщо ви про це не забуватимете.

4.2. Пошук інформації в інтернеті/ всесвітньому павутинні

Якщо говорити про інтернет, слід з'ясувати, що власне мається на увазі. Насамперед інтернет являє собою технічний засіб комунікації, що складається з великої кількості комп'ютерів, які поєднуються через різні мережі й тому мають можливість обмінюватися між собою. Крім того, ця (новітня) система мереж уможливорює цілком нові способи користування, що до середини 90-х років були невідомі. Якщо дивитися під цим кутом зору, то це «інституційний комунікативний засіб», який добирає, структурує самостійні та дуже медійно-специфічні змісти, тобто «повідомлення для більш-менш визначеного кола користувачів» та подає їх у надзвичайно медійно-адекватній формі (наприклад, як «гіпертекст»).

Нове та навіть революційне в інтернеті становить його так звана віртуальність: інформація та дані найрізноманітнішого характеру можуть бути викликані будь-коли з будь-якого місця. Або також поставлені в мережу. Різні часи відкриття (закладів та установ, що містяться на різних континентах) або так звані проблеми, пов'язані з подоланням відстаней (чи відповідні витрати), у новому комуніка-

тивному світі, «кіберпросторі», так би мовити, розчиняються, перетворюючись у ніщо. Звичайно, це змінює як можливості пошуку, так і поведіння під час пошуку. Це має конкретний вплив на стратегії дослідницького пошуку, що онлайн можуть чи мусять реалізовуватися багато в чому інакше.

А цифрові технології, які існували й раніше, піклуються про те, щоб все можна було швидко копіювати чи розмножувати і так само швидко відвідувати чи знаходити.

Ця комбінація цифрових технологій та віртуальності робить інтернет таким, що від нього (принаймні поки що) неможливо відмовитися, – незалежно від тих загроз, що їх несе з собою ця технологія (щодо цього див. також розділ 6).

У багатьох сферах інтернет може полегшити роботу. З другого боку, слід постійно усвідомлювати, що з цієї технічної та інституційної системи в будь-якому разі можна видобути те, що інші туди поклали. І ще: те, що інші ставлять у мережу, може слугувати дуже різним цілям. З цієї причини в дальших підрозділах ми торкнемося принципових проблем та їх розв'язання.

4.2.1. *Про журналістську надійність інтернету*

Всесвітнє павутиння, тобто змісти, що їх там можна знайти, зростають невтримно, якщо конкретно – в геометричній послідовності. Наслідок: обсяг інформації дедалі більше зазнає мутації, перетворюючись на її надмірність. Тут виявляються перші проблеми. Друга категорія проблем впливає з технології пошукових машин, якщо вони намагаються подолати проблеми першої категорії. У цьому підрозділі йдеться про проблеми першої категорії, а також про можливі розв'язання.

- Перша проблема полягає в оглядовості (чи неоглядовості) та переривчастості інформації. Те, що сьогодні можна знайти в мережі, завтра може зникнути. Тому світова мережа не подібна до бібліотеки, де інформація зберігається, та її завжди можна знову знайти. Всесвітнє павутиння також не систематично побудований архів, змістовні одиниці якого можна було б використовувати задля певної мети. Пропозиція, яку можна викликати, дуже сильно відзначається випадковим характером. До того ж доступний для перегляду вибір прикро випадковий.

Якщо необхідно звернутися до старіших вебсторінок, які не актуальні й тому їх не можна викликати одразу, то тут на допомогу приходить так звана «вейбек-машина», наприклад, за адресою www.archive.org. Певними визначеними днями там заноситься до пам'яті частина пропозиції світової мережі, однак лише те, що містилося на так званих статичних вебсторінках; зміст з динамічних сторінок, зокрема з банків даних, не піддається архівації зовнішніми провайдерами.

Отже, якщо – випадково або завдяки цілеспрямованому пошукові – вдалося знайти потенційно суттєвий зміст, рекомендується одразу зберегти його для дальшого користування, наприклад, у форматі PDF.

- Попри цей величезний (подекуди завеликий) обсяг інформації у всесвітньому павутинні можна викликати лише ті дані, які хтось – свідомо чи з певним наміром – там розмістив. Про це слід постійно пам'ятати, на цьому варто наголосити ще раз.
- Надійність інформації з огляду на зміст, але звичайно ще й з правового погляду (нагадаймо про обов'язок журналістів працювати сумлінно та обачливо) зростає разом з однозначністю та ясністю вказівки на особу, що несе відповідальність за «виступ» онлайн.

Хто несе відповідальність за зміст, здебільшого можна встановити за вихідними даними на вебсторінці. Згідно з § 5 та § 6 Закону про телемедію всі надавачі послуг зобов'язані наводити дані про особу (особи), відповідальну за редакційний зміст. Незалежно від обставин варто рекомендувати додатково перевірити ім'я власника домену. Про власників «de» – про власників домену верхнього рівня через «whois» – можна дізнатися за адресою www.denic.de. Для визначення кодів інших країн варто звернутися до довідкових сторінок www.whois2.org або whois.domaintools.com. Однак там наведені не всі дані.

При цьому слід пам'ятати про таке. DENIC – найвищий реєстратор і адміністратор німецьких доменів – так само мало, як і провайдери, що виступають як підрядники, перевіряє особисті дані, відомості про імена та адреси тих, хто намагається дістати адреси в інтернеті або вже дістав їх. У разі виникнення сумнівів можна порадити перевірити, чи існують насправді зареєстровані власники доменів.

- Через те що інтереси, цілі та мотиви постачальників змісту «в мережу» можуть бути дуже відмінними, варто рахуватися з

можливістю отримати помилкову чи неправильну інформацію або з тим, що інформація, здобута внаслідок (напружених і довготривалих) пошуків, виявиться складовою частиною невидимої (тому що вправної) кампанії з дезінформації. У найгіршому разі ви непомітно для себе наштовхуетесь на відомості, які свідомо розкидані для введення в оману. В «Школі економічної війни» (École de Guerre Économique – www.egc.fr) можна дізнатися про подібні дезінформаційні стратегії.

Отже, існує не лише піар-індустрія, завдання якої полягає в підлесливому вихвалянні замовників, що платять гроші. Є й галузь протилежного спрямування, що має свідомо дискредитувати інших (наприклад, конкурентів). Той, хто це добре усвідомить, буде автоматично перевіряти надійність знайденої інформації.

Загалом великий (часто надмірний) обсяг інформації виступає у двох вимірах: у проблемі якісній та проблемі кількісній. Пов'язаний з обсягом аспект неминуче призводить до обмеженого сприйняття чи меншої уваги до всіх запропонованих відомостей. Якісна проблема даних полягає в тому, що будь-хто може без перевірки та безконтрольно поширювати інформацію. Цю проблему можна розв'язати, послідовно застосовуючи два абсолютно необхідні в журналістиці критерії якості: постійна перевірка всієї суттєвої на вигляд інформації на її *автентичність* (справжність) та на її *правдивість* (відповідність до дійсності, фактів). Особливою мірою це стосується журналістських розслідувальних пошуків, коли завжди слід брати до уваги можливість протидії (наприклад, використання своєрідних димових заслон) або влаштування пасток (у тому числі юридичного характеру).

4.2.2. *Про можливості пошукових машин*

Саме з тими проблемами, що були окреслені вище, стикаються й пошукові машини у всесвітньому павутинні.

- Знайдені, тобто дібрані результати також позначені випадковим характером. З одного боку, великий обсяг (часто надмірний) інформації в пропозиції мережі щоденно змінюється. З другого – пошукові машини теж підлягають постійним процесам оптимізації, тобто зазнають змін, зокрема, з огляду на алгоритми для пошуку. Останнім часом з цієї метою навіть ведеться оцінювання куків (рядків даних), що індивідуально

збережені на певному комп'ютері. Внаслідок цього ідентичний пошук двох по-різному «змережованих» людей на двох різних комп'ютерах дає відмінні результати. Не слід забувати, що визначений рейтинг результатів також піддається постійним змінам. Результати пошуку регулярно виявляються нерегулярними.

- Те, що шукають пошукові машини та показують як знайдене, за оцінками експертів відповідає 15–20 % того, що міститься в мережі або що там можна знайти. Кожна пошукова машина має свою систему індексації, згідно з якою ключові слова вона перелічує (індексує) про запас. Це також становить причину регулярної нерегулярності.
- Через те що штучний інтелект пошукових машин з їх формалізованими математичними алгоритмами обмежений завданнями, пошукові машини неспроможні бачити різницю між суттєвими та менш суттєвими знахідками. З цієї причини збирається та показується як влучання все, що зачіпає задані ключові слова: надійне так само як ненадійне, актуальне та застаріле, подвійні відомості та такі лінки, що їхні вебсторінки вже давно зникли в безодні кіберпростору.
- Не всі пошукові машини налаштовані (запрограмовані) на «прочісування» так званої «невидимої мережі» (Invisible Web) або «глибокої мережі» (Deep Web). Зміст баз даних, динамічних вебсторінок або файлів PDF може прочитати (та індексувати) не кожна пошукова машина.

Це щодо обмежень. Для використання пошукових машин при журналістському пошуку важливо тепер побачити різницю в їхніх можливостях і межах.

Види інформації, що потрібно здобути під час журналістського розслідувального пошуку, можна загалом поділити на дві категорії.

- 1) Відомості загальнішого характеру, потреба в яких також виникає у разі стандартизованих буденних пошуків та які під час інтенсивного пошуку передусім з'являються на тій фазі, яка спочатку починається «зовні», щоб потім поступово дедалі більше просуватись «усередину» («оточення»).
- 2) Інший вид складається з інформації актуальнішого, «вибухо-небезпечнішого» характеру, яку шукають з відомих причин.

Для першої категорії інтернет або специфічна функція всесвітнього павутиння можуть виявитися надзвичайно корисними. У разі

потреби в конфіденційнішій інформації інтернет не завжди зможе допомогти. Багато що заблоковане для чужинців й досягне лише для вправних гакерів. Деякі речі взагалі не вийшли онлайн (див. розділ 6), тому вони взагалі недоступні для тих, хто перебуває поза системою.

Попри це, доводиться знов і знов дивуватися тому, що досить часто через всесвітню мережу можна потрапити до багатьох інформаційних ресурсів, що можуть надати допомогу під час найвигадливіших розслідувальних пошуків. Як приклад, варто навести успішний пошук співробітників ЦРУ, що на початку 2004 року «через непорозуміння» викрали німецько-ліванського громадянина Каледа Ель Масрі; він був перевезений до Афганістану, звідти повернений чи відпущений на волю (див. www.ansTageslicht/ElMasri). Такого результату співробітникам видання «Панорама» вдалося, зокрема, досягти завдяки тому, що важлива інформація про використаний під час цієї операції тип літака, необхідні для цього польотні ліцензії та їх власників знайшлася у відкритій американській базі даних. Проте при цьому потрібні були й додаткові пошуки інформації «офлайн» (див. www.investigativ.org).

Інший приклад. Журналістам газети «Чикаго триб'юн» 2006 року вдалося викрити ідентичність декількох співробітників ЦРУ, а також дві замасковані фірми, в тому числі тренувальний табір Кемп-Пірі у Вірджинії, існування якого влада протягом тривалого часу заперечувала (табір довго був відомий як «Ферма»). На початку були наявні лише окремі відомості, але потім вони доповнювалися іншими, які пропонували постачальники послуг саме в США – інформація персонального характеру, що збиралася з усіх мислимих та доступних джерел, яких так багато у США, щоб утворити загальний профіль. Прізвища газета, природно, не оприлюднила.

Розслідування справи викрадачів з ЦРУ було можливе лише з застосуванням нецифрових засобів, тоді як результати пошуку щодо Кемп-Пірі вдалося здобути суто онлайн.

Незалежно від того, з якою метою ведеться пошук, де саме та в який спосіб – корисними при роботі з пошуковими машинами можуть виявитися такі поради.

- При виборі пошукових машин варто користуватися й пошуковими машинами, що не дуже поширені. Що розмаїтіші алгоритми пошуку, то більша ймовірність знайти те, що шукаєте. Якщо ви хочете, щоб ваші пошуки ніхто не помітив (див.

розділ 6), рекомендується не звертатися до американських машин, а користуватися такими як, наприклад, www.ixquick.de, www.duckduckgo.com, www.metager.de, www.metager2.de та іншими.

- Пошукові метамашини ведуть пошук паралельно в декількох інших та видають результати за дещо іншим рейтингом, тобто беруть, так би мовити, на себе частину роботи. Приклад: www.metacrawler.com.
- Слід відкривати не тільки перші 10 чи 20 результатів, а й вибірково дивитися на нижчі за рейтингом.
- Якщо ви шукаєте інформацію в особливих країнах, корисно для пошуку звертатися до пошукових машин, орієнтованих на відповідні країни. Навіть у гуглі за адресою www.google.com можна знайти інші результати, ніж за адресами www.google.de або www.google.ch.
- Для багатьох тематичних сфер існують спеціалізовані фахові пошукові машини. Якщо ви відмовитеся від них, це може означати пропущення потенційно суттєвих відомостей.
- Від служби «Автоматичне доповнення», що деякі машини пропонують широким масам, що прагнуть зручності, варто великодушно відмовитися. Той, хто веде пошук, повинний сам визначати, що він шукає (та знаходить).
- Через те що потужність пам'яті, особливо короткотермінової, поступово послаблюється, складення невеличкого міні-протоколу виявилось надзвичайно корисним:

Дата	Шукані поняття та їх комбінації	Використана пошукова машина	Результат

Тут без особливих зусиль і швидко можна занотувати, що, коли та за допомогою якої спеціалізованої пошукової машини вдалося (або не вдалося) знайти. Особливо це може стати у пригоді тоді, коли пошук розтягується на кілька днів – у такий спосіб ви запобігаєте подвійній роботі.

4.2.3. Використання вікіпедії та подібних джерел

Подібні довідкові джерела науковці називають «колаборативним виробництвом знань», інколи їх позначають словами «інтелект натовпу». Найважливіша ознака – анонімність. Інакше кажучи, нема визнаної відповідальності за інформацію. Саме це становить проблему безвідповідального колективного виробництва знань, що працює без надійного контролю якості.

Відмінності між «класичним» і колаборативним виробництвом знань впливає з нижчеказаної таблиці. Усе починається з послідовності дій та знаходить своє логічне завершення в різних ступенях надійності інформації.

Рис. 13. Порівняння класичного і колаборативного виробництва знань та їх надійність.

	«Класичне»	«Колаборативне»
Послідовність дій	1) Пошук 2) Контроль 3) Оприлюднення	1) Пошук 2) Оприлюднення 3) Контроль (сподіваний)
Виконавці	Експерти, журналісти	Охочі
Індивідуальна відповідальність	Наявна (наприклад, через законодавство про пресу)	Неможлива
Надійність	Висока	Непевна

З цієї причини зазвичай під ідентичними ключовими словами в різних країнах і мовах можна знайти різну, інколи суперечливу інформацію. Той, хто вважає, що слід обов'язково зазирнути до вікіпедії, мусить провести повторну зустрічну перевірку знайдених відомостей: на інформацію з вікіпедії можна покладатися лише умовно. У найгіршому разі це може досить дорого коштувати, а також забезпечити досить значні прикриті.

4.2.4. *Використання платформ, побудованих на витоках, на кшталт вікіліксу*

Докладніші пояснення з цього приводу містяться в розділі 5 (Пошук інформації), а також на вебсторінці www.investigativ.org.

4.3. Журналістика даних і подібні речі

Це поняття останнім часом досягло рівня модного вислову. Що мається на увазі? Йдеться про те, щоб за допомогою «даних» вести пошук, опрацьовувати здобуті відомості та на цій основі створювати розповідь, повідомлення. Однак варто замислитися над логічністю цього асиметричного поняття. Той, хто пише про вбивства, скоєні членами так званого «націонал-соціалістичного підпілля», та задля цього вивчив понад 400 справ з матеріалами слідства, міг би говорити про «журналістику справ». Той, хто за допомогою інтерв'ю проводить опитування свідків важливих історичних подій (в історичній науці це називається «усна історія») та на цьому матеріалі будує свій допис, міг би говорити про «журналістику інтерв'ю». І так далі.

Якщо придивитися уважніше, з'ясується, що це поняття, по-перше, припускає використання цифрових даних, по-друге, означає передусім багатоступеневий процес, що виходить далеко за межі самого лише журналістського пошуку. Тому багато хто тепер говорить про новий вимір журналістики.

При цьому йдеться про такі етапи, як пошук даних, їхнє структурування та відфільтрування суттєвої інформації. Ці робочі етапи можуть мати виражений розслідувальний характер.

Наступні етапи в послідовності дій стосуються вже опрацювання. Адже тут ідеться про великий обсяг цифрових даних, тому важливу роль відіграє передусім візуалізація: зрозуміле опрацювання та відображення інформації, дібраної з подекуди велетенської кількості так званих вихідних даних. Цього можна досягти шляхом використання графіки (наприклад, інформаційної графіки), слів, цифр та інших рухомих чи нерухомих зображень.

Отже, «журналістика даних» пов'язана, по-перше, з типом джерел, по-друге, з тією обставиною, що за допомогою даних можна отримати нові відомості та висновки, які неможливо генерувати в інший спосіб. Залежно від того, чи можна забезпечити створення

статей, історій тощо тільки на основі подібних джерел та/або чи необхідно при цьому враховувати й далішні пошуки чи їхні результати, можна звернутися й до понятійного багажу попередників, де мова йде про «комп'ютерну журналістику» (Computer Assisted Reporting, скорочено CAR).

Коли ведеться розслідувальний журналістський пошук, мова йде не стільки про окремі методи, скільки про складне дослідження та його цілі; шляхи, що ведуть до них, мають бути підпорядковані цілям. Тому «журналістика даних» може бути одним з варіантів, проте не обов'язково. Адже можливість працювати у такий спосіб залежить від наявності належного обсягу відповідних даних. Цей вид журналістики, як відомо, ще не набув у Німеччині такого поширення, як, наприклад, у США. Одна з найцікавіших вебсторінок з цієї теми в Німеччині – www.datenjournalist.de проекту «OpenDataCity».

Подобиці з цієї теми та приклади див. за адресою www.investigativ.org.

4.4. Закони про свободу інформації

Те, що в США, починаючи з 1966 року, перетворилося на звичну річ, у Німеччині досі не стало нормальним явищем: громадянин, байдуже, цивільна особа чи журналіст, за умов демократії має право на ознайомлення з матеріалами справ своїх (фінансованих з його власних податків) «найманих працівників» або контролювати їх. Якщо говорити конкретніше, – на ознайомлення з робочими документами своїх, обраних ним урядових представників та їхніх адміністративних «рук», органів державного врядування. Право громадян брати участь в керуванні державою, в ухваленні рішень зрештою дуже тісно пов'язане з прозорістю тих питань і проблем, щодо яких ухвалюються рішення.

Між США та Німеччиною відмінність полягає у політичній культурі: там бачимо зіграну демократичну систему, що існує майже 250 років, тут – демократію, якої навчаються лише протягом декількох десятиліть. У США держава та державний апарат, а також концентрація влади будь-якого забарвлення потенційно вважаються вартими недовіри. У Німеччині в чиновницьких кабінетах та способі мислення державних службовців ще й досі панує монополістична бюрократична ментальність носіїв влади. Такі поняття, як «надання

послуг», «наближеність до клієнтів» тощо, не уособлюють структурованих елементів.

Відповідно до цього численні адміністративні процедури проводяться в країні недемократично, неефективно, без співпраці. Той факт, що (висока) прозорість і (незначна) корупція перебувають у зворотному зв'язку, лише повільно починає усвідомлюватися в Німеччині. У США на федеральному рівні ухвалено Акт про свободу інформації, що має чинність для всіх федеральних інституцій. На рівні штатів існують так звані «закони сонячного світла» та «закони відкритого зібрання»: кожний громадянин має право ознайомитися майже з усіма справами, з усією інформацією, що накопичилися в органах державної влади. Винятків небагато, а обов'язок довести, що подібні речі недопустимі з огляду на «національну безпеку», покладається на адміністративний орган. А кожне рішення може бути оскаржене в суді.

Разом з цим події 11 вересня 2001 року дуже багато змінили в США. Американці мають дуже розвинену національну свідомість; більшість представників медіа поводитися передусім як громадяни, що переконані у величчї власної нації або думають (лише) про власну безпеку, а вже потім – як журналісти. Ця ситуація майже не змінилася з кінця доби Джорджа Буша, досі не справдилася надія на те, що політичне становище стабілізується.

На основі цієї сприятливої для громадян правової ситуації в США сформувалися нескладні процедурні процеси. Інформація про це міститься за такими вебадресами: www.usdoj.gov/oip/index.html (вебсторінка Міністерства юстиції США); www.fas.org/sgp/foia/index.html (Спілка американських науковців: проект «Намагання уряду з усього робити таємницею»); www.gwu.edu/~nsarchiv (Фонд при Університеті імені Джорджа Вашингтона, що збирає документи американського уряду, отримує їх через суд та виставляє в мережі) або на сторінці Школи «Сан-Франциско бей гардіан» (див. www.investigativ.org).

У Німеччині тепер (станом на 2013 рік) у 11 з 16 федеральних земель, а з 2006 року навіть на федеральному рівні існує закон про свободу інформації. Однак ідея прозорості лише починає повільно прокладати собі шлях. Численні сфери залишаються вилученими з цього процесу. Так, судові провадження загалом вважаються «публічними, відкритими». Разом з тим, якщо в когось саме немає часу та/або він перебуває не в належному місці, у нього немає жодного

шансу пізніше одержати інформацію з матеріалів процесу. Навіть судді подекуди стикаються з проблемами отримання інформації, якщо мова йде про нібито таємні справи, тому Федеральному конституційному судові доводиться час від часу в конкретних випадках відновлювати нормальний стан у цій царині, що триває досить довго (наприклад, 1 BvR 385/90 від 27.10.1999 з приводу § 99, частини 1 Адміністративно-процесуального кодексу – зазначена норма оголошена такою, що «не відповідає Основному закону»).

З цієї причини законодавче врегулювання – це одне, а практика застосування законів – зовсім інше. У разі виникнення сумнівів слід через суд добиватися застосування встановленого, наявного, а не застосовуваного права.

На рівні Федеративної Республіки тепер є чотири різні основи для реалізації права на отримання інформації, що вони будуть розглянуті далі: 1) закони про свободу інформації, а також 2) закон про екологічну інформацію, відомості щодо 3) закону про інформацію для споживачів та 4) так званого корупційного кадастру можна знайти за адресою www.investigativ.org.

§ 4 законів федеральних земель про пресу тут не буде висвітлюватися, бо він передбачає лише дуже специфічне право представників преси на отримання відомостей від «органів державної влади». Судова практика щодо обсягу подібних обов'язків надавати інформацію та з питання, якою мірою сюди також належать підприємства та компанії в державній власності, задокументована за адресою www.investigativ.org.

- 1) *Закони про свободу інформації* з кінця 90-х років ухвалювалися у федеральних землях, де владною більшістю були «червоні» (соціал-демократи). У федеральних землях, де при владі був Християнсько-демократичний союз – ні. Такий стан поступово починає змінюватися. Огляд цього питання розміщений за адресою www.informationsfreiheit.de.

Закони відрізняються між собою деталями. Спільний знаменник – такі положення:

- принциповий доступ до офіційної інформації, до того ж вид її зберігання (письмова форма, носії даних, зображальні та/або звукові формати) не є суттєвий;
- більш-менш єдині норми щодо винятків, які стосуються персональних даних, а також виробничих і комерційних таєм-

ниць третіх осіб, «делікатної з огляду на безпеку» та іншої інформації, офіційно класифікованої подібним чином;

- правові претензії, що можуть обстоюватися в суді, перевірятися та переглядатися судом.

Обов'язок надавати інформацію покладається на «органи державної влади», але й на приватні фірми, якщо вони перебувають у державній власності та/або працюють за дорученням публічної влади. Певну роль тут може відігравати так званий «аутсорсинг» («робота на замовлення»). Державні відомства та установи також зобов'язані оприлюднювати схеми своєї організаційної структури та описи справ, щоб кожний міг побачити, яким масивом останніх володіє державна інституція.

Чи мають стягуватися кошти (збори) за користуванням правом на інформацію, їх розмір (від 15 до 500 євро), як швидко мають надаватися довідки – все це не тільки по-різному врегульоване; деколи доводиться добиватися виконання цих вимог, інколи досить енергійно або за допомогою судового тиску.

Перший досвід засвідчує, що німецькі чиновники дуже повільно звикають до цього нового феномена прозорості. Вони залюбки посилаються на положення щодо винятків або на неприйнятні затрати праці. Обидві відмовки не слід визнавати, у разі виникнення сумнівів треба подавати заперечення. Якщо і це не допомагає, одразу ж необхідно подавати позов до компетентного адміністративного суду! За реалістичними оцінками в країні щось можна змінити тільки в такий спосіб. Що раніше та що послідовніше це буде практикуватися, то швидше тут також відбудуться «культурні» зміни.

Які гротескні ситуації можуть при цьому виникати, як швидко інституція, така як Федеральне міністерство внутрішніх справ, може заблокувати справу, виставивши рахунок за збори на суму 13 729,49 євро, та як можна добитися виконання загалом позитивного рішення адміністративного суду за допомогою погрози накласти штраф? Все це описали двоє позаштатних співробітників, що перед Олімпійськими іграми в Лондоні вирішили зібрати інформацію про так звані домовленості щодо результатів та цілей (тобто про плани отримання медалей). І врешті-решт їм це вдалося зробити, хоча й в останню мить; у пригоді стали наполегливість та юридична кмітливість (див. www.ansTageslicht.de/Sportfoerderung). Там також можна прочитати історії, які сталися під час цих пошуків.

Тим, хто прагне вчитатися в цю матерію та швидко в ній розібратися, можна рекомендувати надруковану 2007 року книжку «Закон про свободу інформації: тексти законів, коментарі, приклади справ, тлумачення». Книжку написали Вільгельм Мекленбург (адвокат) та Бенно Г. Пеппельманн (юрисконсульт ДЖФ (Deutscher Journalisten-Verband)), її видали авторитетні ініціатори закону про свободу інформації на федеральному рівні (мережа recherche, dju/ver.di, ДЖФ, ГУ, ТІ). Книжка становить найкомпактнішу на цей час «інструкцію з застосування» федерального закону про свободу інформації, до того ж вона написана з журналістського погляду. Зрозуміло, що її положення можна застосовувати й до всіх законів федеральних земель про свободу інформації.

- 2) Досі не надто добре відомо, що *Закон про екологічну інформацію* (ЗЕІ) чинний з 1994 року, що в ньому міститься цілком чітка та прозора основа для реалізації відповідних прав на інформацію, що вже існує відносно єдина та поглиблена практика застосування закону судами. Цим законом ми зобов'язані Європейському Союзові, що добився ухвалення такого акта в усій Європі, зокрема й у Німеччині.

Загалом кожна людина має право на інформацію, ніхто не мусить в якійсь формі обґрунтовувати свій інтерес, а поняття «екологічний» означене досить однозначно. Зазвичай наявні сфери, що становлять виняток та стосуються виробничих та комерційних таємниць, а також податкової та статистичної таємниці. Федеральний адміністративний суд у своєму рішенні 1999 року (Az.: 7 С 21-98) встановив, що інформація про державну підтримку, тобто субсидії, належить до царини, що обґрунтовує право громадян на її одержання.

Неурядова організація «Грінпіс» має дуже активний та меткий відділ розслідувань і тому постійно звертається до різних установ з запитом щодо надання відомостей. Зрозуміло, що вона встигла здобути чималий досвід у цій сфері. Манфред Редельс, керівник відділу розслідувань у «Грінпісі», розробив для своєї організації «Розклад руху для тих, хто ставить питання» з порадами щодо конкретного способу дій:

«На всі норми в царині свободи інформації поширюється правило: життєва реальність (нового) законодавчого врегулювання залежить від того, як воно наповнюється життям. У конкретному плані це означає: наявні можливості слід використовувати. Якщо наштов-

хується на опір, треба йому протидіяти. Для цього існують суди, і, тільки залучаючи їх, можна за допомогою судової практики оптимізувати правовий вільний простір, що досі не надто добре функціонує. Отже, рекомендуємо: у разі виникнення сумнівів, обстоюйте свої права через суд!

Рис. 14. «Дорожня карта» для тих, у кого виникають питання: поради щодо подання заяв відповідно до ЗЕІ.

Закон про екологічну інформацію гарантує кожній особі вільний доступ до інформації про довкілля, яка є в розпорядженні органів публічної влади федерації, федеральних земель або територіальних громад. Приватні фірми, що працюють під контролем державних органів врядування, також можуть підпадати під дію ЗЕІ. Запити не мусять бути обґрунтовані, їхні подавачі можуть самостійно обрати форму передання інформації (надсилання копій, ознайомлення з документами в установі, передання даних електронною поштою). Адміністративний орган має право відхилитися від цієї форми, лише навівши обґрунтування (наприклад, великий обсяг роботи, неприйнятні додаткові витрати).

Деякі поради щодо способу дій:

- знайти «правильну» установу: телефоном з'ясувати, в якому відомстві наявна потрібна інформація та в якій формі вона подана;
- подати запит з посиланням на ЗЕІ: якомога точніше визначити бажані дані та зазначити вид довідки (наприклад, копії, ознайомлення з документами або комп'ютерний файл);
- надіслати рекомендованого листа або факс з підтвердженням відправлення (це важливо на випадок виникнення суперечки щодо строку надання відповіді, який зазвичай становить один місяць);
- не необхідно обґрунтовувати, навіщо потрібні дані; однак інколи відповідальні виконавці виявляють більшу готовність до співпраці, якщо їм пояснити, чому ви цікавитесь певними даними;

- напровсяк попросіть у запиті направити його до правильної інстанції, щоб уникнути його перекидання з однієї установи до іншої (попросіть про відповідне повідомлення подавача запиту);
- зазначте розмір зборів, про перевищення якого вас мають повідомити перед початком опрацювання (наприклад, якщо сума перевищує 50 євро, попросіть зв'язатися з вами);
- якщо адміністративний орган повідомляє про дуже великі збори: додатково запитайте, чи можливі інші рішення (ознайомлення з документами на місці замість виготовлення фотокопій; подальше часове або географічне обмеження запитання; максимальний розмір зборів становить 500 євро, однак можуть виникнути додаткові витрати на матеріали при виготовленні копій);
- якщо через місяць відповідь не надійшла: у люб'язній, але рішучій формі нагадати про встановлений законом строк (зазвичай це чотири тижні);
- якщо й надалі нічого не відбувається, можна змусити орган публічної влади до дії, подавши позов до адміністративного суду. Через ризики, пов'язані з судовими витратами, доцільно спочатку дістати юридичну консультацію;
- адміністративний орган може відмовитися від надання інформації, зокрема в тому разі, якщо: існує суттєва загроза для суспільної безпеки, документи ще не завершені, дані не опрацьовані, повідомлення мають внутрішній характер, існують міркування, пов'язані з захистом даних, можливе розголошення комерційних таємниць приватних фірм.
- Текст федерального закону вміщений на вебсторінці www.bgbportal.de/BGBL/bgbl1f/bgbl104s3704.pdf.
- Подальша інформація за адресою: www.umweltbundesamt.de/umweltrecht/umweltinformationsgesetz.htm.

Кожна федеральна земля має свій власний закон про екологічну інформацію, текст якого розміщений на вебсторінках відповідних земельних міністерств екології. Враховуючи, що деякі федеральні землі ще не ухвалили власний закон про еко-

логічну інформацію, там безпосередньо чинна Директива ЄС, що врегульовує доступ до екологічної інформації. У таких федеральних землях також діють описані вище принципи».

Д-р Манфред Редельс, керівник відділу розслідувань «Грінпісу», березень 2007 року.

4.5. Експерти: визнані, самопризначені та невизнані

Виробництво знань зростає в усьому світі. Щомісяця з'являється близько 10 тисяч лише спеціалізованих наукових журналів, де значна частина цих знань концентрується, стає предметом спілкування та обговорення. «Нормальні» фахові журнали та подібні видання тут взагалі не враховані. Щодня виходить близько 20 тисяч нових публікацій, які збагачують світову скарбницю знань. Половина з них припадає на медицину та біологічні науки.

Про це говорять і пишуть, нові знання та відкриття представляють на наукових конференціях та форумах, обговорюють і розвивають їх, подекуди це відбувається в перебігу багаторічних дискусій. Цей факт робить зрозумілим, що певний стан (фахового, наукового чи іншого) пізнання рідко являє собою остаточний, кінцевий стан усіх знань. Дедалі більше сфер життя та праці перехреснюються між собою, дуже рідко хтось має повне уявлення про більш ніж одну царину. Тому тепер надходить час експертів. Їхнє значення зростає паралельно з усвідомленням складності та неоглядності чужих сфер знань та пізнання. При цьому багато що залежить не лише від ноу-хау, а й від його надійності.

При проведенні розслідувального пошуку часто неможливо відмовитися від залучення *експертів як прямих помічників*, наприклад під час пошуку специфічної інформації та при її оцінюванні або при верифікації самостійно знайдених фактів. Та особливо при розгляді питання, які висновки можна зробити на основі певної інформації, а які – ні.

Якщо експерти безпосередньо не потрапляють в поле зору пошуків, вони виступають як *носії високого обов'язку тлумачення* – з певних тем і питань. Тут доцільно критично замислитися над їхніми функціями та інтересами. Адже, якщо ви самі потребуєте таких

фахівців як надавачів інформації та порад, так само деякі експерти часто долучаються в ролі комунікативних посередників для передання бажаних відомостей та інтерпретацій, які вони хотіли б пустити в обіг. Наприклад, у судах для з'ясування питань неюридичного характеру, які вони прагнуть бачити такими, що піддаються судовому розглядові, або для кращого прощтовхування певних поглядів на стан речей, скажімо, у процесі ухвалення політичних рішень.

У цьому підрозділі мова піде про наведення критеріїв експертної спільноти, на підставі яких кожний зможе сам вирішити, чи варто щось очікувати від експерта, та якщо так – то що саме і як це може вам допомогти. Адже «експерти» не належать до захищених фірмових марок. Отже, трапляються загальновідомі фахівці та самозванці. Та дуже багато невизнаних, що не опиняються у фокусі уваги медіа та громадськості, однак часто спроможні сказати дуже багато. Звичайно, якщо їх запитати.

Критерій 1: академічні ступені та звання

Той, хто себе поважає, часто виражає це за допомогою академічних та інших звань. Природно, якщо ними володіє. Ті, хто не має звань, здебільшого знають, як їх здобути. Віра в звання подекуди дуже поширена, хоча звання – це передусім позначення; щоб їх здобути, треба попередньо продемонструвати певні досягнення: наукові заслуги (академічні ступені) або навіть гроші («почесний консул»). Для правильної оцінки слід володіти такою інформацією.

Наукова дисертація після її захисту в Німеччині забезпечує ступінь «доктора», скорочено «Dr.», що перетворюється на постійну складову частину прізвища (цей титул можна навіть занести до посвідчення особи). Що треба зробити для його здобуття? Слід виконати самостійну наукову працю значного обсягу або представити самостійне наукове досягнення, що має схвалити колегія (наукова рада), яка складається з викладачів вишів. Від цього звання слід відрізнити титул «Dr. h. c.», що означає «Doktor honoris causa», тобто почесну відзнаку, яку присуджують університети, якщо вважають, що людина гідна подібної відзнаки з тих чи інших причин.

Так, наприклад, Гамбурзький університет 2004 року планував ошчасливити російського президента Володимира Путіна званням почесного доктора. Роком раніше федеральний канцлер Гергард Шредер удостоївся подібної честі під час відвідування рідного міста

Путіна Санкт-Петербурга. Отже, з приводу візиту у відповідь вирішили зробити те саме. Проте присудження докторського звання не відбулося – майже 70 з загальом 700 професорів у письмовій формі висловили протест проти цього, незгодні з цим актом також були студенти та правозахисні організації. Отже, запрошений президент був змушений повернутися додому без почесної наукової корони.

Залежно від дисципліни вимоги можуть бути дуже відмінними. Наприклад, «доктор медицини» в інших спеціалізаціях відповідає трохи розширеній бакалаврській роботі, й це становить правило в медичній галузі. Ступінь доктора у фізиці, тим паче в одному з провідних елітарних університетів, передбачає відповідність до дуже високих вимог; цей ступінь належить до тих, які особливо важко здобути чесним шляхом.

Однак вимоги до докторських праць з часом змінилися, точніше кажучи, підвищилися. Багато хто ще добре пам'ятає фарс, пов'язаний з захистом дисертації «д-ром Гельмутом Колем» у 1958 році. Після того як він став федеральним канцлером, бібліотеки почали штурмувати в пошуку його дисертації з історії, що налічувала аж 171 сторінку. У дивний спосіб примірники дисертації зникли з полиць майже всіх бібліотек – її просто неможливо було більше знайти. Або її своєчасно сховали до «шафи для речовин, що містять отруту».

Подібні ж суттєві відмінності існують також між дисертаціями, що захищаються на «Заході» та «Сході» Німеччини, особливо якщо вони були написані у вишах з відповідним політичним ухилом.

Коротше кажучи, одна дисертація не рівня іншій. Дискусії останніх років з приводу плагіату різного рівня – ще один доказ цього.

Поради для тих, хто веде пошук. У кожній дисертації автор повинний навести свою автобіографію. З неї можна взяти дуже повчальні відомості. Крім того, тема та назва вишу, де захищалася дисертація, містять дальші вказівки. Дисертація має бути відкритою для публічного доступу. Наприклад у Німецькій національній бібліотеці у Франкфурті-на-Майні, не кажучи вже про бібліотеки відповідних вишів. Остання вказівка: до речі, у США німецькому ступеневі «доктор» відповідає ступінь «Ph.D.».

Не менш улюблене та бажане звання професора. Тут також утворилася неабияка «сіра зона».

Слово «професор», власне, являє собою визначення діяльності. У багатьох європейських країнах цей титул означає, що його носій викладає, наприклад студентам, а інколи навіть школярам, що ще не

доросли до навчання у вишах. У Німеччині «проф.» сприймається скоріше як звання, на відміну від докторського ступеня, його не можна використовувати як складову частину прізвища, зареєстрованого органами ЗАГСу.

Професором теж не можна стати на рівному місці, у будь-якому разі не в нормальному випадку. У вищих навчальних закладах (університетах, спеціальних вишах) професорів запрошують та призначають. Однак цьому передує довготривала, інколи багаторічна процедура конкурсного відбору та призначення. Якщо навчальний заклад оголосив конкурс на заміщення посади в певній навчальній чи науковій царині, та заяви для участі подає багато зацікавлених осіб, то ті, хто потрапив до остаточного добору, викликаються на інтерв'ю. Для проведення конкурсу створюється спеціальна комісія; вона повинна провести добір та скласти рейтинг, а потім відповідне міністерство офіційно призначає на посаду, а в разі виникнення сумнівів робить остаточний вибір.

Зазвичай у німецьких університетах майбутні професори мають представити так звану «габілітацію». Практично вона являє собою другу – після докторської дисертації – наукову працю. Якщо її визнають, кандидат дістає статус «приват-доцента» («ПД»). Це означає, що тепер він повинний досить довго викладати без гонорару, перш ніж йому вдасться здобути професуру. Останнім часом деякі університети запровадили так звану «молодшу професуру»; зазвичай вона має обмежений строк, при цьому відмовляються від (власне, зайвого) проміжного етапу – перебування в становищі приват-доцента. Однак таке явище існує лише в Німеччині. Подібний вид кар'єри у вишах здебільшого триває багато років (3–5 років роботи асистентом + захист першої дисертації; кілька років для написання другої дисертації, а після цього очікування посади приват-доцента). Тому університетськими професорами стають у віці далеко за тридцять. Це означає, що університетські професори здебільшого не мають практичного досвіду в неуніверситетській царині.

Зовсім інакше складається доля професорів у спеціальних вишах. Сюди запрошують фахівців з практики трудового життя. Адже навчальний процес та його зміст у таких навчальних закладах (наразі їх часто називають «університетами прикладних наук») безпосередньо орієнтуються на практику. Відповідно до цього тут встановлюються інші вимоги до кваліфікації, на передньому плані перебуває викладацька робота. З цієї причини професор спеціального вишу має

втричі більше лекційне навантаження на рік («обов'язкові навчальні години»), ніж університетський професор, який поміж іншим повинний займатися ще й науково-дослідницькою діяльністю.

Зазвичай професори дістають статус державних службовців пожиттєво. У найгіршому разі. До цієї професії існує лише вхідний контроль, проте немає жодного «контролю якості» пізніше. Якщо професор припиняє брати участь у наукових дебатах, науковому житті, й це не завдає шкоди його репутації, він може досить швидко опинитися в ірреальному світі. Трудові договори, які могли б містити змістовні чи інші вимоги (щодо результатів роботи тощо), професорам невідомі. Вони отримують лише свідоцтво про призначення. «Науково-дослідницька праця та навчальна робота» в Німеччині мають повну свободу. І вона навіть захищається Основним законом. Нікому не дозволяється втручатися в діяльність професора. Це одна з найвільніших професій взагалі (подібно до професії судді).

Поряд з цими штатними професорами, що повинні також керувати бакалаврськими та магістерськими роботами, є ще й інша категорія: «почесні професори». Цю роботу вони виконують за сумісництвом з головною діяльністю, отримуючи певну (незначну) винагороду. Фінансові міркування тут взагалі не беруться до уваги, головне – це честь та особливо титул. Адже на відміну від «почесних докторів» виконання функції професора за сумісництвом не треба спеціально зазначати. З огляду на знецінення подібних звань (за сумісництвом) професори, що працюють у штаті університетів, уже давно називають себе «університетськими професорами».

І це зрозуміло, адже титул почесного професора, яким можна себе прикрашати задля різноманітних цілей як професійного характеру, так і з огляду на прибутки, можна здобути відносно легко. Хімічна або фармацевтична компанія, що веде наукові дослідження, хоче на міжнародних конгресах підвищити реноме свого керівника відділу досліджень, який має лише докторський ступінь. У цьому разі компанія робить пропозицію певному вишові: надання щорічних асигнувань одному з підрозділів в обмін на присудження звання почесного професора, ба навіть створення почесної професури. Після цього володар нового звання читає один раз на тиждень лекцію на півтори години або робить це один чи два рази за весь семестр у вигляді об'єднаних занять у п'ятницю по обіді.

Подібна ситуація: коли художні керівники (чи навіть завідувачі відділів) публічно-правових телекомпаній стають почесними профе-

сорами. Відповідний навчальний заклад може претендувати на якусь специфічну користь, що випливає з цієї операції, побудованої на взаємних зобов'язаннях. Те саме стосується менеджерів у промисловості, банківських босів та ін.

Питання про те, чи пов'язане з цим особливе якісне поліпшення навчального процесу, може стати другим питанням у розслідуванні, якщо послуги обох сторін прозоро розкриті. Лише коли почесні професори по-справжньому серйозно ставляться до свого завдання (що також трапляється), студенти мають від цього користь. Дуже рідко почесного професора позбавляють цього звання, хіба коли навчальний заклад, що його присудив, відчуває розчарування від розбитих сподівань.

У художніх навчальних закладах, наприклад, у високих школах чи університетах образотворчого мистецтва тощо, докторський титул трапляється рідко, бо він характеризує саме наукові навички та досягнення.

Поради для тих, хто веде пошук. Інформацію про свій життєвий шлях практично кожний професор публікує на своїй вебсторінці. Подальші відомості, іноді в скороченому вигляді, часто можна знайти в коротких біографіях у публікаціях, а в кожній дисертації обов'язково має наводитися автобіографія. Через те що кандидат у цей момент перебуває лише на початку своєї наукової кар'єри, ці відомості стосуються передусім періоду між школою та вишем і містять куди більше деталей, ніж усі пізніші виклади. Подібні дані являють собою самостійно дібрану інформацію; загалом є сенс звернутися по довідки й до відповідної студентської професійної ради: ця інституція представляє інтереси студентів відповідного факультету чи секції.

Критерій 2: формальна кваліфікація проти фахової

Слово «формальний» означає офіційний документ, а конкретніше – письмове підтвердження, що особа має право користуватися певним професійним званням або академічним ступенем (наприклад, «дипл. інженер»), здобула відповідну вищу освіту та отримала певні оцінки тощо. Але не більше від цього. Чи якісна оцінка відповідає фактичному знанню, чи якась інша формальна кваліфікація відповідає дійсності – це в разі виникнення сумнівів інше питання. Саме про це слід пам'ятати, шукаючи експертів або їхню оцінку. Не дозволяйте засліпити себе титулами, орденами та іншими вивісками,

бо вони можуть дуже швидко затьмарити зір. Міркування з цього приводу наведено в пункті 2.2.

Наприклад, у США чи в Австралії звертають значно меншу увагу на звання та інші формальні свідчення, ніж на те, на що особа насправді спроможна. У Німеччині протилежна ситуація: часто тут значення має формальний бік. Зокрема, на державній службі взагалі не можна зробити кар'єру без необхідної формальної кваліфікації. У країні досі домінують формальні структури.

Критерій 3: докази досягнень експерта

У науковій царині доказом наукової репутації передусім вважається те, що особа опублікувала, а конкретно – перелік публікацій. З нього стає очевидно, чим особа займається та в який спосіб вона це робить, наприклад, до якого наукового напрямку дослідник себе зараховує. Той, хто вміє читати та розуміти специфічні фахові коди та часто не надто послідовно й елегантно написані наукові твори, зможе відносно швидко створити своє власне уявлення.

Разом з тим слід бачити відмінність між якістю та кількістю. Той, хто займається фундаментальними дослідженнями або розробляє переконливі тлумачення чи теорії, в кількісному плані пише менше, тому може подати лише невеликий список праць проти того, хто забирається на хвилю головного потоку (панівної тенденції) та вважає за потрібне постійно свідомо тягнути руку, щоб узяти слово, наприклад, в інтересах кар'єри. Англійською мовою таку систему називають «Публікуй або згинь» («Publish or Perish»). Ті, хто не змушує постійно чи багато про себе говорити, щоправда, не загинуть, але й далеко не просунуться. Принаймні не просунуться надто далеко вгору, зокрема, на визнані та жадані кафедри, наділені багатими ресурсами.

Також важливо знати таке. Цілі книжкові публікації (монографії) або дописи в збірках у науковому рейтингу варті менше, ніж статті у певних визначених фахових журналах, в яких проводиться процедура попереднього експертного оцінювання: подану статтю в анонімізованому вигляді оцінюють колеги за фахом на суттєвість, визначають цінність новизни та/або значення для процесу пізнання. При цьому автор статті, своєю чергою, не дізнається, хто саме підготував висновок щодо його допису. Завдяки такій процедурі намагаються забезпечити більшу нейтральність та об'єктивність. Такий підхід добре себе зарекомендував. Однак це не означає, що час від

часу декому не вдається вводити редакції в оману. Навіть великі міжнародні фахові журнали, такі як «Нейче» або «Саєнс», не застраховані від подібних махінацій (приклади: Фрідгелм Германн/Маріон Брах, Ян Гендрік Шен, Сініті Фудзімура, Усук Гван та інші). Якщо ви хочете більше дізнатися про вразливість цієї системи, варто звернутися до книжки професора права Фолькера Рібле «Науковий плагіат – про збій однієї системи», що вийшла 2010 року.

Хоча випадки подібного шахрайства трапляються досить рідко, набагато частіше так звані цитатні картелі. У такий спосіб зіграна спільнота намагається забезпечувати взаємну підтримку. Той, хто не її член або з будь-якої причини не робить, як інші, швидко перетворюється на ізгоя та скочується вниз у сприйнятті фахових кіл, медіа та громадськості. Передусім це стосується тих, хто веде дослідження та викладає за межами панівних тенденцій, сприятливих для кар'єри, та з цієї причини часто має інакший та/або критичніший погляд на певні речі.

Те, що в науковій царині являє собою список публікацій, у кінематографістів відповідає фільмографії, у митців – творам, у технічних дослідників – патентам тощо.

Поради тим, хто веде пошуки: багато «експертів», особливо вільних, мають власні вебсторінки. Там часто міститься більше, ніж можна очікувати в найкращому разі. Крім того, доступні (фахові) бази даних також дають вказівки на діяльність, попередні заняття та інші публікації. Деколи експерти входять до складу певних професійно-правових представництв. До їхніх реєстрів не так легко дістатися, однак там (з відповідною легендою) можна дізнатися про колег, які, трапляється, з певних (спірних) питань або дотримуються іншого напрямку, або відверто вважаються «аутсайдерами». Експертна система надто широка, щоб можна було давати універсальні поради для будь-яких ситуацій. У разі виникнення сумнівів слід скористатися інтернетом з усіма його різноманітними можливостями пошуку.

Критерій 4: сприйняття та місце в ієрархії

Уже через відмінну вагомість і ставлення до формальної чи фактично наявної кваліфікації такі критерії, як місце чи сприйняття всередині системи, а також ієрархічна позиція в ній, не завжди можуть та мусять бути дзеркальним відображенням фахової реальності. Про це не треба забувати.

Існує чимало системотвірних структур, які становлять причину цього: клани, мережі, кліки; «хвалити, щоб утопити» або «хвалити, щоб піднести нагору»; «ворон ворону ока не виклює» та багато іншого. Неможливо навести тут усі варіанти – вистачить вказівки на подібні феномени, щоб загострити критичний погляд при пошуку та оціненні експертів. Те саме стосується й іміджу за межами системи або сприйняття громадськістю чи залученими медіа.

Особливість являють собою так звані «фантазери, причинні, диваки», як їх останнім часом називають навіть у теорії менеджменту. Це люди, що мають та висловлюють ідеї, які інші сприймають як «божевільні», чи утопічні, чи просто такі, що їх неможливо втілити в життя. Однак з інноваційної практики вже давно відомо, що поступ передусім відбувається через те, що в людей виникають чудернацькі ідеї, у владі яких такі люди залишаються або намагаються їх реалізувати, аж поки вони не починають працювати. Той, хто не вміє все піддавати сумнівові, рідко знаходить нові шляхи. Якщо так дивитися на речі, то люди, що нестандартно мислять, виявляються незамінними.

Те саме стосується й «чужинців», тобто людей, що змінили спеціальність або прийшли зі сторони. Часто вони відзначаються тим, що (поки) бачать недоліки на своєму підприємстві (у своїй компанії, установі тощо), а їхнє мислення не вражене прищепленими навичками та встановленим порядком.

У будь-якому разі для носіїв знань і роздумів, що міцно влаштувалися на своїх позиціях, серйозну загрозу становлять не лише люди, що нестандартно мислять, чи «чужинці», а й взагалі всі ті, хто підноситься над середнім рівнем. Тому подібних експертів часто уникають або замовчують. Те, що фахівець широко відомий, нічого не говорить про його експертний досвід чи спеціальні знання. Трапляються випадки, коли загальна популярність, фахова репутація та досвід ідуть рука в руку, але й такі випадки, коли можуть статися відхилення.

Поради для тих, хто проводить пошуки: повторно звернутися до відомих людей, наприклад, колишніх партнерів, з інтерв'ю набагато простіше, ніж шукати невизнаних спеціалістів. Однак диваки, навіть якщо їхні дивацтва виявляються пізніше, часто мають у запасі цікавіші деталі та відомості для журналістського розслідувального пошуку, про які інакше навряд чи дізнаєшся. Проте подібну інформацію для певності варто піддавати зустрічній перевірці чи верифікації.

Критерій 5: відзнаки та призи

Нобелівська премія вважається чи не найвищою відзнакою у світі, принаймні коли йдеться про наукові заслуги. Однак погляд на тих, хто отримував Нобелівську премію миру, подекуди засвідчує, що мова може йти про зовсім інші аспекти.

Подібним чином виглядає справа й з іншими преміями. Принаймні тоді, коли системи нагородження та призів скеровуються згідно з принципом «do ut des» («даю, щоб ти дав і мені»). Здебільшого буває, що члени журі свої функції виконують тимчасово. А лауреати, що отримали нагороди, колись пізніше можуть опинитися в журі. Чи в такій системі з ротацією взаємних приємностей (карусель) насправді використовуються передбачені винятково для цієї справи критерії, могло б загалом стати важливим питанням.

Отже, подібні відзнаки становлять суттєве свідчення чудових досягнень чи технологій. З другого боку, нестача подібних ефективних для громадськості іміджевих чинників ще не означає, що особу не варто нагороджувати. Наприклад, справжній першовідкривач ДНК/РНК Ервін Чаргафф сам не отримав Нобелівську премію за піонерське досягнення. Цією премією нагородили одного з його учнів Джеймса Вотсона разом з Френсісом Кріком. Багато кому в США та за їхніми межами Чаргафф здавався надто критичним – надто часто та надто відверто він ляяв систему науки. У такий спосіб важко знайти друзів серед колег, що, власне, й утворюють цю систему.

Приклад Чаргаффа можна за аналогією прикласти до будь-якої системи нагород. Уже тому, що завжди (або принаймні часто) може бути визначений лише один лауреат. Однак потенційних претендентів дуже багато.

Поради для тих, хто проводить пошуки: щоб натрапити на слід подібних карусельних ефектів, варто спеціально скласти хронологію чи перелік, куди педантично заносити дані про те, хто й коли отримав відзнаку та хто на той момент засідав у журі. Такий список може виявити дуже повчальні збіжності.

Критерій 6: (представлені) інтереси

Мабуть, це найважливіший аспект: чи знаходиться прізвище експерта в якійсь платіжній відомості, і тому він мусить обстоювати певний погляд на речі. Коли йдеться про лобістів, добре відомо, як

вони (повинні) говорити. Однак автори висновків та експерти – інколи ще й досі – оточені флером об'єктивної незалежності.

Кількість прикладів, коли експерти та автори висновків виявлялися «купленими» (щоправда, здебільшого це з'ясовувалося пізніше), буквально нескінченна. Авторів висновків рідко запитують, скажімо, у суді, на кого та за який гонорар вони працюють. Тому легко приховати потенційні конфлікти інтересів. Однак саме про це йде мова. Справедлива вимога прозорості залюбки відкидається посиленнями на (нібито) приватну сферу та/або захист даних. Вимога щодо розкриття зв'язків уже досить стара. Еріх Шендорф у свій час, коли був ще молодим прокурором, вів у Франкфурті-на-Майні один з перших великих «екологічних» процесів проти дочірньої компанії концерну «Баєр», фірми «Дезоваг» (відомий процес про засоби для захисту деревини). Тепер Шендорф – професор публічного права та екологічного права; 1999 року написав есе для журналу «Шпігель» під назвою «Брехня експертів» (також див. ansTageslicht.de/Schoendorf).

Тому розкриття обстоюваних інтересів або потенційних конфліктів цілей являє собою одну з класичних тематичних ділянок для журналістів, що займаються розслідуваннями. Не має значення, чи шукаєте ви експерта, щоб дістати допомогу, чи прагнете перевірити когось з цієї гільдії.

Існує безліч прикладів того, який вплив справляють на суд саме автори висновків, бо судді полюбують спокій та простоту. Один з останніх випадків, що потрапив у центр уваги громадськості: експерти, які за дорученням різних суддів проводили огляд та склали висновок щодо Густля Моллата та встановили в нього «параноїдну систему мислення» (див. ansTageslicht.de/Mollath).

Слід пам'ятати про таке. Проведену авторами висновків експертизу охоче використовують як елемент обставин справи (особливо в суді), однак свідчення експертів, з правового погляду, не вважаються «твердженнями, побудованими на фактах», а розглядаються як «оцінний висновок». У разі виникнення сумнівів він підпадає під категорію захищеної Конституцією свободи думки та навряд чи може бути оскаржений у судовому порядку. Тут існує величезний розрив між намаганнями експертів справляти вплив та відповідальністю за представлений висновок.

Поради для тих, хто проводить пошуки: через те що в цьому разі йдеться про класичну сферу непрозорості, розслідування ви-

магає зазвичай більших зусиль. Щоб викрити подібну залежність чи пов'язання інтересів, треба здебільшого охопити весь діапазон різноманітних шляхів журналістського пошуку. Все починається з класичних баз даних преси та спеціальних фахових баз даних, продовжується запитами у відповідних галузях – особливо варто звертатися до аутсайдерів – та закінчується використанням закону про свободу інформації. Наприклад, якщо йдеться про експертні висновки, які подаються до суду. Якщо ви збираєтеся вивчити діяльність офіційних «присяжних» експертів, що зазвичай мають складати присягу перед «корпорацією публічного права», тут потенційно може йтися про право на отримання відомостей згідно з законом про свободу інформації, адже подібні інституції (зокрема, торговельно-промислові палати, палати дрібних підприємців, палати лікарів тощо) зрештою виконують лише «публічні» завдання. Найпліднішим у подібних випадках виявляється пошук зачеплених осіб, іншими словами, постраждалих від експертиз такого гатунку, а також пошук усіх осіб, які вважаються «ворогами ворогів» та загалом належать до «дружніх джерел» (див. пункт 3.5.2).

Узагальнення всіх міркувань

Тільки на основі загальної картини, з урахуванням усіх міркувань і знайдених критеріїв може бути виведена переконлива оцінка. Це потребує роботи. Однак це перешкоджає тому, що ви опинитесь у полоні поверхових вражень. Водночас докладені зусилля дають шанс дізнатися більше та просунутися далі, ніж це здавалося можливим на перший погляд. Перевіряти авторів висновків та експертів, що своїми судженнями часто справляють суттєвий вплив, – у цьому полягає одне з найголовніших завдань журналістських розслідувальних пошуків.

4.6. Джерела та детальна інформація

У попередньому виданні цієї книжки, що тепер має значно менший обсяг, перелік потенційних інформаційних ресурсів займав 70 сторінок. Через те що нове видання зосереджене передусім на принципових міркуваннях, важливих для журналістського пошуку, де-

тальні вказівки та можливі джерела винесені на вебсторінку www.investigativ.org.

Доступна для громадськості інформація органів державної влади:

- книга реєстрації за місцем проживання;
- торговельний реєстр/реєстр компаній та підприємств та правові форми;
- обов'язок компаній щодо публічності та обов'язок «державних» товариств з обмеженою відповідальністю і подібних інституцій надавати інформацію;
- інші реєстри: спілки, асоціації, реєстри майнових прав, фонди;
- реєстр боржників при суді, що розглядає справи про неплатоспроможність.

Недоступна (прямо, безпосередньо) для громадськості інформація органів державної влади:

- реєстр боржників згідно з § 915 Цивільно-процесуального кодексу;
- інші реєстри та адміністративні органи;

- відомство поземельної книги;
- система прокуратури;
- Федеральне картельне відомство та антимонопольні органи федеральних земель;
- діяльність рахункових палат.

Доступна для громадськості інформація недержавних інституцій:

- архіви преси та бази даних;
- інформаційні ресурси в публічних бібліотеках;
- довідкові бюро (торгівлі та господарства);
- інформаційні та галузеві служби, співпраця з детективними агенціями.

Як дістатися до інформації, що взагалі недоступна, незалежно від того, чи стосується вона приватно-економічної сфери, чи (наполовину) державної царини, – це було предметом попередніх розділів.

5. ІНФОРМАТОРИ

Інформатори становлять найважливіший та водночас найделікатніший ресурс. Вони дають підказки та вказівки, звертають увагу на суперечності, які залишаються непомітними для недосвідченого ока, постачають вагому інформацію та/або матеріали, що можуть бути використані. Так само як журналісти, що займаються розслідувальним пошуком, інформатори ходять по лезу ножа, однак не можуть послатися на привілейовані права представників медіа, якщо виникає неприємна, небезпечна ситуація. Що вагоміші та «прицільніші», тобто що корисніші для журналістів інформація та/або документи, то швидше інформатори потрапляють у конфлікт з іншими нормами, які для них набагато життєво важливіші (важливіші для виживання), ніж для медіа: обов'язок зберігати вірність роботодавцеві, службові чи комерційні таємниці тощо.

Цю принципову проблему слід розв'язувати ретельно. Через своє значення для журналістських розслідувань та пов'язані з цим загрози люди, що свідомо потрапляють у подібний конфлікт, мають право на дві речі: по-перше, на абсолютну надійність досягнутих домовленостей між інформатором і журналістом та, по-друге, на абсолютний захист своєї ідентичності, інакше кажучи, абсолютне забезпечення їхньої анонімності. Ресурс «інформатори» повністю залежить від захисту інформаторів!

У цьому розділі мова йтиме про те, як, по-перше, шукати й знаходити інформаторів і спонукати їх говорити – не кожний потенційний інформатор зголошується самостійно. Значення мають передусім різні обставини життя та праці потенційних інформаторів, що слід обов'язково враховувати. По-друге, йдеться про те, як можна абсолютно надійно захистити інформаторів. Це однаковою мірою стосується використання як інформації, так і переданих матеріалів,

передусім документів у формі фотокопій, цифрових файлів чи інших носіїв даних. У цьому контексті варто розглядати й дальший розділ «Гарячі документи». По-третє, тут слід також зупинитися на відмінностях між інформаторами та так званими «викривачами» (зазвичай, це англійське слово теж перекладається як «інформатор»). У цьому контексті, звичайно, також цікаво поговорити про так звані лікінг-платформи (платформи, побудовані на витоку інформації).

5.1. Лікс: системи та інформатори

Зазвичай робочі «системи» – вже через їхню специфічну функцію – конструюються з розрахунком на тривалу працездатність, тобто на самозбереження. Подібний вбудований самозахист (наприклад, інституційні «запобіжники» або політичне прикриття за допомогою якогось специфічного закону) поширюється й на працівників, що присягаються не лише виконувати специфічні правила функціонування системи, а й дотримуватися правил гри, які мають служити своєрідним захисним пристроєм: обов'язок бути вірними та лояльними щодо роботодавця, відповідний обов'язок зберігати конфіденційність у стосунках з третіми особами або інші, специфічні приписи щодо збереження таємниці.

З одного боку, це відбувається вже за допомогою трудового договору – порушення його умов карається втратою робочого місця. З другого – порушення подібних правил може потягти за собою дисциплінарні наслідки або претензії на відшкодування збитків згідно з цивільним правом, наприклад, з боку роботодавця. За деякі порушення правил навіть передбачене кримінальне покарання, тому такі склади злочинів кодифіковані в Кримінальному кодексі; порушення такого характеру переслідуються прокуратурою (зазвичай лише за заявою) або в судовому порядку. Крім цього, подекуди існують додаткові захисні перешкоди, коли відповідна експлуатаційна система певної системи має діяти з використанням специфічних захисних заходів чи пристроїв. Подібні захисні заходи в цьому разі часто визначені у формі власних законодавчих норм, наприклад, як податкова або банківська таємниця.

Усі ці заходи та таємниці, напевно, мають сенс. Однак проблеми завжди виникають тоді, коли під їхньою охороною кояться зловжи-

вання або за подібними ж мурами приховуються чи мають приховуватися речі, які суперечать загальним правилам гри рівноправного співжиття та/або чесності й порядності щодо всіх, і тому мають опинитися під прожектором громадськості. Іншими словами, коли бар'єри використовують для того, для чого вони взагалі не передбачені, наприклад, для обману спільноти у формі ухилення від сплати податків, шахрайства з субсидіями, підкупу та корупції. Або обман третіх осіб, скажімо, обманні дії сторони на суді (у цивільному процесі) чи зловживання службовим становищем, безгосподарність, «самообслуговування» коштом інших тощо.

Якщо ви усвідомлюєте суспільну систему, в якій живете, як рівноправне співжиття, де вигоди та тягарі мають чесно розподілятися, то в подібних випадках такі правила гри, як прозорість або «публічне завдання медіа», слід оцінювати вище за специфічні захисні приписи для приватних осіб, компаній чи інших інституцій та функціональних систем.

Це санкції, що частково кодифіковані трудовим, цивільним чи кримінальним законодавством для нормальної діяльності функціональних систем. Поряд з ними деколи застосовуються «галузево специфічні» засоби покарання, що їх часто побоюються більше, ніж «службових» чи «офіційних» санкцій. Насамперед це стосується незаконних систем, які слугують забезпеченню індивідуальних переваг, – залежно від обставин, коштом усіх інших – певної групової спільноти. Такі системи функціонують за цілком власними правилами гри. Відповідно до характеру системи такі колективи являють собою таємні угруповання. У «найбезневиннішому» разі вони видають себе за кланові або кумівські структури; при виникненні картелю чи мережі, побудованої на корупційних стосунках, вони демонструють вже куди більшу егоїстичну безжальність (адже вона практикується безжально в економічному плані) та досягають найвищої точки розвитку – так би мовити, на останньому етапі – у вигляді кримінального об'єднання, що вже не зупиняється перед насильством (наприклад, торгівля людьми та проституція, дитяча проституція, неонацистське середовище, галузь утилізації сміття й «сміттєві спекулянти», ті, хто займається відмиванням грошей, та фінансові шахраї, торгівля наркотиками та середовище спецслужб, мафіозні терористичні структури тощо). Відповідно варіюються й санкції. Найбезпечнішим наслідком можна вважати вилучення з «громади» порушників правил гри та людей, що «паскудять власне кубло». Колективний бой-

кот представниками цілої галузі, оголошення стукачем і зрадником, тобто дискредитація, можуть потягти за собою набагато суттєвіші наслідки. Вбивство за вироком таємного судилища варто розглядати як найсуворіше покарання.

Немає значення, з яких інституцій, галузей, середовищ: «зрадники таємниць» виявляються зазвичай єдиними особами, що, займаючи становище інсайдерів, мають можливість надавати надійні відомості про внутрішнє життя систем. І саме тому, що їм це не дозволяється. Про інші джерела можна забути.

З цієї причини в деяких сферах з жорсткими звичаями, наприклад у царині боротьби з пов'язаною з наркотиками злочинністю, з насильством чи терором тощо, необхідність регулювань щодо головних свідків визнано єдиною придатною альтернативою; ці норми успішно застосовуються. Тепер у менш «жорстких» сферах також переходять до того, щоб за допомогою визнань «головних свідків» протидіяти нелегальним та/або небажаним діям. Так, Федеральне картельне відомство 2000 року вперше запропонувало «бонусне врегулювання» в разі каяття для порушників антимонопольного законодавства, що готові вийти зі справи та викрити конспіративні змови щодо картельованих ціни та квот на збут, ба навіть колективного поділу цілих ринків.

Медіа та журналісти не посадові особи чи інші носії офіційних функцій. Тому вони не можуть пропонувати бонуси. Вони також не ухвалюють вироків, що мають законну силу. Їхні завдання полягають в іншому. Подібно до «сторожових псів» (так в Америці називають осіб чи групи осіб, що стежать за тим, щоб компанії, фірми тощо не вчиняли протизаконних або безвідповідальних дій), вони переймають скоріше функцію медіаторів: проводять розслідувальний пошук і документують його результати, ставлять критичні запитання та внаслідок цього дають поштовх дискусіям і політичним процесам оцінювання. За певних умов це приводить до змін.

При цьому інформаторам як особам, що *діють тимчасово та/або на певних ділянках*, випадає, звичайно, також вирішальна роль як головних свідків обвинувачення. На відміну від більшості інших виступів свідків перед судом або в державних органах дізнання інформатори, якщо вони цього бажають – а вони здебільшого цього прагнуть – загалом залишаються анонімними для медіа. У цьому полягає найсуттєвіша відмінність від «викривачів», які часто не можуть передавати інформацію, якщо не знаходять відгуку з боку медіа. Про

інші відмінності та наслідки для цього типу інформаторів мова піде в пункті 5.5.2.

Якщо відкинути чинники, зовнішні відносно систем, такі як випадковості чи інші інциденти, можна зробити висновки про такі причинні зв'язки.

Витоки у системах тим ймовірніші,

- що більші системи, тобто що більше учасників до них залучені (це пов'язано, з одного боку, з зумовленим імовірністю розподілом інтересів однакового спрямування чи (не повністю) ідентичних інтересів, з другого – зі зменшенням ризику викриття через зростання розміру системи);
- що менша загроза для реалізованих у системах вигод для учасників;
- що менш драконівські санкції або що менш суворо культивуються методи охоронців системи;
- що незначніші очікування провалу, внаслідок якого можна перетворитися на невдачу.

Отже, виявити журналістськими засобами картелізовані стосунки двох сторін, що базуються на спільному забезпеченні переваг, не даремне витрачання часу. Варто прочесати повсюдні кумівські структури, розшукуючи потенційні витoki в особі обдурених учасників або вигнаних конкурентів!

5.2. Типологія інформаторів

У цьому розділі на передньому плані перебувають «класичні» інформатори, що або самостійно дають про себе знати, або яких треба самим шукати, звертатися до них та створювати мотиви. При цьому корисно враховувати індивідуальну ситуацію людей. Можна виокремити сім чинників, які можуть визначати конкретне становище інформатора.

- Ступінь готовності надавати інформацію. Можливі три принципові варіанти: 1) хтось хоче; 2) хтось (власне) не хоче; 3) хтось не хоче в жодному разі.
- Ноу-хау, як найкраще підійти до справи у власних інтересах. Трапляються люди, що вже неодноразово робили подібні речі та з власного досвіду знають, на що треба зважати. Ра-

зом з тим потенційні інформатори, що, власне, хочуть, часто відчують надмірні вимоги до себе, бо на своєму боці (родина, друзі, знайомі) не знаходять корисних орієнтирів.

- Рівень зусиль, необхідних для того, щоб подолати себе та насправді це зробити. Це зрештою, стосується потрібної рішучості для остаточного здійснення наміру. Часто в потенційних інформаторів наприкінці знову виникають сумніви.
- Мотив, який являє собою обґрунтування. Про корисливіші чи загальнокорисніші мотиви або про ступінь інструменталізації журналістом чи дії інформатора з переконання тощо – ці питання докладно обговорювались у підрозділі 2.6. Вид та сила мотиву справляють вирішальний вплив на те, що інформатор врешті-решт робить.
- Простір для дій, що його має інформатор. Що вищі та безсумнівніші становище й вплив усередині системи, то в учасників більший не лише звичайний простір для дій при ухваленні рішень та/або для використання можливостей діяти на власний розсуд, а й формальний та неформальний рівні свободи, щоб у ролі інформатора працювати для медіа – відкрито чи таємно.
- Масштаб ризиків, на які має піти інформатор, якщо він візьметься до цієї справи.

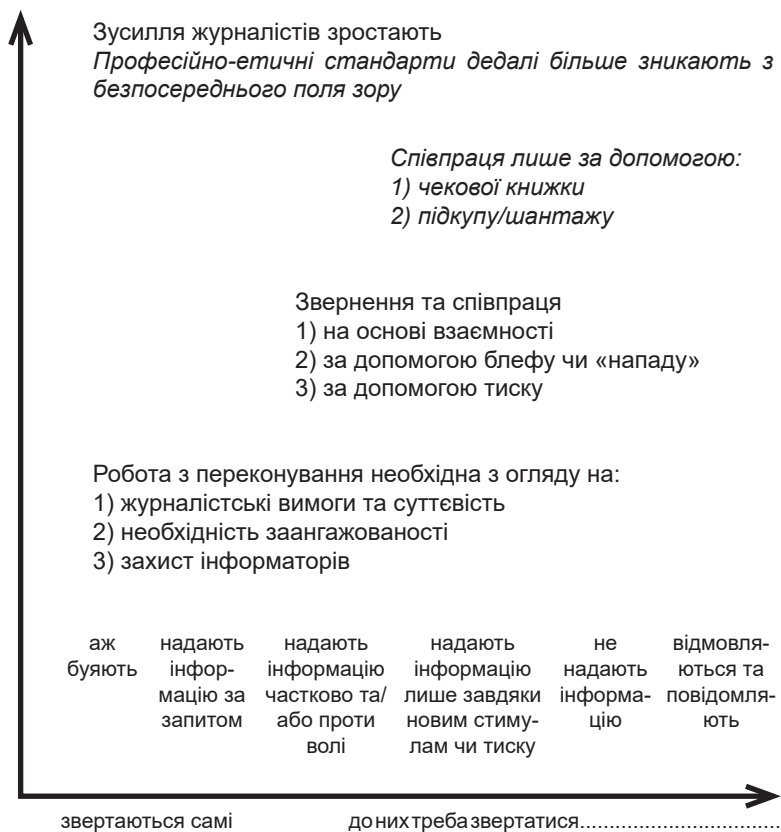
За правилами комбінаторики, з цих чинників випливають (лише для ситуації, в якій хтось хоче надавати інформацію) вже 64 можливі комбінації, що зображені на рисунку.

негідними, проте деколи можуть використовуватися. Як далеко при цьому можна зайти, залежить від багатьох міркувань. По-перше, їх спочатку треба визначити на етичному рівні. По-друге, на рівні цілком прагматичному, якщо для створення історії, надзвичайно значущої для громадськості, абсолютно необхідний інформатор, готовий говорити лише за гроші. Зустрічні фінансові послуги, якщо ви збираєтеся їх надавати, для інформатора часто становлять своєрідне страхування ризиків, до якого він муситиме вдаватися, якщо буде викритий одразу після свого вчинку чи пізніше, попри всі заходи безпеки. Тоді йому може знадобитися тимчасова фінансова компенсація. Зусилля журналіста можна зобразити в такий спосіб (див. нижче).

На цих зв'язках слід постійно наголошувати: йдеться (зазвичай) про два цілком відмінні світи, тобто сфери життя та досвіду, які раптом починають – тимчасово – співпрацювати. Тому неминуче, що журналіст муситиме увійти у світ життя та досвіду інформатора, тобто вчитися в нього. Він мусить бачити та розуміти специфічну ситуацію свого потенційного «партнера», залежно від обставин мусить пропонувати альтернативи чи рішення, досягати домовленостей, які буде враховувати інформатор, та передусім добиватися довіри. Тому заходи, спрямовані на здобуття довіри, становлять «альфу та омегу» поведіння журналіста з інформатором. І тільки під цим кутом зору можна зрозуміти запропоновані в підрозділі 5.5 поради та вказівки щодо поведіння з інформатором та його надійного захисту.

Але спочатку слід пояснити правові засади захисту інформаторів у Німеччині.

Рис. 16. Типи інформаторів та витрати часу й зусиль журналістів.

5.3. Захист інформаторів з правового боку

Через те що захист інформаторів вважається життєво необхідним елементом розслідувального пошуку, варто докладно й порівнюючи зобразити правову ситуацію в трьох німецькомовних країнах (Німеччині, Австрії, Швейцарії). Ситуація в Німеччині наведена у цій книжці; становище в Австрії та Швейцарії описане на вебсторінці www.investigativ.org. З огляду на специфіку законодавства про медіа в різних державах слід рекомендувати звернутися до спеціальної літератури, особливо якщо йдеться про новітні тенденції розвитку права. Адже в цьому полягає одна з суттєвих переваг демократичних суспільних систем: ніщо не повинне залишатися таким, як було. Особливо це стосується однієї з найважливіших галузей права: права та свободи медіа. «Медіа» також означає – інформатори. Щодо цього зв'язку наразі в усіх трьох згаданих країнах існує консенсус і з правового погляду.

Свободи та можливості медіа в Німеччині досить великі. Постійну судову практику можна назвати надзвичайно приязною до медіа, особливо коли йдеться про зважування інтересів громадськості та приватної сфери осіб чи компаній тощо. Правило підтверджується дуже рідкісними винятками. Відповідно до цього забезпечений і захист інформаторів, які працюють на медіа. Під захистом – і це наголошення необхідне передусім для правового розуміння окремих приписів – перебуває передусім *довіра* інформаторів до медіа та журналістів. Без такої передбаченої законом безпеки потенційних інформаторів медіа не можуть виконувати свої публічні завдання через брак припливу інформації.

Загалом захист інформаторів спирається на три пов'язані між собою опори: 1) загальне право медіа та журналістів відмовитися свідчити; 2) можливість публіцистичного використання відомостей та матеріалів, здобутих протиправним шляхом; 3) принципова заборона обшуків та конфіскацій. Про ці три опори далі.

5.3.1. *Опора № 1: відмова свідчити, або виступати в ролі свідка*

Право медіа та журналістів відмовитися свідчити (ще має назву «редакційна таємниця») тепер забезпечується в Німеччині повністю, бо останні прогалини, що залишалися, були заповнені внаслідок внесення змін до § 53, підпараграфа 1, пункту 5 Кримінально-процесуального кодексу в лютому 2002 року. Відповідні параграфи в Кримінально-процесуальному кодексі, норми Цивільно-процесуального кодексу, що мають майже той самий зміст (§ 383 I, пункт 5 ЦПК), та ще додатково Положення про податки (§ 102 I, пункт 2 ПП) встановлюють: *джерела не мають розкриватися взагалі*.

Зазвичай особи повинні перед прокурором та перед судом, якщо їх викликають як свідків, свідчити як свідки та при цьому казати правду. З огляду на їхні свідчення з них можуть навіть взяти присягу. Інакше виглядає справа з особами, «що професійно беруть (або брали) участь у підготуванні, виготовленні або розповсюдженні друкованих творів, радіо- та телепередач, повідомлень у вигляді фільмів, працюють (або працювали) в інформаційних чи комунікаційних службах, що служать інформуванню або утворенню думки». Такі особи з огляду на захист інформаторів і джерел можуть скористатися привілейованим правом відмовитися від надання всіх відомостей. По-перше, це стосується відносин між медіа та інформаторами або «автором або надсилачем матеріалів чи документів»). Можна відмовитися розкривати:

- відомості про їхні особи;
- про вид та спосіб передавання «повідомлень», що вони використовували;
- а також відомості про конкретний зміст цих «повідомлень».

По-друге, починаючи з лютого 2002 року, ці приписи також поширюються на:

- «зміст самостійно напрацьованих матеріалів» (тобто самостійно складені та знайдені матеріали, наприклад, нотатки, протоколи, аудіозаписи, фото- та кінокадри, цифрові носії даних тощо);
- «предмет професійного сприйняття» (наприклад, власні спостереження тощо) самих журналістів.

Усі ці «дописи, документи, повідомлення та матеріали» при цьому мають бути призначені для редакційної частини або для «редакційно опрацьованих інформаційних і комунікаційних служб» (див. § 53 I, пункт 5 КПК). Відповідно, обсяг цього права відмовитися свідчити обіймає *всю інформацію*, що стосується особи надавача відомостей чи інформатора або в найгіршому разі може вказати на його особу. З цієї причини журналіст – окрім даних про власну особу – не мусить нічого говорити.

Звичайно, так само члени редакції також можуть виступити в ролі «автора», «надсилача» або «інформатора». Це збільшує простір для дій!

Крім того, на це особливе право можуть посилатися не лише журналісти – не має значення, штатні чи вільні – а й усі особи, що працюють у відповідному медіа: вахтер чи телефоніст (який міг щось побачити або почути), секретарка, працівники бухгалтерії, ба навіть юрисконсульт. Право відмовитися свідчити – річ серйозна.

Якщо представник медіа все ж таки сам повідомить ім'я інформатора, він зазвичай уже не може посилатися на право відмовитися свідчити.

Новітнє законодавство про відмову свідчити містить один виняток, що стосується самостійно знайдених матеріалів. Якщо свідчення має сприяти викриттю тяжкого злочину, а справа не може бути розслідувана в інший спосіб, або якщо без свідчення переслідування злочину буде суттєво ускладнене, самостійно знайдений матеріал чи відповідне «власне сприйняття» мають бути розкриті, у тому числі й стосовно можливих інформаторів. Те саме стосується деяких складів злочину, які чітко наведені в параграфі 53 II Кримінально-процесуального кодексу, присвяченому праву на відмову свідчити. Зокрема, вони стосуються злочинів, спрямованих проти сексуального самовизначення або відмивання грошей.

5.3.2. *Особливий випадок: поширення протиправно отриманої інформації*

Це також підпадає під чинність права медіа на відмову свідчити або передбачуваний цим захист інформаторів: «неправомірно *здобута* або *отримана* інформація» (Федеральний конституційний суд). З часу виходу книжки Гюнтера Вальфафа «Народження сенсації. Чо-

ловік, що в газеті «Більд» був Гансом Ессером» згідно з практикою найвищого німецького суду використання подібних інформації та матеріалів навіть потрапляє у «сферу захисту свободи думки» відповідно до статті 5, пункту I Основного закону – таке рішення ухвалив Федеральний конституційний суд 1984 року (див. також www.investigativ.org; 3.7.5). Інформація та/або документи, а також матеріали, що внаслідок розголошення таємниці інформатором потрапили до медіа, можуть використовуватися ними, якщо існує публічний інтерес щодо цього (див. далі нижче). Під «матеріалами», наприклад, розуміються, неправомірно скопійовані (або викрадені) документи, фотографії, кінокадри чи збережені в цифровому вигляді дані.

Важлива обставина для права на відмову свідчити: не журналіст, а інформатор мав діяти протиправно.

Якщо ж право та закон порушує журналіст, то, на погляд органів кримінального переслідування, він вважається людиною, що причетна до злочину. Наслідок: з огляду на власну особу він уже більше не може посилається на право представників медіа відмовитися свідчити (проте може відмовитися свідчити стосовно інформатора). Стаючи підозрюваним під час слідчого провадження прокуратури або обвинуваченим у кримінальному судовому процесі, він може відмовитися свідчити у справі, тобто щодо діяння, в якому його обвинувачують (звичайне право на відмову свідчити).

Загалом протиправні дії з боку інформатора залежно від обставин можуть потягнути за собою цивільно-правові та інші наслідки чи навіть кримінально-правові санкції, адже інформатор діє просто незаконно. Однак захист полягає саме в тому, що представник чи представники медіа, попри знання всіх цих обставин, можуть відмовитися свідчити з цього приводу. Отже, для інформатора важливо діяти самому досить обережно та не залишати слідів.

Легко припустити, що в кожному окремому випадку завжди виникають проблеми з тим, чи можна, наприклад, скасувати всі кримінально-правові норми, передбачені для покарання незаконних дій. Німецька судова практика, принаймні після справи Гюнтера Вальрафа досить вільно розуміє цей необхідний вільний простір і в конкретних випадках орієнтується на такі критерії: а) ступінь законної/незаконної участі засобу інформації; б) тяжкість правопорушення та в) матеріальна користь для інформатора (переконання чи гонорар). Тому залежно від обставин відбувається правове зважування публічних та приватних інтересів. А що журналістика розслідувань тяжіє

до речей, які відзначаються соціальною значущістю, то ця потенційна проблема практично зникає.

У цій царині є чотири відкриті фланги. Вони виникають тоді, коли органи кримінального переслідування починають працювати або з власної ініціативи, або за заявою зачеплених чи зацікавлених осіб. Захист інформаторів практично недорканний, тому в подібних випадках беруться до меді або журналістів. І тепер їм доводиться відбувати за все.

При цьому слід брати до уваги чотири склади злочину: 1) наклеп, 2) (дослівне) цитування певних матеріалів слідчого або кримінального провадження; 3) підбурювання та 4) підсобицтво в розголошенні таємниці.

З випадком першим розібратися найпростіше. Він стосується обставини, коли від абсолютно надійного інформатора ви маєте абсолютно правдиву інформацію, що спирається на факти (скажімо, секретарка керівника фірми регулярно спостерігає, як він передає хабарі). Якщо інформатор як свідок відпадає, тоді журналіст мусить *наводити докази*, коли «жертва» виступає проти журналіста згідно з § 186 (*наклеп*) або § 187 (*дискредитація*) Кримінального кодексу. Якщо журналіст не має інших доказів, то його твердження, що спирається на факти (хабар), не вважається «доказово правдивим». Наслідок: накладення грошового штрафу або в'язниці. Логічно писати лише те, що відповідно до обставин можна підтвердити як «доказово правдиве». Якщо доказів не вистачає, треба продовжувати пошук та залишатися в темі (див. підрозділ 7.4).

Випадок другий стосується передусім використання інформації, що походить з матеріалів судового, слідчого або кримінального провадження згідно з § 353d Кримінального кодексу, наприклад з протоколів допитів чи обвинувачувального акта *перед* початком судового розгляду справи. Здебільшого це завжди пов'язано з попереднім розголошенням таємниці, але саме цей § 353d («Заборонені повідомлення») становить незалежний від цього, але самостійний привід, щоб притягти до кримінальної відповідальності непокірних представників медіа. Тому тут регулярно трапляються або однозначні судові вирoki (грошовий штраф + занесення як особи з судимістю до Федерального центрального реєстру), або припинення справи з сплатою грошового штрафу згідно з § 153a Кримінально-процесуального кодексу (провина вважається недоведеною, судимість не накладається).

Як при цьому поводяться, залежить від двох чинників: 1) що вигідніше з фінансового погляду та за що варто платити передовсім: судові витрати та витрати на гонорар адвокатів протягом тривалого часу та в разі необхідності під час ходіння по декількох інстанціях чи одноразова сплата грошового штрафу, а також витрати на адвоката. 2) Як особисто важливо для людини тримати прапора свободи медіа а) взагалі та б) ще й жертвуючи грошима й часом.

Поради щодо поведження з подібною інформацією, яку, власне, не можна цитувати, міститься в розділі 4.

Випадки третій та четвертий пов'язані між собою, адже йдеться про *розголошення таємниці* (наприклад, § 203 або § 353b Кримінального кодексу). Випадок третій припускає, що журналіст активно вмовляє когось порушити довіру. Такий вид обвинувачення, тобто *підбурювання*, згідно з § 26 Кримінального кодексу, трапляється вкрай рідко, бо передбачає дуже точне знання органів кримінального переслідування про процес умовляння журналістом.

Значно небезпечніший інший склад злочину, що часто вибудовують прокурори згідно з § 27 КК у поєднанні з § 203 та § 353b. Це був найвідкритіший фланг розслідувальної журналістики взагалі. Якщо прокуратурі не вдавалося добратися до інформатора (а так здебільшого й буває), вона потребувала правового приводу, що дозволяв би шукати зрадницькі сліди в журналіста – проводячи обшук та залежно від обставин вилучаючи матеріали. Такий привід виникає в тому разі, якщо припускається причетність журналіста до злочину, тобто самого представника медіа підозрюють у співучасті в злочині третьої особи. Щоправда, журналіст може послатися, як і раніше, на своє право представника медіа та звичайне право на відмову свідчити, однак органи кримінального переслідування своє обґрунтоване припущення, що журналіст займався спільною справою зі «зрадником таємниці», спроможні оголосити початковою підозрою та в разі необхідності добитися від суду дозволу на обшук.

Професійна організація журналістів, СЖН (Спілка журналістів Німеччини) постійно збирає інформацію про випадки проведення обшуків чи конфіскацій. Разом з тим нікому не відомі факти, щоб на підставі такого складу кримінального злочину журналістів засуджували. З цієї причини варто виходити з того, що подібні провадження або припиняються, або опрацьовуються згідно з § 153, § 153a Кримінально-процесуального кодексу (незначні справи, тимчасове припинення). В останньому випадку це відбувається внаслідок сплати гро-

шового штрафу (без занесення до реєстру кримінальних покарань). Напевно, в судах розглядається лише невелика кількість справ.

Останніми роками можна спостерігати тенденцію до зменшення подібних справ. Разом з цим, якщо державні правоохоронні органи завдавали удару, то потужного. Останній випадок пов'язаний з так званою справою «Цицерон» 2005 року. Обшуки редакцій та вдома в журналістів, часткова відповідальність за що покладалася на Федеральне міністерство внутрішніх справ та міністра Отто Шілі, завершилася так, як це можна було передбачити. 2007 року Федеральний конституційний суд назвав цей інцидент «втручанням у свободу преси, що не може бути виправдане конституційним правом», бо «саме тільки оприлюднення службової таємниці в пресі» не становить достатню підставу для «обґрунтування підозри журналіста у свівучасті у зраді таємниці, що дає право на проведення обшуку та конфіскації» (Az: 1 BvR 2045/06 від 27. 02. 2007 р.).

Цікаво, що Федеральне міністерство юстиції в роки «червоно-зеленої» коаліції (1998–2005) (коаліції між Соціал-демократичною партією та Партією зелених) не виявило готовності виконати вимоги медіа та піднести планку принаймні початкової підозри. Лише за часів «чорно-жовтої» коаліції (коаліції ХДС/ХСС та Вільної демократичної партії) у серпні 2012 року до параграфу 153b була вилучена «частина 3а»: *«Допомога особи, зазначеної в § 53, підпараграфі 1, пункті 5 Кримінально-процесуального кодексу, не протиправна, якщо вона обмежується прийняттям, оцінюванням чи оприлюдненням таємниці, чи предмета, чи повідомлення, щодо збереження яких у таємниці існує спеціальне зобов'язання»*. У параграфі 53 КПК йдеться про осіб, що можуть посылатися на право відмовитися свідчити, тобто про осіб, «які професійно беруть (або брали) участь у підготованні, виготовленні або розповсюдженні друкованих творів, радіо- та телепередач, повідомлень у вигляді фільмів, працюють (або працювали) в інформаційних чи комунікаційних службах, що служать інформуванню або утворенню думки» (див. пункт 5.3.1).

Хоча подібне поліпшення приємне, все ще залежно від обставин залишаються не прояснені сірі зони. Обшуки заборонені в редакційних приміщеннях та квартирах штатних журналістів. На квартири позаштатних журналістів – мабуть – ці положення не поширюються. Окрім цього, нова частина закону сформульована не надто однозначно. Там ідеться лише про «прийняття, отримання». Поки що неясно, як прокурор, що не любить журналістів, буде інтерпретувати свід-

чення державного службовця, що до нього журналіст звертається зі словами: «Маєте щось для мене?»).

З прагматичного погляду в цьому контексті залишаються три рекомендації.

- 1) Загрозу обшуку можна відвернути. Поради щодо цього див. у підрозділі 6.1.
- 2) Якщо матеріал з'являється під псевдонімом, органи кримінального переслідування одразу стикаються з більшими труднощами при отриманні судового дозволу на проведення обшуку. Адже суддя знає про право редакції відмовитися свідчити і буде намагатися дотримуватися домірності.
- 3) Якщо в подібних випадках здійснювати публічний галас, це може на тривалий час стати найефективнішим запобіжним заходом. Мається на увазі, по-перше, ситуація після обшуку (приклади: Бремен, 1996 р., «Цицерон», 2005 р.). Але й *перед* можливим обшуком потенційно можливо заохотити громадськість до чинення тиску. Наприклад, якщо якийсь орган масової інформації, що оприлюднює ексклюзивний матеріал, організує співпрацю та поділ праці з іншими, а вони підхоплюють сюжет чи принаймні переймають його або деколи частково продовжують. Міркування щодо подібної кооперації наведені в третьому розділі.

Здебільшого обшуки являють собою політичні завадні маневри або спроби залякування. Звичайно, вони можуть мати заборонний характер. Проте по суті вони не можуть заважати журналістам виконувати свою роботу. Якщо правова ситуація залишатиметься без змін, у довгостроковій перспективі буде важливо добиватися змін політичної культури й у цій царині.

5.3.3. *Опори № 2 та № 3: заборона конфіскації та обшуків*

Принципова заборона конфіскації та обшуків у медіа чи в журналістів має перешкодити тому, щоб держава заради власних інтересів або з подачі інших намагалася обійти захисні механізми захисту інформаторів, аби в такий спосіб ідентифікувати джерела.

Усе, що підпадає під дію права на відмову свідчити взагалі не може бути конфісковане чи обшукане (§ 97 V Кримінально-проце-

суального кодексу). У нормальних випадках прокуратура має право забезпечувати доказовий матеріал, що може зіграти важливу роль у кримінальному провадженні, у тому числі, наприклад, шляхом проведення обшуків. У подібних ситуаціях захист інформаторів повністю втрачає сенс. Відповідно до цього не можна допустити, щоб з інформацією та матеріалами, що їх журналісти отримали від інформаторів, під час обшуку хтось міг ознайомитися чи переглянути їх. Разом з тим такий захист закінчується тоді, коли відповідні речі вже не перебувають у сфері впливу журналіста чи медіа. До захищених сфер належать приміщення редакції, власний офіс плюс квартира, портфель, автомобіль, друкарня тощо. Проте захист втрачає своє чинність, якщо речі, скажімо, загубилися або їх вкрали. Тут існують слабкі місця, на які треба зважати!

Про винятки з заборони конфіскації та обшуку, тобто про відкритий фланг у цій царині, йшлося в попередній частині цього розділу, а саме про випадки, коли сам журналіст причетний до правопорушення або з цієї причини підпадає під підозру. Інші склади кримінального злочину (приховування «злочинця» за § 257 І Кримінального кодексу або в цьому разі – інформатора, допомога при приховуванні чи усуненні «здобичі»; ухилення від покарання чи допомога під час втечі за § 258 та інші) при реалістичному підході унеможливлюються. Не варто згадувати: захист від обшуків, звичайно, нечинний також тоді, коли журналіст у протиправний спосіб сам здобуває інформацію та матеріали, наприклад за допомогою злому.

Після того як Федеральний конституційний суд у лютому 2007 року проголосив рішення у справі «Цицерон», проведення обшуків та конфіскацій допустиме тільки за дуже ускладнених умов, а саме лише тоді, коли з урахуванням свободи преси та медіа (стаття 5, пункт І, речення 2 Основного закону) вони (конфіскації та обшук) не недомірні. Самого лише оприлюднення службової таємниці тепер уже недосить, щоб обґрунтувати запідозрення журналіста в допомозі чи співучасті (Az: 1 BvR 538/06, а також 2045/06).

Хоч би там як: залежно від обставин слід брати до уваги можливість прокуратури та/або поліції провести відповідні акції та в разі необхідності вдатися до запобіжних заходів. Дії, пов'язані з обшуками чи конфіскаціями зазвичай поширюються на професійну та/чи приватну сферу підозрюваного. Тому в небезпеці опиняються офіси чи інші приміщення, що використовуються з професійною метою, а також автомобілі та їхні багажники, власні квартири або житло жит-

тевих партнерів, подекуди банківські сейфи та абонентські скриньки, якщо все це відомо органам кримінального переслідування або виявляється під час обшуку.

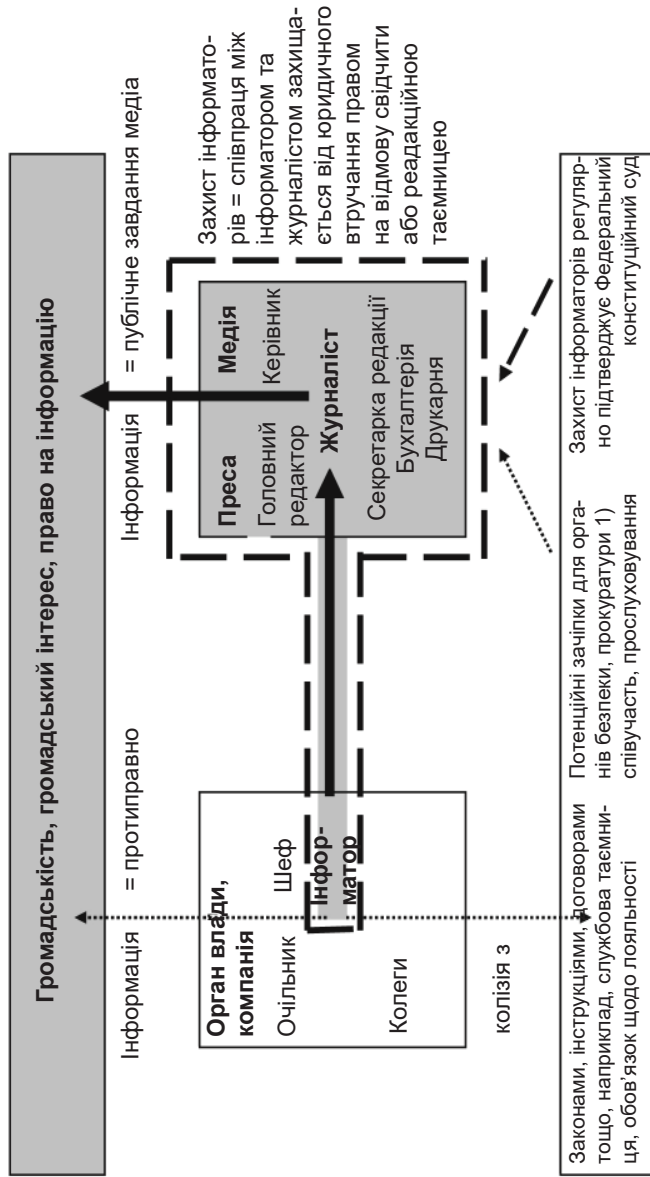
Досі подібна проблематика виникала в разі, коли за допомогою відповідних інформації чи матеріалів був скоєний (або мав бути скоєний) злочин (наприклад, наклеп чи дискредитація згідно з § 186, § 187 Кримінального кодексу або порушення права на власне зображення згідно з § 33 Закону про авторські права на твори образотворчого мистецтва, якщо постраждалий подав заяву та ін.), а силові органи заздалегідь виявили активність (мусили виявити, бо, скажімо, була подана заява).

Обшуки чи заплановані конфіскації в останніх випадках підлягали – по суті – підвищеним правовим вимогам (наприклад, був необхідний судовий наказ). Разом з тим правоохоронні органи також мали можливість піти в атаку, якщо вони згідно з § 105 I Кримінально-процесуального кодексу вбачали «загрозу через зволікання» або просто висували для себе таке означення, Практично завжди подібні дії пізніше суди кваліфікували як протиправні чи недомірні. Як нова правова ситуація позначиться на конкретній практиці проваджень (тобто чи обшуки відійдуть у минуле), дізнаємося згодом. Проте це нічого не змінює в тому, що в таких випадках можна вдаватися до запобіжних заходів. У розділі 6 наводяться поради щодо того, як можна знешкодити недорозвинене в окремих прокурорів демократичне розуміння медіа.

Ще одна вказівка напроваж: підозрювані та/або обвинувачені особи, в тому числі журналісти, не мусять свідчити у справі, вони мають право відмовитися від надання відомостей щодо діянь, в яких вони обвинувачуються. З цієї причини журналісти, власне, можуть завжди мовчати: або набирає чинності право представників медіа на відмову свідчити у зв'язку з фундаментальним принципом захисту інформаторів, або звичайне право на відмову свідчити у власній справі. Якщо ви прагнете самостійно забезпечити власних документів та матеріали, вам слід на крок випереджати думкою органи кримінального переслідування. Пам'ятати про це важливо й для всіх (потенційних) інформаторів, щоб правильно розрахувати дії своїх партнерів-журналістів.

Технічна конструкція системи захисту інформаторів в узагальненому вигляді зображена на рисунку.

Рис. 17. Правова конструкція захисту інформаторів у Німеччині.

5.3.4. *Вразливі місця: підслуховування, незаконне прослуховування та методи розвідки*

Ви не помилитися, якщо поцікавитесь правовими засадами подібних питань. З другого боку, такі знання відносно несуттєві. Якщо особа зазнає цивільно- чи кримінально-правового переслідування, здебільшого вона рано чи пізно про це дізнається та може на це налаштуватися. Зазвичай особа не помічає, що потрапила під акустичний та/або оптичний приціл розвідувальних чи інших подібних служб або так званих «брудних підрозділів» інших інституцій, наприклад великих концернів та замовлених ними «служб безпеки». Тому, говорячи цілком прагматично, треба наперед налаштуватися на це, якщо є підстави припускати, що хтось у зв'язку з власною роботою буде цікавитися подібними речами. Практичні поради щодо запобіжних заходів наведені в розділі 6.

У цілком загальному плані є дві речі, які – виходячи з німецької правової ситуації – можуть мати значення: 1) прослуховувати чи бути прослуховуваним, 2) телекомунікаційні компанії повідомляють державні установи про так звані дані телекомунікаційних з'єднань. Тут ми не розглядаємо перехоплення електронної та цифрової комунікації відповідними службами безпеки, наприклад у Німеччині службами США (NSA та ін.) чи Великої Британії (GCHQ), бо це інша тема.

У Німеччині стан речей – у суто правовому аспекті – такий.

Підслуховування, прослуховування

Згідно з § 100a Кримінально-процесуального кодексу підслуховування та прослуховування державними інстанціями можливі за певних умов, зокрема, у зв'язку з розслідуванням певних (тяжких) злочинів, які в згаданому параграфі точно перелічені (каталожні дані). Щодо цього так званого «малого прослуховування» не передбачений жодний захисний припис, у тому числі для журналістів та медіа. Разом з тим правова практика засвідчує: розголошення службової таємниці не становить злочину суттєвої ваги (див. Браналь: 49). Так зване «велике прослуховування» (наприклад, у приватному житті за допомогою «жучків/блощиць», тобто мініатюрних пристроїв для прослуховування) медіа (§ 100 с, § 100 d КПК) однозначно заборонене.

«Дані телекомунікаційних з'єднань» або збереження даних про запас

Що стосується виказування так званих «даних телекомунікаційних з'єднань» у стаціонарній телефонній мережі або в мобільному зв'язку (наприклад, номери, на які дзвонять, та місце перебування обох розмовників, початок та закінчення розмови, вид телекомунікаційної послуги тощо), то починаючи з 2002 року, чинним залишався новий § 100 g КПК. Згідно з ним, розголошення таких даних (і це було нововведення) дозволялося лише в тому разі, «якщо розслідування обставин справи чи з'ясування місця перебування підозрюваного в інший спосіб безперспективне або дуже ускладнене» (частина 2). Знов-таки це поширювалося тільки на наведені у переліку тяжкі злочини (§ 100 a, підпараграф 1, пункт 1). Це також вважалося «малим прослуховуванням».

Щоправда, у межах права на відмову свідчити законодавець передбачив винятки для духовних осіб, захисників у кримінальних справах та депутатів парламенту (див. § 100 h Кримінально-процесуального кодексу), але не для журналістів. Якщо щодо інформатора ведеться слідство у зв'язку з тяжким злочином, він має налаштуватися на те, що до нього застосовується «мале прослуховування» у будь-якій формі.

Тим часом 2010 року Федеральний конституційний суд скасував нові норми: стосовно збереження даних без приводу існує замало приписів, спрямованих на безпеку даних, а перешкоди для державного втручання встановлені на надто низькому рівні. Усім німецьким операторам телекомунікацій довелося стерти всі дані.

Від того часу правова ситуація та практика врегульовані неоднозначно, бо виник конфлікт з чинним законодавством Європейського Союзу. А в «чорно-жовтій коаліції» (станом на 2013 рік) все одно немає єдності у полі напруги між «індивідуальними правами на свободу» та «державними заходами безпеки». Отже, має сенс налаштуватися на неприємну ситуацію «спостереження», неважливо, у якій формі воно може відбуватися: прямо, опосередковано, за допомогою «федерального троянця», тобто обшуку онлайн, чи в інший спосіб. Інформацію про те, як діють провайдери телекомунікацій та інтернету, можна знайти на вебсторінці www.wiki.vorratsdatenspeicherung.de/Speicherdauer.

Усе це являє собою не дуже гарну, але досить стару й вічну проблему: той, хто викликає незадоволення своїми розслідуваннями та публікаціями, не викликає захвату у великих та могутніх. Однак той, хто, попри це, прагне виконувати свою роботу, мусить обрати адекватне розв'язання проблеми.

- Такі речі слід брати до уваги або налаштуватися на них.
- Конкретно: перехитрити протилежну сторону завдяки кмітливості, творчому підходові та придатним технічним заходам. Врешті: обвести, ошукати її.

І це спрацьовує. Більше про це в розділі 6.

5.4. Платформи, побудовані на витоку інформації, та анонімні інформатори

Тому що в цифрову добу...

- великий обсяг даних передається не у формі фотокопій, зроблених з великими зусиллями, а дуже просто за допомогою носіїв даних або через інтернет,
- віртуальним шляхом це відбувається набагато швидше,
- а до того ж подібний процес можна провадити анонімно, не залишаючи цифрових слідів, починаючи з середини 1990-х років, стали створюватися та розвиватися так звані лікінг-платформи (платформи, побудовані на витоку інформації). Вікілікс була найвідомішою, www.cryptome.org – першою, що вийшла онлайн уже 1996 року.

Її засновник Джон Янг у свій час, а саме 2006 року, зареєстрував для Джуліана Ассанжа домен WikiLeaks.org, щоб надати підтримку новому колезі при розбудові його амбіційного проекту.

Після цього вікілікс багато чого досяг. Зокрема, створив технологію всесвітньої комунікації, за допомогою якої незліченні анонімні інформатори почали надсилати на платформу величезну кількість даних, тобто документів, відео та іншої інформації: таємні звіти детективів про корупцію та політичні вбивства в Кенії, практику ухилення від сплати податків на Кайманових островах через швейцарський банк «Юліус Бер», нелегальний експорт отруйних відходів

однією голландською компанією до Кот-д'Івуару, внутрішні документи з ісландського банку-банкрота «Койптінг», афганські протоколи, іракські протоколи, американські депеші тощо. Одна з найвідоміших в усьому світі публікацій: відеодокумент про воєнний злочин, знятий з бойового гвинтокрила американськими солдатами, що 12 липня 2007 року вбили в Багдаді дванадцять беззахисних і неозброєних цивільних осіб та серед них двох кореспондентів агентства Рейтер: www.collateralmurder.com.

Швидкість комунікаційного процесу, всеосяжна спроможність поширювання на основі здатності проникати усюди завдяки інтернетові, та, особливо, абсолютна анонімність відправника – всім цим перевагам протистоять суттєві проблеми, що треба розв'язувати окремо. При цьому слід усвідомити, що тут передусім ідеться про оприлюднення сирої інформації, а – принаймні спочатку – не про журналістське опрацювання, що керується, зокрема, критерієм, відомим як зрозумілість.

Ось ці можливі проблеми:

- чудова анонімність унеможлиблює додаткові довідки щодо змісту тощо, наприклад питання, пов'язані з розумінням;
- залежно від обсягу надісланих даних на сторінках лікінг-платформи чи платформи, де відбувається публікація, швидко можуть виникнути труднощі через брак потужностей для опрацювання;
- сюди варто додати ще одну, дуже дражливу проблему: ретельне «очищення» інформації чи даних, які за певних обставин можуть становити загрозу для відправника та/або інших непричетних осіб;
- спільного рішення інформатора та журналіста про суттєвість окремих документів так само неможливо досягти, як і порозуміння, скажімо, щодо моменту оприлюднення сирого матеріалу даних;
- у цьому контексті особливо важливо: взагалі не забезпечується особисте консультування анонімного інформатора користувачем даних чи в ідеальному разі – професійним журналістом.

Саме ці слабкі місця, передусім останнє, продемонструвала платформа вікілікс. Їхньою персоніфікацією стала мужня, але трагічна постать Бредлі Меннінга. Ніхто не попередив його, що ухваливши рішення ознайомити світову громадськість з закритою вій-

ськовою інформацією, він не повинний ні з ким про це говорити, крім абсолютно довірених осіб.

Тепер вікілікс більшою чи меншою мірою померла. Вже давно з'явилися інші лікінг-платформи різного забарвлення, що частково орієнтуються на вікілікс, однак передусім намагаються уникнути її помилок та слабких/вразливих місць. Невеликий огляд міститься на вебсторінці www.investigativ.org.

У підсумку можна твердити, що лікінг-платформи можуть бути доповненням «класичного» способу роздобувати відомості від анонімних інформаторів, якщо останні з певних причин так само цього бажають. Однак у будь-якому разі необхідно усвідомити потенційні проблеми: власні (наприклад, неможливість ставити додаткові питання) та анонімного інформатора (заходи безпеки). Дії Агентства національної безпеки США роблять можливим майже все, тому для передання особливо делікатних даних рекомендується класичний шлях: відправити компакт-диск поштою. Більше з цього приводу в розділі 6.

Далі варто поговорити про класичні проблеми та можливості їхнього розв'язання при поводженні з інформаторами, імена яких вам відомі.

5.5. Журналістський захист інформаторів: довіра та чіткі домовленості

При співпраці з інформаторами виникають три типові базові ситуації. У першій інформатор зголошується сам, і тому шанси успішної кооперації дуже високі. У другій доведеться шукати, знайти і потім адекватно звернутися до інформатора залежно від потреби і обов'язковості. Зазвичай це вже важче, бо вимагає більше часу та зусиль. У третій реактивується джерело, з яким журналіст уже співпрацював раніше. Якщо такий варіант спрацював раніше, то й тепер усе буде відбуватися без особливих перешкод, адже вже добре зарекомендувало себе те, від чого залежить фактична основа цієї – з суто правового погляду – протиправної співпраці: довіра, чіткі домовленості та точність у роботі з обох сторін. У двох перших

ситуаціях ці засади слід ще виробити. Зрештою, всі три чинники зумовлюють безпеку інформатора.

5.5.1. Робочий процес журналіста та інформатора

Робочий процес («workflow») у співпраці між журналістом та інформатором складається з п'яти фаз: 1) пошуку та віднайдення інформатора; 2) активного встановлення контактів чи звернення самого журналіста або ж як альтернативи – пасивного контакту в разі зголошення інформатора; 3) фази заходів, спрямованих на встановлення довіри; 4) власне процесу кооперації; 5) не менш важливої (й, слід сподіватися, тривалої) фази піклування про інформатора. При цьому йдеться про різні речі, на які слід зважати.

Фаза 1: пошук та віднайдення інформаторів

Про цю частину робочого процесу, на яку впливає сам журналіст, найголовніше вже було сказано. Ці речі пов'язані з роздумами та міркуваннями, з можливими цілями, мотивами та інтересами (див., зокрема, підрозділ 2.2), з систематичним пошуком у специфічних системах (див. пункт 3.5.1). При цьому варто не втрачати з поля зору не лише офіційні, а й неофіційні структури, а також відповідні заплутані стосунки, враховувати панівні там способи мислення чи філософію компаній, інституцій або системну структуру. Особливо треба при цьому зважувати питання, чи знайдене джерело потенційно виявиться дружнім або недружнім. Під час «оточування» ззовні до середини та/або знизу вгору (див. підрозділ 3.2) неминуче наштовхуєшся на «адреси», до яких слід прямувати.

Часто не помічають такого. У кожній системі наявні потенційні нерозпізнані, інакше кажучи, неусвідомлені інформатори. Маються на увазі особи, яких інші нібито не бачать або не можуть розпізнати, тому що вони або повністю замикаються, або поховалися, наприклад, залишають враження непоказних або з інших причин здаються такими, що не мають нічого спільного з відповідною системою. З таких причин від них і не позбавляються. Може бути дуже вигідно розшукати таких потенційних інформаторів. Однак загалом подібна стратегія складається цілком автоматично тоді, коли не вдається просунутися вперед і за допомогою невпинних роздумів та оригіналь-

них ідей пробуватися зробити ще крок. Це важлива обставина, тому тут варто на ній наголосити.

Адже інших методів не так уже й багато. За так званих розслідувань чи публікацій «з продовженням», коли ви у найкращому разі даєте поштовх лавині, або в разі публічного оголошення, що чи кого ви шукаєте (наприклад, інтерв'ю, в якому журналіст вдало накреслює безпечність захисту інформатора, повідомляє, в якій інформації він зацікавлений), перед нами вже друга фаза, де йдеться про конкретне встановлення контакту.

Остання можливість активного пошуку полягає в тому, що журналіст-розслідувач сам повідомляє, що він шукає, наприклад, в оголошенні, за допомогою сторінки в інтернеті (слід зазначити придатні ключові слова в заголовку!) або в одному з публічних реєстрів, де інші особи також шукають інформацію з подібних чи інших причин та до яких можна спробувати у прийнятний спосіб звернутися).

Фаза 2: активне та пасивне встановлення контакту

Якщо говорити спрощено, то тут ефективні дві засади. По-перше, щойно обраний стає майже союзником – парафраз з «Вільгельма Телля», перенесений в добу цифрових комунікацій. По-друге, з будь-якою людиною у світі можна піти на пиво. Залишається лише питання: чи це спрацює? Тому тут діє третя засада: бути готовим до будь-чого!

Для першого разу вистачить тільки заговорити. До того ж невдача ще нічого не означає. Зірватися можуть дві речі. По-перше, людина, до якої ви звертаєтеся, не реагує або не хоче реагувати. Отже, вам не поталанило. По-друге, людина, до якої ви звертаєтеся, може попередити всіх інших, якщо в неї виникає відчуття (і це відчуття вона робить орієнтиром для власних дій), що особа, яка їй зателефонувала, може звернутися до інших, наприклад до колег з тієї самої системи. Такому розвитку подій загалом ніколи не можна перешкодити, тому всі даліші міркування з цього приводу виявляються зайвими. Просто залежно від обставин на це треба налаштуватися. Разом з тим подібна система оголошення тривоги може викликати й протилежний ефект. Один з попереджених, власне готовий до співпраці, дізнається, що хтось проводить розслідування. Вже з цієї причини при кожному встановленні контакту варто чітко представлятися, називаючи своє прізвище або інший «фірмовий знак» (наприклад, на-

зву медіа, на яке ви працюєте, власний запис у телефонній книзі або адресу в інтернеті, що добре запам'ятовується).

І може бути, що ви одразу розголосите все! Конкретно мається на увазі: що менше ви може оцінити джерело, досі вам невідоме, то обережніше слід розпочинати справу. Інакше кажучи, своєрідний розігрів може розпочатися з цілком безневинних питань, що не становлять проблеми для розмовника, – просто для того, щоб перевірити, по-перше, як людина реагує на те, що їй телефонує журналіст, а по-друге, якою мірою вона здається готовою надавати відомості та/або виявляє інтерес до того, якою інформацією сам журналіст обґрунтовує свій дзвінок чи звернення.

Останнє слід у подібних випадках свідомо та обережно «дозувати». Залежно від того, як розпочинається така розмова, можна збільшити «дозування» або відкласти все інше до іншого разу, тобто до другої чи взагалі подальшої розмови. Як реагувати в конкретній ситуації, можна визначити, лише враховуючи всі обставини. А їх неможливо перелічити, мов у підручнику. Однак, якщо тримати перед очима всі альтернативи ще до встановлення контакту, при виникненні відповідної ситуації ви зможете ухвалити рішення, яке найбільше відповідатиме актуальному станові речей. Усе інше – справа досвіду та з часом відбувається цілком автоматично.

Що означає бути підготовленим? Ви повинні мати пояснення (на ваш погляд, воно прийнятне для іншого) активного встановлення контакту. Тому перед кожним (першим) встановленням контакту варто сформулювати для себе (бажано дослівно) перше речення, яким розпочнете розмову. І залежно від реакції розмовника слід мати наготові альтернативні вислови, щоб швидко та підготовлено відповідати.

Якщо перший контакт встановлюється через силу, хоч у вас виникає враження, що розмовник аж ніяк не незацікавлений, може бути корисно запитати, чи для нього становить якусь проблему розмовляти з журналістом. Або чи в нього виникають будь-які проблеми через безпосереднє спілкування з медіа. Залежно від реакції треба бути готовим висувати власні доводи чи логічні контраргументи.

Усі особисті контакти завжди потребують чимало часу, встановлення контактів з потенційними інформаторами також може забирати надзвичайно багато часу. Це завжди слід враховувати. Особливо тоді, коли виникають небажані ускладнення, коли вся справа розви-

вається не так швидко, результативно, як вам би хотілося. Або як це нереалістично уявляють собі ваші редактори.

Існують ще два дальші варіанти розвитку подій при першому встановленні контакту.

Часто, коли особа, до якої ви звертаєтесь, під час телефонної розмови не реагує або не проявляє інтересу, це не мусить бути остаточним рішенням. Це можна припускати тоді, коли такі особи користуються відносно великою свободою дій для того, щоб спілкуватися з медіа. За подібних обставин успішним може виявитися такий хід: попри все, ви намагаєтесь домовитися про можливу особисту зустріч і даєте це знати розмовникові, наприклад, наприкінці невдалої телефонної розмови. Або залишаєте повідомлення на автовідповідачі тоді, коли цікавої для вас особи немає вдома. Також можна надіслати факс або листа електронною поштою. У цьому разі слід точно описати такі речі: місце (куди особа, до якої ви звертаєтесь, може без труднощів дістатися), час (не протягом робочого дня), а також ознаку, за якою вас можна впізнати (таку, що її не зможе не помітити людина, яку ви з нетерпінням чекаєте, наприклад газету, що її рідко хто читає). А також, якщо ви цього ще не зробили телефоном, треба навести (ретельно дозовану) причину, чому для вас так важливо зав'язати розмову з потенційним інформатором. Тут теж можна апелювати до марнославства цієї людини. Це або спрацює, або ні.

Так само нерідко виникає ситуація, коли вам щось потрібно від інформатора, до того ж дещо відомо про його «скелети в шафі» – типова для журналістів ситуація, де через ваші попередні знання ви здобуваєте певну перевагу (див. пункт 3.3.1). Отже, вона трапляється досить часто. Тут ідеться про характерний досвід: займаючись розслідувальною журналістикою, ви стикаєтесь не просто з «хорошими хлопцями» та «поганими», тобто з шляхетними та менш шляхетними інформаторами. Здебільшого пересуваєтесь напрочуд сірою зоною, де ви зазнаєте неминучої невдачі, якщо розрізнятимете лише біле та чорне. Інакше кажучи, часто (нерідко) доводиться мати справу з інформаторами, що про них самих можна було б дещо написати. Було б бажання.

Саме тут з'являється вдалий момент для використання підходу, який певною мірою можна порівняти з застосуванням тиску. Слово «шантаж» тут не пасує, адже журналіст виконує громадське завдання, коли він має право повідомляти лише про те, що достеменно знає та може це довести. Якщо намагаючись домовитися з інформатором,

він не просувається вперед, то, з журналістського погляду, буде цілком легітимно зосередитися на тому, що він має. Або церемонному розмовникові можна так подати історію, щоб акцентувати на тому, що далі відбудеться ще щось («Власне, я цікавився зовсім не вами, а ... Однак якщо мені не вдасться просунутися вперед, доведеться писати про те, що я маю, – за певних обставин навіть про вас!»). У подібних випадках не забувайте: 1) залишити власний телефонний номер, 2) недвозначно пояснити розмовникові, коли спливає останній строк (вказівки на підписання числа до друку, актуальність матеріалу тощо діють досить переконливо).

На випадок (пасивного) встановлення контакту з можливим інформатором все це можна організувати значно простіше. Замість цього, тут виникають інші проблеми. Часто зголошуються особи, неспроможні викласти свою справу зрозуміло, швидко та без зайвих подробиць; їхні мотиви важко розпізнати, потік мови таких людей неможливо зупинити. Складається прикра ситуація не стільки з журналістського, скільки з людського погляду, коли особі, яка телефонує, складно пояснити, що вона непридатна для майбутнього завдання. Адже часто мова йде про дуже дражливі людські чи інші проблеми, коли журналіст здається останньою надією. З другого боку, за таким нібито плутаним викладом подекуди криються справжні випадки, цікаві для журналістів та, звичайно, для громадськості. Щоб побачити відмінність між обома ситуаціями, потрібний час. Подібним людям слід надати можливість спочатку «виблюватися». Однак після цього треба ставити прицільні запитання. Якщо розмовник не може дати на них чітких та/або переконливих відповідей, то для нього журналіст, напевно, виявився неправильною адресою для звернення. Залежно від обставин у таких випадках можна підказати, куди краще звернутися (наприклад, до установ з захисту прав споживачів, юридичних консультацій тощо). Якщо ж справа здається перспективною, з журналістського погляду, хай навіть особа, що телефонує, справляє враження плутаника (такі речі трапляються нерідко, бо тиск особистих страждань може суттєво змінити та/або засмутити людину), то варто піти на ризик. Чи зрештою виявиться історія вдалою, все одно важко сказати на такій стадії.

Фаза 3: заходи, спрямовані на створення довіри

На цій стадії закладається фундамент для всього, що трапиться пізніше. Що надійніший фундамент, то безпечніше на ньому будувати. Зведення цієї бази потребує часу. І в подібних випадках його не треба шкодувати. Природно, тут ідеться про ті випадки, коли потенційний інформатор насправді стає тримальною опорою історії чи розслідування. Адже що менший внесок відомостей інформатора до розслідування як такого, то простіше відмовитися від інформатора або в разі необхідності замінити його. І то меншими будуть зусилля, потрібні для перетворення потенційного інформатора на справжнього. При цьому значущими стають дві речі: по-перше, професійна дистанція, якої має дотримуватися журналіст, по-друге, основа довіри, яку можна зберігати, попри відмінність обох ролей.

Професійна дистанція необхідна, щоб голова залишалася ясною. Незалежно від того, якою мірою журналіст у думках перевіряється в інформатора чи дозволяє втягнути себе в цю роль, він повинний завжди бути в змозі не лише в разі потреби припинити співпрацю, а й також мусить бути спроможним критично розглядати роль і можливий внесок інформатора. Без цього можна опинитися під загрозою отримання відомостей від сумнівних інформаторів.

Щодо бази довіри: якщо інформатор відіграє тримальну роль, але його треба ще додатково «виховати», журналіст має робити відповідні інвестиції: витрачати свій час, зокрема, у формі кількох невеликих зустрічей, щоб краще познайомитися одне з одним та щоб перевірити інформатора, наприклад, даючи йому перші «домашні завдання», тобто незначні доручення, навіть якщо при цьому йдеться лише про отримання певної окремої інформації, як-от про «допоміжний театр воєнних дій» або про інші речі, на яких журналіст добре розуміється та може оцінити надійність отриманих даних.

І, навпаки, журналіст може довести свою надійність, розповідаючи про інші історії (скажімо, використовуючи копії), де (інші) інформатори виконали свою роботу без жодної проблеми. У таких випадках важливо, щоб журналіст знався на тематиці розслідування, особливо якщо вона «вибухонебезпечна» чи аж надто актуальна. Інакше він швидко втратить довіру щодо серйозності виявленого ним інтересу. Але ж це являє собою передумову для створення взаємної довіри.

До фази заходів, спрямованих на побудову довіри, з самого початку належить відкрита дискусія з приводу можливих проблем,

пов'язаних з захистом інформатора. Правові аспекти розтлумачуються коротко та просто. Усі інші проблеми залежать від індивідуального становища інформатора. Але також і від становища журналіста: чи медійний засіб відомий своїми розслідувальними матеріалами, чи ні; чи сам журналіст штатний і може розраховувати на підтримку редакції та її юристів, чи він «лише» «вільний стрілець», що веде пошук на свій страх і ризик та ще мусить продати свою історію, коли вона буде готова.

На цій стадії предметом обговорення можуть стати інтереси та конкретні мотиви інформатора, якщо він виявляє активність сам по собі. Якщо ж ви самі активуєте інформатора, то це питання відсувається на задній план. Хіба що ви спробуєте звабити потенційного інформатора тим, що розкриєте йому власний інтерес у справі.

Відкритість на цій стадії дає добре зрозуміти, що ви серйозно ставитеся до можливих проблем та індивідуальної ситуації інформатора. У конкретному плані тут необхідно розв'язувати виниклі та передбачувані проблеми, у разі необхідності слід обговорити варіанти з огляду на потенційні труднощі та взагалі досягти чітких домовленостей з тих чи інших питань. Особливо треба досягти єдності щодо цінності домовленостей: правила, що встановлюються за взаємною згодою, сторонам у жодному разі не дозволяється без консультацій змінювати в односторонньому порядку. На це сторони повинні покладатися з абсолютною певністю, незалежно від того, про що йдеться: про дослівне цитування, передання документів факсом, використання фотографій, аудіо- та відеоматеріалів. Взаємні домовленості цінні лише тоді, коли на них можна покладатися в найкритичніших ситуаціях, – *не встановлюючи* при цьому додаткового контакту.

Таку певність треба переконливо донести інформаторові. Адже в цих випадках він грає першу скрипку.

Фаза 4: процес кооперації

Як він виглядає детально, залежить від того, у чому власне полягає робота інформатора: давати вказівки; передавати конкретну інформацію, йому вже знайому, або спочатку її знайти чи провести пошук у своїй власній системі; роздобути документи, копії документів чи копії в цифровій формі; отримати зображувальний матеріал; встановити інші контакти; верифікувати інформацію, знайдену журналістом, тощо.

У будь-якому разі це тестова фаза для раніше досягнутої взаємної довіри. Якщо цей процес добре функціонує, все повинне відбуватися без зривів.

Багато речей слід чітко та однозначно узгодити наперед (масштаб заходів безпеки при цьому залежить від актуальної значущості інформації та матеріалів, а також від ризиків, передусім від ризиків інформатора):

- вид та користування шляхами комунікації,
- місця особистих зустрічей (у разі необхідності),
- способи та місця передавання інформації та матеріалів.

Не рекомендується вдаватися до таких дій, у будь-якому разі тоді, коли все по змозі має відбуватися непомічено:

- користування службовими телефонами та/або електронними цифровими пристроями на робочому місці інформатора. Зазвичай дані з'єднання роботодавця зберігає принаймні на короткий час;
- те саме часто відбувається з класичною фотокопіювальною технікою, особливо якщо доступ забезпечується за допомогою коду. Та й взагалі більшість пристроїв зберігає в пам'яті всі виготовлені копії, щоб пізніше можна було реконструювати, що саме копіювали та залежно від обставин – хто саме;
- обирати для зустрічі громадські місця або місця з великою кількістю відвідувачів, наприклад популярні кафе чи ресторани. На відміну від цього, краще придатні та не привертають до себе уваги місця зустрічі в інших містах або спільна їзда потягом, де будь-яка третя особа, навіть якщо це випадково помітить, вважатиме розмову випадковою бесідою двох пасажирів.

Аж зовсім таємничими (важливий свідок у справі «Вотергейт» на прізвище «Глибоке Горло» полюблив влаштовувати зустрічі з одним з двох журналістів уночі в підземному гаражі) такі зустрічі щоразу не мусять бути (див. www.investigativ.org). У наведеному прикладі саме незамінний інформатор наполягав на виконанні своїх вимог. Однак інколи буває краще, щоб місце зустрічі визначав журналіст, бо той, хто врешті-решт відповідає за історію, має також визначати перебіг роботи. Подекуди також може бути важливо чітко сигналізувати інформаторові, що журналіст скеровує мету, шлях і темп своїх розслідувань. Усе це треба вирішувати в кожному окремому випадку.

Може статися так, що інформатор і журналіст незалежно від їхнього індивідуального процесу кооперації з якоїсь нагоди випадково зіткнуться одне з одним за межами цієї робочої сфери або (з професійних обов'язків) зустрінуться. Якщо ці робочі стосунки мають залишитися нерозкритими, то завжди чинне правило, що кожний поводиться з іншим так, як він би ставився до нього без специфічних стосунків кооперації. Якщо вони знайомі, так би мовити, здаля, то й вітатися треба здаля; якщо вони взагалі не знайомі, то вітатися не треба та слід уникати будь-якого тілесного, звукового чи візуального встановлення контакту. Іншими словами, не треба по-зрадницькому таємно підморгувати одне одному, нібито непомітно для інших. Прилюдно слід уникати будь-яких контактів. Це неважко зробити, треба лише заздалегідь усе точно узгодити.

Якщо процес кооперації полягає в обміні матеріалами, то подібні робочі дії становлять предмет розгляду в дальшому розділі. Так само там можна знайти: проблему стратегій протилежної сторони, якщо вона намагатиметься дискредитувати ідентифікованого інформатора чи інформатора, що сам себе викрив. Окрім цього, поради щодо інших заходів безпеки, якщо вони передусім стосуються сфери впливу журналіста.

Часто важливо зводити мости для інформаторів, тобто рухатися в бік інформатора та звертатися до нього на розмовному чи на іншому комунікаційному рівні, що для нього поки що прийнятно, якщо йому важко піти на кооперацію. Яким простим може виявитися такий міст або, навпаки, яку складну конструкцію він тепер може мати, аби щось вивудити в іншій стороні, – це залежить від типу потенційного інформатора та конкретної ситуації. Приклад з розслідування справи «Вотергейт»: у певній ситуації репортери були змушені дістати підтвердження дуже гарячої інформації через третє чи навіть четверте джерело (у нормальному випадку вистачає двох незалежних одне від другого підтверджень). Ішлося лише про одне джерело, яке – з тих чи інших причин – не було готове назвати ім'я певної особи, щодо якого репортери вже дістали підтвердження через двох інших інформаторів; конкретно йшлося про те, щоб джерело вимовило ім'я.

Міст полягав у тому, що для потенційного інформатора, до якого нашвидку зателефонували, не становило проблеми дати непряме підтвердження. Воно виглядало так, що репортер запропонував: він, тобто репортер, добре розуміє застереження розмовника, проте в цю мить потребує конкретної допомоги. Тому він тепер рахуватиме

«до десяти». Якщо розмовник матиме якісь заперечення чи сумніви щодо правильності імені особи, на яку націлилися репортери, він може просто покласти слухавку. І такий підхід спрацював.

У подібний спосіб можна діяти в ситуації «лицем до лиця», коли потенційний інформатор, до якого ви звернулися, просто не може вимовити ім'я чи проголосити інформацію. Можна спробувати вмовити його кивком голови дати непряме підтвердження.

Взагалі невербальне спілкування мовою тіла (наприклад, коли людина хитає головою, морщить лоба, несвідомо киває на знак згоди, робить заперечну гримасу тощо) дозволяє видобути перспективну інформацію. Журналіст, що займається розслідуваннями, має набувати досвіду використання цього виду комунікативної техніки, бо це дуже корисно. Особливо тоді, коли виникають труднощі з тим, щоб вимовити слово. Тоді залишається тільки невербальна, тобто тілесна реакція, яку можна однозначно витлумачити як відповідь. Небагато людей вміють контролювати себе повністю, від голови до ніг, щоб цілком приховувати внутрішні пориви та суто людську реакцію.

Фаза 5: піклування про інформатора

Про речі, важливі для вас, ви піклуєтеся та поводитися з ними дбайливо. З інформаторами така само. Обсяг і темп зростання власної мережі інформаторів залежать передовсім від особистих стосунків. А вони зумовлюються не в останню чергу тим способом, у який ви також і пізніше поводитися з інформатором.

Зрозуміло саме по собі, що інформатора треба «попередити» про появу підготовленої історії. Це не лише питання ввічливості, у найгіршому разі це дійсно може стати своєрідним попередженням, щоб інформатор за потреби мав змогу відповідно реагувати або вдатися до запобіжних заходів.

Чи треба «після всього» дякувати – за кооперацію чи допомогу – слід вирішувати залежно від обставин. Трапляються ситуації, коли подібні речі скоріше не роблять, бо інша сторона на це не розраховує. Бувають інші випадки, коли це виглядатиме цілком доречним.

У будь-якому разі доцільно принаймні час від часу в якійсь формі «вітати» інформатора, з яким ви добре співпрацювали або якого ви хотіли б зберегти у своїй власній мережі інформаторів. Слушна нагода, наприклад, завжди трапляється, коли ви саме опублікували іншу історію, якою може зацікавитися колишній інформатор. Тут

навіть виникає безневинна основа, яка дозволяє контакту не перерватися.

Найважливіше правило поводження з інформаторами коротко можна сформулювати так: інформатор має погодитися з тим, що надає інформацію, та навчитися й надалі жити (виживати) з цим знанням. Від цього критерію залежить усе, що можна зробити (або більше не можна зробити). Хіба що йдеться про людину, яка свідомо виходить з гри та враховує всі ризики. Попри це, така людина хоче жити й далі. Тому вкрай необхідно організувати абсолютний захист інформатора, так само як прокладати фальшиві сліди – якщо виникне необхідність – для його захисту.

5.5.2. *Інформатор та/або викривач*

Не кожного разу можна однозначно визначити межу між обома поняттями чи типами інформаторів. Водночас існують чіткі критерії для відповіді на питання, коли особа стає «викривачем».

Це людина, що здійснює тривогу чи прагне це зробити, хоче звернути увагу на проблеми найрізноманітнішого ґатунку, на недоліки та порушення будь-якого характеру, на ризики чи на небезпеку, що загрозливо наближається, на досі не помічені порушення чинних правових норм тощо. Отже, з огляду на мотиви простежуються значні збіги з типовими порівняннями «класичних» інформаторів.

Суттєва відмінність полягає в тому, що безпека інформатора гарантується так званим його захистом, тоді як викривач залишається без захисту.

Здебільшого викривач намагається винести свою інформацію на денне світло, виступаючи в ролі інформаторів медіа. Однак часто буває, що подібна інформація не цікавить їх. Або вона – на погляд журналістів – не є достатньо актуальна, або стосується подій, що сталися давно, тобто виявляється застарілою, або ж їй бракує «родзинки», щоб стати сенсацією.

До того ж нерідко подібні вказівки чи історії, подані викривачем, видаються скоріше плутаними, ніж ясними. Або автори неспроможні чітко структурувати те, про що вони хочуть повідомити, та не можуть зрозуміло розповісти про це третім особам, або у своїх оповідях нездатні відділити конкретні факти та події від власних особис-

тих оцінок. Для цього можуть бути різні причини, аж до посттравматичних порушень адаптації чи посттравматичного озлоблення. Такі люди часто не можуть подолати переживання, пов'язані з травмою. У цьому разі спілкування буде невдале саме з цих причин. Хіба що журналіст має досить терпіння, готовий докласти зусиль і витратити час, щоб детально розшифрувати чи реконструювати те, що спочатку здається конспірологічною теорією. З відкритим кінцем.

Якщо представники медіа не реагують, Викривачі знаходять інші шляхи, щоб донести свою інформацію до громадськості. І тоді вони вже не мають жодного прикриття, бо в Німеччині нема захисних механізмів – на відміну від більшості країн західного світу.

Викривачі дуже рідко наполягають на тому, щоб відповідні інстанції (що, зрештою, несуть відповідальність) надали їм допомогу при виконанні поставлених завдань. Це пов'язано з тим, що культура критики та визнання помилок надто слабо розвинена в нашій країні. Готовність до реформ притаманна не кожній людині, зміни вітають не в усіх системах, їх важко проводити, бо вони можуть зламати звичні, зашкарублі, але такі милі серцю структури. Тому порушників спокою в «системах» швидко відокремлюють, переслідують, звільняють або змушують звільнитися тощо. Якщо зі своїми зауваженнями ви звернетеся до громадськості, то зазвичай порушите договори, складені згідно з трудовим законодавством, порушите не тільки свої обов'язки щодо лояльності та вірності щодо роботодавця, а й обов'язки щодо конфіденційності та збереження таємниці. Внаслідок цього ви опиняєтесь у нескінченній спіралі, що проводить донизу та являє собою професійну деградацію чи абсолютне вилучення зі звичного трудового життя, втрату робочого місця та забезпечених доходів, а згодом психічні порушення та розлади тілесного здоров'я, подекуди ще й руйнування особистого життя (шлюб, родина, друзі, знайомі).

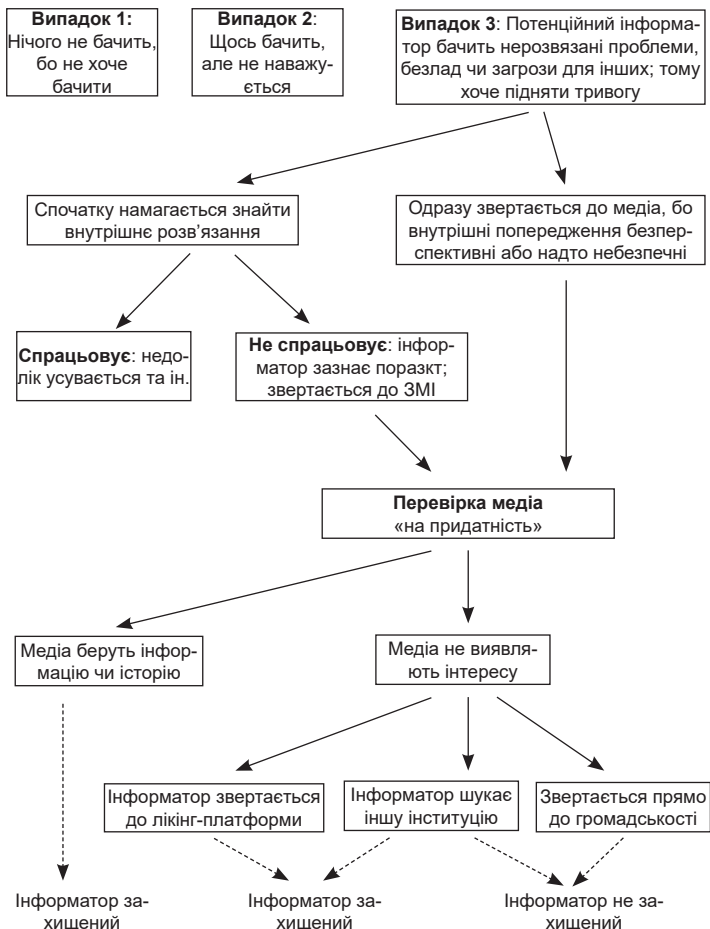
Можливий робочий процес або перебіг комунікації з потенційними інформаторами чи викривачами, які хочуть передати суттєву інформацію, зображені нижче. Найчастіші вихідні ситуації – коли члени якоїсь системи не хочуть бачити недоліків і порушень та/або просто побоюються звернутися до когось з цього приводу. Якщо ж люди все ж таки наважуються на це, то дуже рідко це відбувається всередині системи, адже в них (компаніях, фірмах, органах влади, інших інституціях) немає відповідних механізмів, таких як анонімні

системи подання зауважень, довірчих осіб (омбудсменів) тощо. Для потенційних інформаторів ризик програти виявляється надто високим.

Врешті-решт залишається шлях до медіа. Якщо вони підхоплюють таку інформацію, то інформатор дістає захист. Якщо ні, то інформатор перетворюється на викривача, продовжуючи йти обраним шляхом. У разі звернення до лікінг-платформи він зберігає анонімність. Водночас залишається відкритим питання, чи його інформація буде використана. Якщо він шукає інші шляхи, зростають описані вище ризики – можна багато втратити, хоча інформатор, перетворившись тепер на викривача, бере на себе важливе суспільне завдання інформувати громадськість. Ці, з огляду на шлях комунікації, різні ситуації мають знайти єдине врегулювання. В обох випадках (вказівки через або без системи медіа) йдуть на користь спільноті.

Приклади наведені в скороченій формі; їхню деталізовану та докладну реконструкцію можна знайти на вебсторінці www.ansTageslicht.de/Whistleblower. Точніші подробиці (означення, типові випадки), а також актуальні політичні дискусії з теми в Німеччині наводить вебсторінка ГО «Whistleblower-Netzwerk (Мережа викривачів)» – www.whistleblower-net.de. У Сполучених Штатах – www.whistleblower.org, у Великій Британії «Public Concern an Work (Громадське занепокоєння роботою)» – www.pcaq.co.uk, в Австрії – www.whistleblowing.at тощо.

Рис. 18. Робочий процес: інформатор > викривач.

6. «ГАРЯЧІ ДОКУМЕНТИ» (HotDocs), ДРАЖЛИВІ ДАНІ ТА БЕЗПЕЧНА КОМУНІКАЦІЯ

Для розслідувальної роботи інформація та інформатори – це одне, а дражлива інформація – дещо інше. Навіть якщо інформація та інформатори в Німеччині завдяки редакційній таємниці захищаються законом від втручання (див. розділ 5), це аж ніяк не означає, що все завжди саме так і функціонує. При цьому не варто одразу згадувати прокурорів чи кримінальну поліцію. Куди більше проблем пов'язано з різноманітними службами безпеки, що працюють на замовлення або приватних клієнтів (фірм, компаній) та/або (напів) державних установ: детективні агенції з приєднаними «брудними відділами» для «грубої роботи», а також згідливі американські надавачі послуг інтернету «Гугл», «Ягу», «Фейсбук», «Майкрософт» та, звичайно, «всі і все», що належать до туманного кола Агентства національної безпеки США та аналогічних організацій.

У цьому розділі спочатку мова піде про 1) безпечну архівацію інформації, 2) її очищення та 3) поводження з нею. Далі в центрі уваги будуть заходи безпеки при цифровій комунікації: 1) при поводженні з комп'ютерами в найширшому розумінні та 2) при будь-якому телефонуванні.

6.1. Заходи безпеки та архівування

Що десь спалахнула пожежа, що до когось вдерлися непрошені злодії, належить до нормального ходу речей у світі. Подекуди в основі подібних інцидентів лежать специфічні причини. Про це треба пам'ятати та бути готовими до цього. У Гюнтера Вальрафа не тільки спалахнула пожежа, а й хтось вдерся. Вотергейтський скандал 1972 року також розпочався з (другої) крадіжки зі зломом: першу не помітили, проте всі встановлені мініатюрні підслухові пристрої працювали, а (аналоговий) фотоапарат відмовив. Звідси друга спроба, під час якого техніка вже працювала, однак зломників викрили. Інколи місцем злочину стає навіть відділок поліції. У квітні 1997 року невідомі вдерлися до паризької фінансової поліції, а саме до тих приміщень, де були документи щодо німецького сліду в так званій справі «Ельф Аквітен/Лойна». Як відомо, німецька Федеральна служба розвідки через кілька днів заявила про свою непричетність, хоча ніхто, принаймні на той момент, цього й не стверджував.

Те, що в подібних випадках викрадають, зникає, його вже немає. Разом з тим подібні ситуації мають своє пліуси: принаймні ви дізнаєтесь, що тут хтось був. Та чогось бракує. Інша річ, якщо непомічені зломники нічого не забирають з собою, але прагнуть ознайомитися з тим, що є в наявності або чим хтось займається, та передають це своїм замовникам. Подібні шпигунські акції просто не помічають – суттєвий мінус.

Добре відомо, що розпущена нині «Штазі» (служба державної безпеки в НДР) практикувала подібні дії щодо дисидентів і багатьох не на 100 відсотків надійних людей. Як і те, що в Німеччині готуються «великі прослуховування» при кримінальному переслідуванні організованих злочинних груп. З того часу, як Федеральне відомство кримінальної поліції та, як припускають, Федеральна служба розвідки, а також державні органи, що дають їм подібні доручення, почали застосовувати «федерального троянця» («державного троянця», «баварського троянця» – спеціальне програмне забезпечення для проникнення онлайн до даних, що зберігаються в комп'ютерах), звичайно, офіційно завжди тільки в обґрунтованих «окремих випадках», слід налаштуватися на те, що залежно від обставин за вами будуть стежити та розвідувати ваші таємниці. Той факт, що Агентство

національної безпеки США практикує це в усьвітньому масштабі, світова громадськість усвідомила влітку 2013 року завдяки Едвардові Сноудену. Той, хто прочитав 192 сторінки доповіді «Ешелон» Європейського парламенту від липня 2001 року, тобто ще перед 11 вересня 2011 року, вже давно знає про «існування глобальної системи прослуховування приватної та комерційної комунікації» (див. цю доповідь на вебсторінці www.investigativ.org). Про такі умови не можна забувати.

Нижчевказані рекомендації щодо архівації та її забезпечення мають з цієї причини принциповий характер, при цьому не має значення – матеріали видрукувані чи зберігаються в цифровій формі.

- Важливі матеріали слід подвійно забезпечити. Ще краще – потрійно. При цьому не має значення – матеріали на папері чи зберігаються в цифровій формі.
- Усі ваші зусилля не залишаться марними, якщо свої двічі та тричі забезпечені матеріали ви будете зберігати в різних місцях. Важливо, щоб сторонні особи не здогадувалися про подібні місця. Можна рекомендувати розміщувати такі документи в добрих знайомих або друзів. Але в жодному разі не у свого життєвого партнера. Ситуація може скластися так, що таке місце швидко перетвориться на об'єкт зацікавленості державних органів чи приватних осіб. Та й крім цього, подекуди пожежі спалахують й з «нормальних» причин, а злочинників не обходять редакційні таємниці.
- «Гарячі документи», отримані в друкованому вигляді, треба зберігати не лише в оригіналі, а й у цифровій формі. Ніколи не відомо, чи не знадобляться вони колись. Наприклад, для суду – судді звикли до паперів. А також, якщо документи в паперовій формі, легше довести підробку оригіналів або наявність інших змін, внесених з будь-яких причин.
- Якщо необхідно негайно змінити місце збереження матеріалів, коли небезпека, так би мовити, полягає в зволіканні, у пригоді стануть конверт (він завжди має бути під рукою) та поштова скринька, розташована неподалік. На конверті слід зазначити узгоджену раніше адресу, адресатом може бути ваше власне ім'я, а лист надісланий «до запитання» до заздалегідь обраного поштового відділку. Є й швидший варіант: кинути конверт до поштової скриньки сусіда, якщо він потенційно підготовлений до подібних акцій.

- Якщо ви збираєтеся ошукати небажаних гостей, згодиться й такий спосіб. Слід мати наготові два комплекти «гарячих документів» чи файлів. Одна версія справжня та призначена для власної роботи. У другій, яку залежно від обставин можуть знайти, свідомо залишені фальшиві сліди. Проте такий хід спрацьовує лише в тому разі, якщо обидві версії ви зможете завжди та всюди чітко розрізнати.

Вдаючись до ошукування чи залишаючи фальшиві сліди, ви мусите вносити зміни в свої матеріали. Тому дальшою загальною темою обговорення буде «Зачищення» – незалежно від специфічної мети.

6.2. Зачищення

Коли говорять про «зачищення», мають на увазі усунення зрадливих слідів, які можуть вивести на інформатора, або ж це робиться для захисту непричетних осіб, а також для внесення певних змін, що можуть спрямувати інтерес до витоку в інший бік.

Як засвідчує досвід, під час зачищення трапляється переважна кількість помилок і зривів, тому тут треба діяти з особливою ретельністю та обережністю. З одного боку, не всі інформатори самі піклуються про те, щоб повністю знищити всі можливі сліди та вказівки. З другого – всі потенційні обшуки чи зломи не були б такі трагічні, якби вдавалося забезпечувати, щоб усі матеріали були очищені від усіх імовірних вказівок, які дозволили б ідентифікувати джерело.

З цього приводу такі поради.

- Якщо матеріали наявні в паперовій формі, зафарбовування імен, прізвиськ, уривків текстів чи рукописних нотаток тощо за допомогою чорного фломастера чи маркера виявляється цілком зайвим. Фломастери в жодному разі не зафарбовують повністю, вистачить потримати такий документ проти світла, щоб реконструювати всі оригінали. Зафарбовування чорним спрацьовує лише тоді, коли подібні речі або просто вирізати, або зафарбувати їх чорним фломастером, а потім зробити фотокопію та вже цей скопійований примірник розглядати як дійсно «зачорнений».

- Для цифрового опрацювання існують програми, за допомогою яких, наприклад, можна робити остаточне чорніння, після чого оригінал не можна реконструювати, – зокрема, це «Acrobat Pro». За допомогою фотошопу фрагменти тексту можна забілювати, зменшувати різкість зображення, виділяти певні місця та опрацювати в інший спосіб залежно від того, що та в якому вигляді вам це потрібно.
- Для актуальної роботи слід використовувати опрацьовані матеріали та файли, тобто так, що інформатора неможливо розпізнати. Не тільки пожежі та зломи перетворилися на буденні явища; щодня хтось щось губить або в когось щось крадуть. Тому оригінали доцільно зберігати в іншому місці та найкраще з подвійним забезпеченням (див. вище).
- Якщо ви отримуєте файли, то в цьому разі також слід стирати всю метайнформацію. Це файли, які майже всі комп'ютерні програми автоматично зберігають у тому самому файлі та на які більшість користувачів комп'ютерів не звертає уваги. Однак метадані можуть дати вказівки на автора та/або передавача. При використанні PDF завдяки програмному забезпеченню «Acrobat Pro», яке задля цієї мети треба мати у своєму розпорядженні, за допомогою правої клавіші мишки можна дізнатися про метайнформацію, стерти або змінити її: «Властивості документів». Там відкривається великий діапазон можливостей опрацювання інформації. Подібна ж картина у випадку вордівських файлів: метайнформація завжди міститься в рубриці «Властивості», яку залежно від версії ворду слід шукати в тому чи іншому меню.
- Якщо ви, наприклад, хочете трохи підправити документи, то це краще робити в друкованій формі або працювати з фотокопіями. Аналогові копіювальні пристрої діють з ефектом зміщення: коли фотовал рухається по оригіналу, він автоматично збільшує на один відсоток те, що ви побачите на виготовленій копії. Завдяки цьому можна уникнути сірих полів, що виникають, якщо оригінал не лежить з точністю до міліметра на передбаченій для нього поверхні. Якщо скопіювати першу копію вдруге, а потім цю другу ще один раз, створюються так звані «генераційні копії». У такий спосіб можна поступово змінювати або збільшувати оригінальне розміщення всієї інформації на документі. Відповідно кожна

остання копія дедалі менше схожа на оригінал. Якщо все (наприклад, літери) стає надто великим, усе знову можна зменшити без втрати вже набутих змін.

- Працюючи з сучасними цифровими пристроями, слід пам'ятати, що вони оснащені відносно великою пам'яттю. З усім, що було скопійоване, згодом можуть ознайомитися треті особи, які мають доступ до цієї пам'яті (адміністратор, обслужний персонал). Якщо доступ до копіювання захищається кодом, можна навіть встановити, хто саме робив копії. З цієї причини значно безпечніше видрукувувати самостійно скановані дані на власному принтері, який зазвичай має досить просту технічну конструкцію.

Незалежно від цих порад вирішальну роль відіграють попередні міркування про те, що взагалі має бути вичищене, або вичищене обов'язково. Це залежить від кожного конкретного випадку. У будь-якому разі на особливу увагу заслуговують наявні номери факсів та/або інші примітні ознаки на (останньому) шляху передання даних. А також усі рукописні нотатки та штампи. Те саме стосується пагінаційних номерів, які також містять вказівки на джерело специфічних матеріалів.

Якщо «гарячий документ» візуально деформований через не-вдале сканування, якщо він частково відрізаний тощо, а ви збираєтеся його оприлюднити, варто вдатися до заходів з поліпшення якості, як це показано на двох наведених нижче документах компанії «Фольксваген АГ».

Рис. 19. «Горячий документ» № 1: рахунок компанії «Фольксваген» за сумку для гольфу.

15. FEB. 2001 16:41 VOLKSWAGEN V 22 NR. 514 S. 3
VOLKSWAGEN V 22

Filiale: 031 Golfhouse
Osterstr. 26
30159 Hannover
Telefon: 0511-3008646

Datum: Montag, 22. Jan. 2001

LN 38832

Herr
Michael Horn
Fa. Volkswagen AG/Region V 2
Postfach 1920
38436 Wolfsburg

Seite: 1

Rechnung
Beleg: 029269 KdNr: 00485926

ArtNr	Bezeichnung	Farbe	Gz	Rabatt	Menge	B-Preis	G-Preis
6001963	BEL MIAMI 10" BAG SW/SW	schwarz	000	0,00	1	1780,00	1780,00
Rechnung =							1780,00

* inkl. 16% MSt aus 1780,00 = 245,52

Verkäufer: 311 Frau Frau Meistrell

Bankverbindung: Vereins- und Westbank Hamburg
BLZ 20030000
Kto.-Nr. 4002010
Zahlungsziel 10 Tage netto

[Signature]
H. S. Meistrell

1920 H. HORN
Sachlich und preislich i.O.

Kein Umtausch ohne Vorlage dieses Beleges.

Рис. 20. «Гарячий документ» № 2: внутрішні зауваження «Фольксвагена» до наведеного вище документа.

```

rueckl 29269
FRR: Lieferanten-Nr. <38832> Rechnungs-Nr. <29269> Typ <111>

Antwort:
geklärt
Abgezeichnet von: Terkowsky, Herbert
Abgezeichnet am : 2001-03-06 11:21:27

Zusatztext:

Anfrage vom Rechnungsprüfer:

das darf doch wohl nicht wahr sein!!!!
bitte h.claus ansprechen!!!!!!!!!!!!!!
was soll ich tun????????
h.zimmer sagt,daß h.claus recht hat.
evtl.von firma neue rechnung anfordern!!!

klicken Sie auf <weiterleiten>, um dieses Formular an eine weitere Person
zu schicken, oder klicken Sie auf <Zurück an FRR>, um die Angaben

```

Незалежно від того, що ви хочете досягти публікацією, обидва пов'язані між собою документи містять промовисту інформацію. Не лише тому, що до калькуляції автомобілів компанії «Фольксваген», напевно, входять сумки для гольфу елітної марки «Маямі». Виглядає так, що цей факт викликав негативну реакцію в «аудитора», проте його відразу відкликали.

Якщо ви збираєтеся оприлюднити подібний документ, треба замислитися, чи слід публікувати лише рахунок, чи також внутрішній додаток. Впадає в очі, що рахунок візуально виглядає не надто гарно, якщо порівняти з зауваженнями. Щоб не залишити жодної вказівки на походження, варто було «причепурити» цей рахунок. Це просто зробити за допомогою відповідних програм для роботи з зображеннями. Подальші міркування: що робити з відбитками штампів («Volkswagen V 22», «Nr. 514 S. 3»), рукописними нотатками («LN 38832»), жовтим маркуванням? У якому вигляді ви б хотіли мати цей рахунок – до візування чи після? Хто мав поставити візу? Адресатом був пан Горн, що до того ж особисто зазначив: «за призначенням та ціною в порядку». Тому «вищою контрольною інстанцією» може бути лише пан д-р Волькенштайн.

Або ви хочете створити враження, ніби документ походить з внутрішнього листування в компанії «Фольксваген», тобто отри-

маний до того, як взагалі потрапив до адресата? Або він походить навіть від самого відправника «Гольфгаус»? В останньому випадку необхідно, щоб зникли всі внутрішні зауваження компанії.

Залежно від того, яку мету ви переслідуєте, виникає потреба в очищенні.

Ці міркування також дозволяють зрозуміти, що такі думки турбують не лише журналіста-розслідувача, а й що ними часто переймається також відправник, тобто інформатор. Або ті люди (з якихось систем) надсилають документи інформаторам, які здаються їм «зрадниками», сподіваючись, що саме вони передадуть їх далі. Здебільшого з певними намірами, які відомі лише першому ініціаторові. Отже, ми знову зіткнулися з темою інструменталізації, що була описана в підрозділі 2.6.

Наведений тут у факсимільному вигляді документ можна знайти у змістовному контексті на вебсторінці www.ansTageslicht.de/VW. Інші приклади з проблеми очищення див. на вебсторінці www.investigativ.org.

Подібні міркування чи запитання автоматично ведуть до такого аспекту: на що завжди слід звертати увагу, якщо вам потрапляють до рук «гарячі факти» або ви їх передасте далі.

6.3. Поводження з «гарячими документами» та «вибуховою інформацією»

Якщо ви отримали матеріали та документи, це передбачає наявність домовленості щодо мети їх використання. Саму цю мету слід зафіксувати якомога точніше. Найкраще – безпосередньо на відповідних документах.

Матеріали, що можна вільно використовувати, не становлять проблеми. Однак «гарячі документи», які видаються тільки для специфічної мети, з огляду на безпеку треба використати не лише для досягнення домовленої мети, а й унеможливити їх використання в майбутньому. Принаймні це ви повинні зробити для інформатора.

Адже з плином часу точність пам'яті та спогадів зменшується не лише в інформаторів та свідків чи інших осіб, це становить при-

родну проблему й для журналістів. Зафіксована інформація значно стійкіша. Іншими словами, без нагадування про раніші домовленості зростає небезпека для інформаторів чи постачальників. Цього не можна допустити.

Допомогти можуть прості вказівки. Скорочення на матеріалах або додаткове завершення файлів, наприклад «БУНЦ» або «БУНП», можуть у потрібну мить викликати в спогадах те, що було раніше узгоджене: «Без узгодження не цитувати!» або «Без узгодження не передавати!».

Саме тут часто трапляються помилки, які неможливо виправити. Тому такі поради щодо поведінки:

- Вихвалитися перед колегами тим, що ви отримали, має стати табу. В журналістському змаганні за забезпечене робоче місце або вміщення власних історій у газеті чи в передачі можна швидко розбудити жадність (ти даєш мені це, а за це я даю тобі оце) або механізми конкуренції, що не завжди піддаються контролю. З другого боку, від цього – а це коштує набагато дорожче – можуть постраждати довірчі стосунки з вашим постачальником. У найгіршому разі це може справити негативний вплив на статус безпеки інформатора.
- Це не заперечує угод, які ви укладаєте з колегами на основі взаємності. Однак при цьому слід добре усвідомлювати: якщо ви випускаєте документ з рук, ви вже не маєте змоги управляти його подальшим використанням. Ані тим, через скільки рук він пройде, ані тим, як деколи буде використовуватися. З цієї причини також треба фіксувати домовленості з власним постачальником, а в разі необхідності краще зайвий раз перепитати джерело, чи можна щось передавати далі.
- Наприклад, журнал «Шпигель» (інші видання також), звертаючись до більш або менш «таємних» матеріалів, полюбляє цитувати відповідні номери секретних справ чи подібні коди, якими позначаються джерела в оригіналі. Зрозуміло, це необхідно для того, щоб за допомогою деталей додати барв до історії, а також створити враження автентичності. Так діяти можна. Втім тут слід пам'ятати про те, що водночас через це даються вказівки на джерело. Якщо це не становить проблеми, про це не варто говорити. Якщо ж ні, слід вживати формулювання на зразок: «Редакція має документ у своєму розпорядженні». Така фраза звучить не так барвисто,

проте вона безпечніша, коли ви хочете уникнути вказівок на походження джерела. Якщо вам узагалі потрібно хизуватися подібними даними.

- Звичайно, те саме стосується зображального, звукового чи відеоматеріалів, а також фільмів.

Матеріали, які ви одержуєте зазвичай являють собою копії. Добре відомо, як можна сфальсифікувати оригінали, це саме можна робити з дублікатами, залежно від обставин навіть простіше. Інакше кажучи, немає абсолютної упевненості в тому, що ви отримуєте товар, з яким не виконували маніпуляцій, або що вам не підкидають фальсифікати. Це одна з підстав для того, щоб такі речі подекуди піддавати зустрічній перевірці на правдивість, у разі необхідності – на справжність. Залежно від ситуації, тест на справжність можна провести шляхом зіткнення з відповідним об'єктом розслідування.

Значно важливіше та трапляється частіше, що матеріал (розглядаймо його як справжній) підтверджує документами лише те, що в цьому матеріалі міститься. Однак вибір може бути надто селективний: несуттєва ланка більшого ланцюга. Інколи це робиться свідомо, з наміром викликати оманливе враження. Тому часто та охоче передаються окремі документи адвоката, на які протилежна сторона ще не відповіла, або рішення нижчої інстанції, якщо в них міститься вигідна оцінка. І так далі.

Окремі документи чи матеріали рідко спроможні розповісти всю історію чи історію, що криється за першою. Однак, як у статистиці, тут чинний «закон великих чисел». Що обсяжніший масив даних чи інформації, то вища ймовірність, що на їх основі вдасться реконструювати відповідні пов'язання, структури або сховані в них історії. Внаслідок цього методами так званої журналістики даних можна швидше досягти більших результатів, ніж на підставі одного документа.

Якою мірою сам-один документ здатний розповісти різні версії однієї історії, пояснюється на вебсторінці www.investigativ.org на підставі одного рахунку, що існував у чотирьох варіантах: ідеться про рахунки, що виставляла підставна особа з метою приховати незаконну виплату комісійних.

Саме це становить головну проблему документів. Їх можна інтерпретувати та використати лише в конкретному зв'язку з історією, що криється за справою. Можливості маніпуляції завеликі та надто прості.

6.4. Всупереч Агентству національної безпеки США та Федеральній службі безпеки Німеччини: безпечна (убезпечена) комунікація та інформаційна логістика

Цей підрозділ присвячений передусім питанням цифрової комунікації та розслідувальних пошуків: спочатку займемося персональними комп'ютерами, а потім (уже давно цифровим) телефонним зв'язком.

Ставлячи принципове питання про те, як безпечно спілкуватися, маємо на увазі два питання:

- *Що саме ви хочете забезпечити чи захистити та від кого?*
- *З якою метою це має робитися?*

Приклад: якщо особа хоче приховати від інших лише зміст листування електронною поштою та для неї не відіграє жодної ролі, чи хтось зможе реєструвати цей обмін у відправника та отримувача, то слід діяти інакше, ніж коли особа прагне зробити невидимим увесь процес комунікації. Перше зробити просто, друге вимагає більших зусиль.

Коли використовуєте комп'ютери для спілкування, слід уважно придивитися до чотирьох окремих процесів, якщо треба щось забезпечити чи захистити від чужого ока:

- 1) опрацювання файлів, тобто побудови, зміни та копіювання в різних форматах файлів;
- 2) архівування та резервне копіювання даних на відповідних носіях, таких як персональний комп'ютер, мобільний жорсткий диск або винесені «хмари»;
- 3) перенесення таких даних на інший комп'ютер;
- 4) серфінгу, інакше кажучи, пошуку в інтернеті.

Загалом технічні заходи, яких ви вживаєте, хочете або мусите вжити для безпеки, мають бути пропорційні до актуальності даних чи до потреби джерела в захисті. Тому наведені нижче методи слід розглядати як варіанти. Використовуйте ті, які вам потрібні.

6.4.1. *Комунікація за допомогою персонального комп'ютера: заходи безпеки*

Враховуючи, що головна проблема полягає в тому, що з вашими даними хтось може таємно ознайомлюватися, треба тримати перед очима технічний бік справи. Читати разом з вами ваші відомості можна лише в тому разі, якщо:

- ваш комп'ютер під'єднаний до всесвітнього павутиння,
- ви не вдаєтеся до базових заходів безпеки.

Іншими словами: робочі пристрої, такі як персональний комп'ютер або пам'ять, що не працюють онлайн, не можуть стати об'єктом атаки. З цього випливає найперший та найефективніший захід безпеки.

Захід безпеки 1: відокремлювати або розділяти

Це означає: дійсно чутливі дані опрацьовуються та/або зберігаються на спеціальному комп'ютері, який не працює онлайн. Перед користуванням його слід повністю очистити, тобто сформувати. Отже, треба мати окремий комп'ютер, комп'ютер офлайн, що використовується лише для подібних цілей.

Чи збираєтеся ви весь час носити його з собою – це інше питання. Щоб унеможливити те, що хтось звернеться до цього пристрою за вашої відсутності, слід вдатися до заходів безпеки, про які зараз поговоримо. Простіше, а часто й надійніше, проводити архівацію на мобільному жорсткому диску або на маленькій флешці USB, які легко постійно носити при собі та просто сховати, якщо виникне потреба. Звичайно, їх слід зберігати в двох, краще у трьох примірниках у різних місцях (див. підрозділ 6.1).

Захід безпеки 2: уникати або відмовлятися

Поширені надавачі послуг інтернету з США, які тепер – за власними визнаннями – працюють у ролі підручних американського НАБ (та, ймовірно, інших служб), відомі за назвами: «Гугл», «Ягу», AOL, «Майкрософт», «Еплл», «Фейсбук», «Палтолк», «Скайп» та «Ютюб». Перший крок полягає в тому, щоб взагалі відмовитися

від їхніх послуг. Для всіх пропозицій існують альтернативи, просто вони ще не стали такими відомими.

На новоствореному сайті www.prism-break.org/de перелічуються програми та служби, за якими не так легко шпигувати. Сюди належить, зокрема, браузер з відкритими джерелами «Файрфокс», який постійно вдосконалюється командою розробників; програма для електронної пошти «Тандерберд» або пошукові машини Ixquick.de, [DuckDuckGo \(www.duckduckgo.com\)](http://DuckDuckGo.com), www.metager.de та [www.metager2](http://www.metager2.to) тощо. Усі ці програми розробили не компанії, що працюють на засадах приватної економіки, походять з США та заради прибутків готові (майже) на все. Докладнішу інформацію з цього приводу можна знайти у файлі «Коротка інструкція з поведінки, що перешкоджає стеженню» («Kurze Anleitung zu überwachungsfeindlichem Verhalten») на вебсторінці www.ude.de.

Захід безпеки 3: використовувати псевдоніми та анонімізацію

Використовувати псевдоніми означає: використовувати логіни та адреси Freemail під іншими іменами, особливо якщо їхній провайдер розташований за кордоном і там також містяться його сервери. Водночас це ще не унеможлиблює те, що треті особи будуть стежити за комунікацією, – навіть коли йдеться тільки про сліди псевдоніма. Поки фальшивий псевдонім не буде зламаний, це може являти собою відносно корисний варіант.

Більшу забезпеченість створює додаткова анонімізація. Мета полягає в тому, щоб не залишити для інших взагалі жодного сліду, незалежно від того, працюєте ви з чіткими іменами чи з псевдонімами. Це може стати особливо важливим, якщо шукати інформацію на інших комп'ютерах, тобто під час розслідувального пошуку, або займатися серфінгом у всесвітньому павутинні.

Анонімізація може відбуватися по-різному. По-перше, ви змушені до неї вдаватися, якщо працюєте на комп'ютері, яким користуються й інші особи. По-друге, вона необхідна на тих комп'ютерах чи вебсторінках, до яких ви самі звертаєтесь. По-третє, вона потрібна на всьому шляху комунікації, тобто на власному та чужому комп'ютері або сервері.

Враховуючи, що успішне використання подібних технік вимагає скрупульозності, а відповідні рекомендації щодо програмного

забезпечення часто змінюються, знову звертаємо увагу на докладний допис журналіста Альбрехта Уде «Нерозпізнаний та працює без обмежень – анонімно та без перешкод у мережі», розміщений на вебсторінці www.ude.de. Там також можна знайти поради щодо користування надзвичайно корисними вбудованими програмами (addons) або доповненнями (plug-ins), які розширюють можливості убезпечення браузеру. Приклади: www.noscript.net (перешкоджає виявленню профілів користувачів); www.ghostery.com (перешкоджає відстежуванню процесів і даних – Tracking); так звані самоліквідовні «куки» (Self-Destructing Cookies) та після залишення вебсторінки автоматично стирають усі інші «куки» (наприклад, www.addons.mozilla.org) або www.disconnect.me (заважає іншим сайтам переслідувати відвідувача/серфера) тощо.

Якщо специфічну комунікацію або делікатніші способи серфінгу перенести до інтернет-кафе, це справить ефект додаткового захисного валу. Як відомо, у Німеччині не треба показувати посвідчення особи при відвідуванні інтернет-кафе. Лише в деяких з них ведеться відеоспостереження та архівація записів, щоб у разі необхідності полегшити правоохоронним органам розслідування справ, пов'язаних з постингами, що суперечать кримінальному законодавству.

Повна анонімізація по всьому ланцюгу комунікації зрештою означає шифрування (кодування) – ще один дійовий захід безпеки.

Захід безпеки 4: шифрування (кодування)

Цей захід належить до найнезамінніших, бо найбільш ефективних. Існують різні криптографічні техніки. Одна з найбезпечніших – водночас її легко застосовувати – подана в міжнародній комп'ютерній мережі «Тор» (The Onion Router). Принцип: усі потоки даних загалом тричі змінюють напрям і при цьому кожного разу по-новому шифруються. Тут перед нами технічний принцип, за яким працювала також платформа вікілікс: що більша «цибулина», тобто що частіше потоки даних проходять через дальший шар (цибулиного) лушпиння, інакше кажучи, через комп'ютери, розташовані один за другим за принципом випадковості, і по-новому шифруються, то складніша вся процедура та завдяки цьому неймовірніше, що хтось візьме на себе цю працю. Подробиці наведені на вебсторінці www.torprojekt.org.

Листування електронною поштою також можна шифрувати за допомогою таких програм, як «PGP» («Pretty Goog Privacy») або її

версія з відкритими джерелами «GnuPG». При цьому передавач та отримувач мають обмінятися так званими ключами: www.pgpi.org або www.gnupr.org. Інсталювати ці корисні програми можна за допомогою «GPG4win» (www.gpg4win.de для комп'ютерів з віINDOWЗ) або «GPGTools» (hwww.gpgtools.org для комп'ютерів «Еппл»).

Так само, як вдається шифрувати інтерактивну комунікацію, треба робити з архівованими даними: жорсткі диски в комп'ютері, мобільні пам'яті чи флешки USB у подібний спосіб можна захистити від цікавості третіх осіб. Наприклад, вдавшись до програми з відкритими джерелами «Трукрипт» (TrueCrypt): www.truecrypt.org.

Захід безпеки 5: перехитрити

Мова йде, власне, не про прямий, а про непрямий захід безпеки. Його мета полягає в тому, щоб відволікти «шпигунів» та крадіїв даних або, відповідно до обставин, також увести в оману. Тут важко запропонувати рекомендації у вигляді переліку. Що може забезпечити успіх, що можна запровадити на практиці, залежить від конкретних випадків. А для цього потрібні креативність і кмітливість.

Справа може розпочатися з підкидання інформації, так щоб це не здалося «шпигу» інсценуванням, – він, наприклад, може випадково наштотхнутися на (спеціально) схований жорсткий диск. Що більшу фантазію ви виявите, готуючи подібне інсценування, то швидше шпиг відчує власну перемогу та вже з цієї причини далі діятиме менш ретельно. Дані та файли, які використовуватимуться з цією метою, треба заздалегідь дещо опрацювати, щоб при збереженні серед метаданих з'явилася актуальна дата (опрацювання).

Інший приклад: якщо ви хочете приховати свої пошуки в інтернеті, що ведуться з використанням псевдоніма чи анонімізації, можна паралельно до цього відстежувати зовсім іншу тему та займатися цим дещо очевидніше, тобто з менш ефективними заходами безпеки. Вирішальну роль при цьому відіграє, що а) на подібний обманий маневр крадії даних мають звернути увагу як на поведінку, що відхиляється від вашої звичайної комунікаційної поведінки (щоб вони відразу на це зреагували), та б) щоб це пасувало до вашого власного технічного рівня роботи. Інакше цей захід швидко буде викритий як виверт. Професійні викрадачі даних як за розміром доходів, так і за інтелектуальним коефіцієнтом скоріше перебувають на середньому

рівні, ніж значно перевищують його. Тому творчі зусилля, які доведеться інвестувати, будуть досить помірні.

Усі потенційні заходи безпеки нижче узагальнені в синоптичному огляді.

Рис. 21. Заходи безпеки при роботі з комп'ютером.

<i>Захід безпеки</i>	<i>Комп'ютер офлайн</i>	<i>Комп'ютер онлайн</i>
Захід 1: відокремлювати або розділяти	X	
Захід 2: уникати або відмовитися		X
Захід 3: використовувати псевдоніми та анонімізацію		X
Захід 4: шифрувати	X: апаратна частина + дані	X
Захід 5: перехитрити		X

6.4.2. Безпечна (убезпечена) інформаційна логістика

Зашифровану комунікацію можна охопити лише цифровими засобами. І лише таким шляхом за нею можна стежити. Те, що надсилається не через всесвітню мережу, не може бути знайдене там. Тому часто виникають ситуації, коли цифровий світ поєднують з «аналоговим». Компакт-диск з цифровим записом можна непомітно надіслати в конверті середнього розміру або як бандероль. Особливо сприятливі для цього різдвяні дні або великодні. Тоді Німецька пошта (DHL) чи інші відправники посилок, як, скажімо, «Гермес», мають дуже багато роботи. Подекуди цифрову пам'ять або «гарячі документи» в паперовій формі можна доручити надійному кур'єрові. Адже, як відомо, до Рима ведуть багато доріг. Проте не варто забувати й про слабкі місця.

Отже, припустимо, що необхідно перевезти певний масив даних кур'єром з Берліна до Бразилії через якийсь британський аеропорт,

скажімо, Лондон-Гітроу. Ви знаєте, що у подібних місцях (як і на залізничних вокзалах чи в портах) особу можуть на декілька годин затримати, допитати; може бути конфісковане все, що цікавить органи безпеки. У будь-якому разі у Великій Британії це стосується близько 60 тисяч осіб на рік (станом на 2012 рік) – якщо перерахувати на один день, матимемо понад 160 підозрюваних осіб. Якщо не хочете ризикувати, то флешки, що відіграють таку важливу для вас роль, віддайте симпатичному попутникові, що здатний зрозуміти ваше прохання. Тепер – у відносно розслабленому стані – ви можете піддатися обшукові, якщо відповідні заходи безпеки та маневри, що відвертають увагу, були добре підготовлені.

Адже ефективне убезпечення означає не лише вжиття прийнятих технічних та/або організаційних заходів. Убезпечення також означає, що ви завжди випереджаєте на один крок – ліпше на два – протилежну сторону.

Хоча для цього слід дещо покрутити мозком, ви будете залишатись у формі та після успішної акції відчувати певне задоволення від того, що переграли хоча й не надто добропорядного, але дуже могутнього противника.

6.4.3. *Телефон та інші способи звукового передавання сигналу*

Що це були за часи, коли – майже повсюдно – стояли громадські телефони-автомати. Ще 2005 року на території Федеративної Республіки Німеччини їх залишалося 120 тисяч. До деяких телефонних будок можна було навіть подзвонити вам, можна було попередньо домовитися телефоном, так що сторонні особи навряд чи здатні були це передбачити, тобто ви опинялися поза спостереженням. Однак тепер є лише 40 тисяч громадських телефонів-автоматів, і кількість продовжує знижуватися. А зателефонувати до будки взагалі стало неможливо.

Адже вже давно для телефонного зв'язку розпочалася нова доба, що вирізняється деякими властивостями: 1) практично всі експлуатаційні системи мобільних телефонів і смартфонів походять зі Сполучених Штатів. Для зацікавлених інституцій цієї країни це становить надзвичайну перевагу; 2) усі процеси відбуваються тільки на цифровій основі. І тому вже за своїм принципом не потребують особливих зусиль; 3) «інтелектуальний» телефонний зв'язок постійно

вдосконалюється не тільки технічно, постійно розширюються діапазон його використання (Apps), збільшується простота користування. З цієї причини «інтелектуальний» телефонний зв'язок перетворився, так би мовити, на світовий стандарт. Більшість людей навіть завжди носять смартфони при собі, звичайно, у режимі онлайн, тому ті стали елементарним культурним благом, що забезпечує природний життєвий комфорт. Ідеальна ситуація для тих, хто цікавиться власниками таких телефонів і хоче знати все.

З документів Едварда Сноудена нам відомо, що АНБ США «нормальними» днями збирає в усьому світі до 20 мільйонів телефонних з'єднань та 10 мільйонів наборів даних з інтернету – щодня. Так само стало відомо, що у квітні 2013 року – коли Сноуден убезпечував таку інформацію – АНБ вело спостереження за 117 676 особами в реальному часі.

Щоб опанувати лавину даних і бажаної інформації, АНБ у Блафдейлі (штат Юта) створює велетенські потужності серверів: тут у майбутньому будуть зберігатися та опрацьовуватися дані в так званому діапазоні йота (Yotta). Одна йота відповідає трильйону терабайтів. Можна здогадатися, що надалі буде накопичуватися в цих бункерах.

У Німеччині на цьому полі працює Федеральна служба розвідки (ФСР). Офіційно вона не має права збирати відомості про громадян ФРН, проте ті речі, яких служба дійсно не має або що вона не може робити з технічних причин, однак хотіла б мати, вона дістає завдяки взаємному обмінові з «дружньою» інституцією. Щодо численних відомств з охорони Конституції картина виглядає не інакше. Отже, треба налаштуватися на те, що за вами можуть стежити в тій чи іншій формі.

Загалом усі мережі мобільного зв'язку (GSM, UMTS, LTE) працюють з закодованим розпізнаванням учасників і закодованими мовними сигналами. Але, як і з давно відомими перегонами між зайцем та їжаком, рано чи пізно новий стандарт теж буде «зламаний». До того ж про це голосно ніхто не оголошує. Ані спецслужби, ані провайдери мобільного зв'язку. Широко відомий той факт, що мобільні телефони подають локаційні сигнали, а це мусить відбуватися вже через необхідність з'єднання з найближчою ретрансляційною станцією. Чимало додатків робить це автоматично. І не лише це.

Отже, якщо ви кудись вирушаєте зі своїм смартфоном – причини не мають значення – і не хочете, щоб вас розпізнали (через ретран-

сляційні станції), для цього слід вийняти акумулятор. Недостатньо просто вимкнути мобільний телефон. Лише після цього ви можете бути певним, що ваше місце перебування не буде встановлене, що сигнали з'єднання не будуть перехоплені або не будуть розшифровані мовні сигнали та не будуть скопійовані інші відомості про систему та користувача (наприклад, переліки адрес та електронної пошти). І що не буде змоги вас прослуховувати, бо хтось сторонній перетворив апарат на пристрій для підслуховування.

Звичайно, це не буде розв'язком на тривалий час, інакше ви взагалі не користуватиметеся мобільним телефоном чи смартфоном. Варто розглянути такі розв'язки.

- Найбезпечніший варіант являє собою криптотелефон (криптофон), особливо якщо кодування за індивідуальним замовленням зробили професіонали. Однак передавання даних буде відбуватися безпечно (убезпечено), лише якщо обидва учасники зв'язку мають подібний апарат. Тому це може бути лише розв'язком на конкретний випадок.
- Стандарти безпеки, встановлені виробником, хоча й регулярно підвищуються, проте ніхто не знає про потенційні тіньові змови з іншими зацікавленими сторонами. То ж слід постійно враховувати рекомендації, що друкуються у фахових виданнях (наприклад, спеціальні числа журналу «с't») або вміщуються на вебсторінках (наприклад, www.ude.de), і також додатково «озброюватися» – якщо це взагалі може забезпечити успіх.
- Нагадаймо ще раз про перші поради в пункті 5.3.4 «Інформатори») (наприклад, збереження запасних даних, прослуховування тощо).
- Цілком зрозуміло, що від використання скайпу слід однозначно відрадити.
- Телефонування через стаціонарну мережу матиме сенс, якщо ви укладете угоду зі своїм сусідом: зареєстрований на його ім'я телефон за допомогою кабеля-подовжувача опиняється на вашому письмовому столі.
- Для практичної буденної роботи та роботи в дорозі рекомендуємо подвійну стратегію, таку саму, що ви її використовували, виділяючи комп'ютер офлайн винятково для делікатних справ. Зацікавлені служби зможуть вас ідентифікувати тільки в тому разі, якщо ви комунікуєте з власними даними та під

власним іменем. Отже, лише той може почуватися відносно безпечно, хто 1) користується другим мобільним телефоном без зайвих «прибамбасів» тільки для по-справжньому делікатних розмов і 2) цей апарат зареєструє на ім'я якогось знайомого – щоправда, залежно від обставин він повсюдно та без жодного приводу також може з'явитися на радарі певної служби, однак усе одно не перебуває в конкретному фокусі уваги.

У цьому випадку рахунок за надані послуги теж не виставлятиметься на ваше власне ім'я (хоча такі рахунки завжди сплачуються). Що далі (у географічному плані) мешкає цей знайомий, то непомітніше все це можна організувати. Разом з цим слід рекомендувати з певною періодичністю користуватися цим другим телефоном для розмов «без приводу», тобто цілком безневинних розмов, аби не впадала в очі поведінка, що відхиляється від норми (нечасте користування мобількою).

Проте подібна стратегія виправдовується лише в тому разі, якщо ваш розмовник сам не став об'єктом активного спостереження.

Підбиваючи підсумок, зазначимо:

- стовідсоткової безпеки ніколи не буває;
- що менш помітно для потенційного підглядача організована комунікація, то безпечніша;
- як усе це найкраще функціонує в окремому випадку (наприклад, комбінація з другого телефона та громадської телефонної будки), зумовлюється лише конкретною ситуацією та влаштовується відповідно до цього.

Зокрема, комунікація поштою за допомогою листів може виявитися напрочуд корисною, особливо якщо отримувач підозрює, що за ним спостерігають, і забирає свою пошту в різних відділках, куди вона надходить «до запитання». В яких саме відділках у конкретному випадку – для інформування про це можна скористатися звичайними листівками з краєвидами різних міст, які попередньо – з іншою легендою – цілком офіційно надсилаються розмовникові. Тоді той буде знати, до якого поштового відділка він має незабаром завітати. Для цього слід запастися невеличкою колекцією гарних поштівок з зображенням маленьких населених пунктів поблизу місця проживання розмовника.

Однак, зрештою, все це не виглядає задовільно. Отже, поряд з розслідувальною роботою треба поступово та наполегливо змінювати цю ситуацію.

7. РЕАЛЬНІ УМОВИ ПРАЦІ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАЛЬНОЇ РОБОТИ

Як відомо, доба має двадцять чотири години і ані хвилини більше, а фізичні та психічні сили колись вичерпуються. Те саме стосується власного «жорсткого диска» в голові та його «центрального процесора»: протягом дня показники починають знижуватися і в певну мить робота припиняється. Тоді у пригоді стануть тільки відімкнення та рекреація – духовне та тілесне озброєння до наступного дня.

Всі знають, що трудове життя журналістів сповнене стресів і здебільшого відбувається під дамокловим мечем строків здавання матеріалів, а ще гірше – підписання до друку. Власники та/або менеджери медіа часто вважають, що шляхом регулярних заходів заощадження вони ініціюють надійні процеси економічного оздоровлення. Проте, внаслідок цього обсяг праці для тих, хто залишився, не зменшиться, а збільшиться. Тому тиск, обумовлений необхідністю давати вищий результат, буде дедалі зростати. Це означає: стрес і брак часу в чистому вигляді.

Тут не найвдаліше місце для обмірковування доцільності подібних бізнес-моделей, розрахованих на короткотермінову перспективу. Зараз ітиметься про те, щоб, виходячи з реальних умов праці, розробити варіанти, які дозволяють займатися тривалими та трудомісткими розслідувальними пошуками. При цьому на передній план виходять чотири аспекти: 1) індивідуальна спеціалізація, тобто обмеження не надто великим діапазоном сфер знання та роботи, 2) поділ праці та колективна спеціалізація, що передбачає працю в команді, 3) кооперація в найрізноманітніших способах та організаційних фор-

мах, 4) витривалість, яка часто необхідна, коли займаєшся складним, тяжким та/або тривалим розслідуванням.

7.1. Індивідуальна спеціалізація та ноу-хау

Ніхто не може знати всього, ніхто не може зробити всього. За комп'ютерної доби в цьому вже немає потреби, бо ми можемо накопичувати знання в найрозмаїтіших формах за допомогою запам'ятовувальних пристроїв. Водночас необхідний мінімум базових знань повинний бути постійно наявний на «жорсткому диску» в голові – логічно, що також у реальному часі – як і необхідна інформація про, скажімо, цифрову організацію винесених назовні знань. Обсяг інформації кожного дня зростає, електронні листи, що надходять, повідомлення у твітері та всі інші новини з соціальних мереж швидко перетворюють інформаційне перевантаження на інформаційне масове вбивство. Тому на допомогу приходять фільтрація, добір, концентрація на вибраних сферах сприйняття: спроможність людини до сприйняття та перероблення обмежена. Навіть якщо десь позаду на щоденне годування чекають цифрові запам'ятовувальні пристрої. Тому фокусування означає обмеження та відповідно до цього – спеціалізацію.

Переваги спеціалізації варто зобразити на двох рівнях: на індивідуальному та колективному. Другий варіант передбачає внесення спеціальних знань і вмінь до команди.

Індивідуальна спеціалізація являє собою концентрацію на одній або декількох, проте загалом не надто багатьох сферах інтересів і знань. Вона обов'язкова не лише для журналістів з таких причин. Обсяг самих лише фахових знань у кожній системі невинно зростає. Щоб не втратити загального уявлення, потрібні добре організовані навички сприйняття. Сюди належать такі речі, як читання серйозних (фахових) журналів, принаймні фрагментарне, стеження за блогами, участь у конференціях і конгресах, змістовний обмін думками та досвідом з колегами тощо.

Для журналістів, які присвячують себе розслідуванням, світ праці складається не стільки з формальних та організованих згідно

зі стандартами галузі дискурсами з колегами ззовні, скільки скоріше з індивідуального та педантичного піклування про неформальні мережі інформаторів, а це вимагає незрівнянно більших зусиль (див. розділ 5). Упоратися з цим у багатьох тематичних сферах практично неможливо.

Те саме стосується входження та орієнтування у різних системних світах (див. пункт 3.5.1). Той, хто займається певною професією, розуміється на ній або ж повинний розумітися на ній, знає специфічні фахові коди та звичні способи дії, має бути в курсі новин та останніх подій і прислухатися до чуток. Робити все це одночасно у двох світах важко, вже хоча б через брак часу, бо доба триває лише 24 години.

Така сама картина в житті журналістів-розслідувачів. Якщо 1) взаємодія з кількома системами, до яких можна зазирнути лише як сторонній особі, та/або 2) напружене піклування про інформаторів належать до трудових буднів журналістів та ведеться протягом встановленого робочого часу, все це можна організувати. Однак якщо характер роботи вимагає постійного виконання короткострокових, тобто обмежених у часі редакційних завдань, а довготриваліші розслідування доводиться проводити лише поряд з поточними справами та/або додатково з власної ініціативи, кількість можливостей додаткової спеціалізації автоматично скорочується. Хіба що треба відмовитися від усього іншого (родини, друзів, дозвілля, хобі).

Тому журналісти, що займаються розслідуваннями, зазвичай концентруються на одній чи двох, інколи на трьох, рідко на чотирьох, ще рідше на п'яти тематичних сферах. Зокрема, існують відомі та менш відомі «спеціалісти», що добре знаються на світі служб безпеки та спецслужб, а також Федеральній службі безпеки, на таких темах, як рокери та «Пекельні янголи», неонацизм, охорона здоров'я, корупція тощо. Якщо вони одержують вказівки чи інформацію з іншого системного світу, на якому не знаються, то роблять те, що роблять професіонали. Професіонали, до речі, відзначаються тим, що 1) усвідомлюють свої специфічні знання та навички, 2) але знають також власні межі та слабкі місця. Тому професіонал передасть подібні матеріали комусь, хто професіонал саме в цій царині. І, навпаки, він може покладатися на те, що в аналогічному випадку він отримає інформацію від свого колеги-професіонала.

Індивідуальна спеціалізація має й інші переваги.

- На незначній кількості систем можна розумітися краще, ніж на багатьох, і тому вдаліше реалізовувати технічні способи дії, описані в розділі 3: перевагу «що більше ти вже знаєш» (пункт 3.3.1), прибіднюватись у відносинах з третіми особами (пункт 3.3.2), ситуація «знання без доказів» (пункт 3.3.3) тощо.
- Завдяки цьому вдається зазвичай публікувати більше про такі системи та краще сприйматися їхніми інсайдерами (теперішніми та колишніми), передусім тими, що потенційно шукають розмовників серед журналістів.
- Нарешті, внаслідок цього зростає ймовірність, що до журналіста звернуться як до компетентного розмовника або що його краще сприймають, якщо він сам звернеться до інсайдера.

З цієї причини індивідуальна спеціалізація становить «альфу» та «омегу» розслідувальної журналістики. Навіть якщо ви лише тимчасово ввійшли до специфічної системи. У квітні 2013 року став відомий міжнародний розслідувальний проект «Офшор-лікс». Він розпочав свою діяльність з того, що пізнішому керівникові «Міжнародного консорціуму розслідувальної журналістики» Джерардові Райлу надіслали жорсткий диск з 260 Гб даних про «податкові оази», а саме тому, що раніше цей австралійський репортер провів розслідування та опублікував серію про офшорну злочинність.

7.2. Поділ праці та спеціалізація: креативна робота в команді

Поділ праці, зорієнтований на використання специфічних навичок та вмінь, та робота у великих групах сьогодні практикуються передусім тоді, коли йдеться про створення чогось нового, про інновації та/або інше поліпшення того, що досі практикувалося. Навіть якщо це нове було успішне. Адже успіх можна визначити, лише якщо озирнутися. Що буде завтра, можна тільки припускати, інколи приблизно оцінювати, однак точно знають це, як відомо, лише ясновидці.

Наприклад, у теорії менеджменту останнім часом багато вивчали умови виникнення чогось нового. Один з найвідоміших висновків

щодо більш-менш систематичного розроблення та впровадження інновацій і необхідних для цього методів полягає у свідомому поєднанні між собою трьох різних людських трудових типів: 1) класичних носіїв знань, що водночас нерідко висловлюють сумніви стосовно всього нового, 2) так званих диваків, людей, що мислять нестандартно, а також 3) ділків або «працівників у мережі». Останні мають втілити в життя на практиці те, що вигадали дві перші групи, бо вони тепер мусять співпрацювати. Тобто реалізувати те, що спочатку здавалося неможливим.

Перед подібними викликами можуть опинитися журналісти, що займаються розслідуваннями, коли йдеться, наприклад, про особливо важкі, дуже складні завдання. Це вже давно визнали численні медіа та редакції й утворили команди в різних комбінаціях, зокрема постійні команди з постійними співпрацівниками. Або гнучкі команди, що складаються залежно від потреби, – за участю працівників редакцій або ж без них. Або прості команди, що створюються тільки в разі необхідності та не мають міцної командної структури.

Неважливо, що в окремому випадку здається придатним. Існує чіткий перелік переваг, який обіцяє досягнення мети лише за допомогою таких методів і дозволяє зробити це найефективнішим шляхом, якщо порівняти зусилля, витрати та результат. Це класичні чинники:

- Дієвіше (досягнення мети) та ефективніше (витрати/результат) використання спеціалізованих ноу-хау. Один вмє краще звертатися до людей та інформаторів і поводитися з ними, інший дуже вправний у збиранні матеріалів та документів.
- Введення декількох журналістів-розслідувачів до відповідної власної мережі інформаторів автоматично розширює доступ до інформації.
- Об'єднання різних спеціальних ноу-хау на основі поділу праці. Наприклад, класичних пошукових талантів з роботою з так званими техніками «комп'ютерної журналістики» (CAR), що тепер подекуди називають журналістикою даних. Або в разі підготування публікацій поєднання елегантного стилю письма справжнього майстра з візуальними зображеннями професійного ілюстратора, твори якого доповнюють текст та/або завдяки графічному опрацюванню пояснюють його в зовсім інакший спосіб. І взагалі: один більше полю-

бляє проводити розслідування (і робить це краще), іншому більше подобається писати, тому що йому це вдається ліпше.

- Молоді люди мають інші підходи та інакше розуміють світ, в них відміні погляди та ідеї щодо журналістської роботи. Цікаво звести їх в одній команді з людьми старшими, що мають більше досвіду та володіють фаховим ноу-хау, тобто скоріше відповідають вищезгаданій категорії носіїв знань (і водночас сумнівів). Як наслідок, зазвичай можна знайти нові шляхи та рухатися ними: передусім при визначенні головних змістових акцентів та при образотворчому опрацюванні.
- Незалежно від поєднання різних фахів та людей: чотири, шість, вісім очей бачать і чують більше, ніж лише два. Завдяки цьому з'являється більше ідей та відправних пунктів. Більше голів ставлять більше критичних запитань. І за деревами можуть розрізнити ліс. Або навпаки.

Результати, які можна генерувати в такий спосіб, викликають подив. У документальному центрі (DokZentrum) на вебсторінці www.ansTageslicht.de задокументовано багато історій та свідчень про їхнє виникнення, передусім тих, що були відзначені «Премією щоденної преси для стражів» (див. www.ansTageslicht.de/Waechterpreis).

Серія «Мільйонна пастка» в боннській газеті «Генерал-анцайгер» тепер налічує вже 90 частин. Цю історію вдалося розкрити, тому що команда «Світовий конгрес-центр Бонн» (WCCB) з самого початку об'єднала під одним прапором різні компетенції з окремих редакцій: локальні новини, економіка, події за кордоном і журнал/наука, інколи також політика та література. Річ у тому, що проблема, як виявилось пізніше, ховалася одразу на декількох рівнях; якщо взяти лише один рівень, нічого не впадало в очі. І тільки коли працівники редакції, що повинні були продовжувати виконувати свою головну роботу та наповнювати газетні шпальти матеріалами, дістали змогу в складі команди обговорити всі зв'язки та весь загальний контекст, а потім написали про це, після виходу 11 частини серії, тобто через три тижні після першої публікації, прокуратура змушена була розпочати дії. І тоді все підтвердилось. Велетенське мільйонне банкрутство комунального інфраструктурного проекту з іноземним «інвестором» і публічна відповідальність за цю катастрофу (Перша премія щоденної преси для стражів 2010 року, деталі див. на вебсторінці www.ansTageslicht.de/Millionnenfalle).

У подібний спосіб працювала й газета «Берлінер моргенпошт», яка на початку 2010 року вперше повідомила про сексуальні зловживання в знаменитій єзуїтській школі «Канізіус-коллег Берлін». Своєю серією газета (мимоволі) дала поштовх дискусії (вона охопила всю Федеративну Республіку) з класичної табуйованої теми «Сексуальні зловживання». Відтак ця тема вже не була табу, зокрема, тому, що особи, які колись потерпіли в тепер уже сумнозвісній Оденвальдській школі, майже одночасно з першою публікацією розповіли про свій гіркий досвід газеті «Франкфуртер рундшау». У федеральній землі Гессен співробітник редакції самотужки впорався з сумною історією, тому що обмежувався одним місцем злочину та одержав ексклюзивну інформацію. Працівники берлінської редакції розкрутили тему в одному контексті з пов'язаними з нею аспектами: священнослужителі, сексуальність та католицька церква, а добитися цього вдалося лише завдяки об'єднанню різних компетенцій та доступу до відповідних різних систем (Перша премія щоденної преси для стражів за 2011 рік, більше подробиць наведено на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/Missbrauch).

7.3. Кооперація з колегами

Зазвичай кооперація організовується не на тривалий час, а на якийсь період. Це означає, що обмін та співпраця заради (тимчасово) спільної мети хоча й відзначаються взаємною увагою та повагою, однак зрештою все ж таки можуть залишатися певні відмінності, зумовлені конкуренцією. Щоб така кооперація функціонувала успішно, буде корисно заздалегідь врахувати й останній аспект, щоб він раптом не перетворився на чинник, що суттєво заважає спільній роботі.

Дві конструкції будуть розглянуті тут: співпраця з професійними колегами, а також спільна робота з однодумцями (у підрозділі 7.4), до того ж остання тема також може розкриватися у різних варіантах.

7.3.1. *Необхідні домовленості*

Журналісти також зазвичай працюють в ієрархічних структурах, не завжди вони самі можуть вирішувати все. Тому кооперація з колегами або з потенційними конкурентами може бути офіційно бажаною та дістати благословення згори. Або ж вона виникає на рівні самих журналістів і відзначається неформальною природою. Домовленості на найвищому рівні мають вираженіший зобов'язальний характер, неформальна співпраця функціонує передусім тоді, коли двоє колег відчують взаємну довіру та можуть покладатися одне на одного. Останнє відбувається лише на особистому рівні та не може бути приписане згори.

Кооперація може скластися всередині однієї редакції або з різними редакціями в межах Медіадому, адже різноманітним журналістським продуктам (журнали, наприклад, або публічно-правова компанія з телевізійним каналом, радіостанцією та онлайн-платформами) скоріше відповідає концентрований поділ праці та вже згадана робота в команді. У цьому розділі йдеться переважно про кооперацію з «колегами ззовні».

Є загальне правило: що менше колег конкурують з вашою цільовою групою та що різноманітніші при цьому медіа, то простішою виглядатиме співпраця. Неймовірно, щоб дві конкурентні місцеві газети реалізовували спільний журналістський проект. Хіба що йдеться про тему, яка для обох газет становить вищий інтерес. Якщо говорити конкретно: два або більше місцевих видання, території поширення яких не прилягають одна до другої, швидше не матимуть проблем з можливою співпрацею.

Звичайно, винятки тут теж підтверджують правило. 2002 року московські кореспонденти газет «Зюддойче цайтунг» та «Франкфуртер рундшау» таємно вирушили до Чечні, щоб потім одночасно опублікувати в своїх газетах розповіді про «забуту війну». Знову привернути увагу громадськості до цієї теми – в цьому полягала спільна та вища мета обох журналістів, яким вдалося переконати у правильності вибору редакції своїх видань, які, власне, конкурують між собою. Ця «операція» 2003 року дістала «Другу премію щоденної преси для стражів» (див. www.ansTagesLicht.de/Anna).

У подібних справах виникають дуже різні конструкції з різними перевагами, під час співпраці також з'являються проблеми. Тому на вебсторінці www.investigativ.org подані відповідні приклади: справа газети «Зюддойче цайтунг», пов'язана з її футбольним додатком «Кікер» («Боруссія Дортмунд»); спільне розслідування кількох тележурналістів у Брюсселі («BSE»); короткотерміновий спільний проект телевізійного журналу «Репорт Майнц» з газетою «Меркіше алльгеймайне цайтунг» (концерн «Тенніс»); міжнародна мережа британського журналіста Стівена Грея, що розповіла про те, як агенти ЦРУ перевозили літаками викрадених людей («Rendition Flights»), а також вказівки на досі найбільший спільний міжнародний проект з найбільшими досі довготерміновими наслідками – проект «Офшор-лікс» 2012–2013.

Як і в разі будь-якої кооперації, для забезпечення її працездатності необхідні правила та дуже конкретні домовленості. Вони стоять на найголовніших питань:

- Як «спільно» має розвиватися співпраця? Що треба класти до спільного «горщика» розслідувань, що та хто має право з нього забирати?
- Як це має бути реалізоване в технічному та організаційному плані (спілкування електронною поштою, спільні приховані платформи, наприклад за допомогою сервера FTP, архівація та актуалізація з використанням програмного забезпечення вікі тощо)?
- Що станеться, якщо результати роботи – неважливо, з яких причин – виявляться різними?
- Як має виглядати необхідний процес пошуку консенсусу?
- Які мають бути умови використання?
- Який буде момент оприлюднення: спільний для всіх чи окремих для кожного?

Наполегливо рекомендуємо з'ясувати всі подібні питання перед початком кооперації. Зробити це пізніше буде надзвичайно важко, майже неможливо, особливо під час гарячої фази. Саме від цього й зазнають звичайно невдачі всі спільні проекти, започатковані з найпрекраснішими намірами. У таких випадках розчарування дуже велике. А результат не надто задовільний. І бажання повторити подібну справу майже зникає – абсолютна спіраль невдалої реалізації загалом продуктивної ідеї.

І ще одна порада видається доцільною. Розпочинаючи співпрацю з явно значнішим партнером, який у разі необхідності міг би все зробити й самотужки, наполягайте на чітких домовленостях та наперед обговоріть наслідки їх невиконання.

7.3.2. *Давати пас одне одному*

Зовсім інакшу форму вільної та дуже вибіркової спільної акції становить «гра через бортик». Йдеться про непряму та непрямю очевидну кооперацію.

Причини можуть бути дуже різні. Наприклад, вони можуть полягати в тому, що самотійно ви не досягаєте поступу та залучаєте колегу ззовні. Це може мати сенс, якщо вам бракує підтримки в редакції. Стримане, але влучне зауваження, що й конкуренти, мовляв, займаються цією ж темою, може швидко привести до зміни думки. Найпізніше ця зміна відбувається, коли (нібито) конкурент дійсно подав якусь деталь чи якийсь аспект власної історії, – тепер для невтоємничених ясно, що треба діяти, отже, запалюється зелене світло.

Зовсім інакша ситуація може виникнути, якщо ви не хочете чи не маєте права оприлюднювати інформацію, бо існує загроза того, що об'єкт розслідування вирішить звернутися до суду. Загалом законодавство про пресу чітко визначає, що дозволяється, а що ні. Разом з цим існують юридичні можливості за допомогою тимчасових розпоряджень та/або подібних погроз зменшити спокусу та журналістську заангажованість головних редакторів. Особливо це стосується менеджерів, які відповідають за фінансовий добробут.

У такій ситуації корисно мати змогу розмістити відповідну інформацію в когось, на кого не справляє враження брязкотіння юридичних шабелі або хто, опираючись на своїй фінансовій потужності, взагалі не може бути атакований. Тоді, якщо інформацію опублікує інша сторона, ви можете на неї посилалися чи цитувати. Однак подібні речі трапляються рідко. Вони спрацьовують лише за умови, що двоє журналістів, що перебувають у різній робочій ситуації, дуже добре знають одне одного та готові й спроможні піти на таку співпрацю.

7.3.3. *Рідко використовувані види кооперації*

Якщо попередні міркування були зосереджені на кооперації між колегами, що займаються професійною діяльністю, то багато чого можна перекласти на плечі потенційних наступників, завтрашніх журналістів. У деяких, нечисленних німецьких високих школах викладають курси журналістики або курси, що розглядають журналістику (вчення про журналістику) та де навчальні плани також містять наближені до практики модулі. Враховуючи, що студентам потрібні кредитні бали, та задля цього вони повинні писати домашні чи інші роботи, навіть проводити самостійні пошуки, тут теж загалом існує потенціал підтримки. Отже, варто подумати, чи не можна якимось чином залучити студентів, що навчаються цієї професії, до власної роботи.

Типова взаємовигідна ситуація (коли всі дістають користь) може полягати в тому, що студентам така участь здається напрочуд привабливою і вони готові інвестувати в неї відповідну заангажованість, бо будуть навчатися на реальних прикладах. Журналіст-професіонал, своєю чергою, може виділити окремі завдання та дістати ефективну підтримку. Для багатьох журналістів (з поважним становищем) це може звучати не надто переконливо, бо вони бачать передусім потенційні проблеми, але не усвідомлюють користі. Однак як і в інших ситуаціях, де доводиться шукати нові розв'язання, тут чинне правило, яке завжди справджується: той, хто не випробує щось, не знає, чи воно функціонує.

Класичний процес медійної комунікації до сьогодні полягає передусім в односторонній комунікації. Засіб інформації звертається до користувача та комунікує в одному напрямку. Цифрові опції, зокрема, можливість у блогах чи на вебсторінках медіа коментувати окремі статті, підвищувати значення функцій «Мені подобається» або робити розсилання електронною поштою, майже нічого не змінюють у суті справи. За кадром залишається користувач, якщо його не залучають.

Однак ці стосунки можуть будуватися й інакше, до того ж з відчутною журналістською «доданою вартістю». 2008 року це довела данська щоденна газета «Берлінгске тібенде». Підозріла автомобільна аварія стала для неї приводом, щоб провести власне розслідування та поставити під сумнів роботу поліції. Коли набралось достатньо

непрямих доказів, які вказували а) на вбивство та б) на обурливу бездіяльність поліції, все це було оприлюднене не лише на шпальтах газеті в друкованому вигляді, а й на домашній вебсторінці видання. Читачі або користувачі мали повідомити про власний досвід щодо подібних ситуацій. Цей експеримент перетворився на річний інтерактивний проект. Результат: міністр поліції був змушений піти у відставку, адже попередня реформа поліції виявилася непридатною (подробиці див. на вебсторінці www.investigativ.org).

7.4. Не відступати: з витривалістю та енергією

«Публічне завдання» медіа, наприклад, їхня функція критикувати та контролювати (в англосаксонських країнах її називають «функцією сторожового пса»), вже давно визнане в Німеччині, а дехто навіть говорить про «четверту владу». Однак можливості працювати в журналістів, що жорстко та послідовно займаються розслідуваннями, страждають від цілої низки обмежень і труднощів.

- «Протилежна сторона», іншими словами, об'єкт розслідування, володіє всією інформацією, що, власне, була б потрібна журналістам, принаймні її частина, щоб виконати своє «публічне завдання». Проте необхідна громадськості прозорість не та риса, якою повсюдно позначене наше життя.

- Журналістські можливості проводити розслідування обмежені, якщо порівняти з офіційними слідчими і тим паче з прихованими й таємними інституціями, які (нібито передусім) слугують нашій безпеці.
- Зазвичай протилежна сторона більша та потужніша, вона незрівнянно краще забезпечена фінансовими та іншими ресурсами.
- Крім цього, не завжди вдається, принаймні одразу, зробити все, що хотілося розслідувати та оприлюднити в інтересах громадськості.

Однак той, хто виходить на поле подібної роботи, добре знає все це, знайомий як з можливостями, так і з реальністю. Щоб, попри це, виконувати свою роботу якнайкраще, треба робити ставку на інші властивості: на креативність і кмітливість. Обидва ці ресур-

си у протилежної сторони, тобто в об'єкта розслідування, часто, ба навіть, здебільшого розвинені недостатньо. І в цьому майже завжди полягають реальні відправні пункти для журналістів, які займаються розслідуваннями.

Свою роль тут відіграє ще один аспект: часто в житті люди бачаться двічі. Подекуди кілька разів. Інакше кажучи, якщо в першому раунді вам не вдалося просунутися достатньо далеко (хоча ви випробували все те, що становить предмет цієї книжки), треба перчекати та випити чаю, як мудро кажуть у народі.

Криміналісти, що мають більше ресурсів та можливостей, подекуди також опиняються в глухому куті. Їм залишається тільки чекати. Наприклад, на «його величність випадок». Або на те, що об'єкт слідства колись припуститься помилки. Або, так би мовити, мов з ясного неба, з'явиться новий слід. Скажімо, у вигляді нового порадирика.

Те саме можна запропонувати й тут – коли інших можливостей немає в перспективі. Якщо відповідна тема, так би мовити, «ширяє в повітрі» та хтось інший береться до неї й публікує матеріал, вистачить зателефонувати колезі, щоб розпочати журналістську кооперацію з самостійно зібраним матеріалом. Найголовніше, на що треба налаштуватися: інколи вам знадобиться витривалість.

Зовсім незалежно від розслідувальних пошуків: довготривалі спостереження чи (нормальні) пошуки та публікації протягом довгого періоду перетворюються на самостійну тему, своєрідність якої розкривається в тому, що певні аспекти, якщо їх розглядати протягом тривалого часу, спричиняються до появи інших висновків і дають можливість для диференційованіших висловлювань чи свідчень. З другого боку, довготривалість такої теми означає, що автор вже увійшов до/заглибився в неї та може постійно готувати публікації зі значно меншими зусиллями, ніж при розробленні нової історії. Це може виявитися важливим, якщо ви – згідно з специфікою професії – повинні регулярно подавати певну кількість рядків. Приклади можна знайти на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/OLG або за адресою www.ansTagesLicht.de/Giamblanco.

Однак «не відступати» означає ще й іншу річ: спочатку слід «внести аванс». Поки не стане зрозуміло, чи варто продовжувати пошук. «Вільних журналістів» це стосується так чи інакше, але штатним працівникам це теж треба брати до уваги. Приклад: юридичний скандал, пов'язаний з Густлем Моллатом. Першою про нього повідо-

мила газета «Нюрнбергер нахріхтен», а перед тим її працівник був змушений власним коштом поїхати до Мюнхена до інформатора, щоб там вивчити перші матеріали. Двома роками раніше його редакція не дозволила відрядження через брак переконливих документів. Тепер справа виглядала інакше. Однак без власної заангажованості, напевно, нічого б не сталося. Ця історія описана в хронології на вебсторінці www.ansTagesLicht.de/Mollath. Або інший приклад. Двоє працівників газети «Пассауер нахріхтен» спочатку у свій вільний час займались у своєму регіоні розслідуванням справи так званого «Короля почесних посад». А згодом за свій матеріал вони були відзначені «Третьою премією щоденних газет для стражів» (подробиці за адресою: www.ansTagesLicht.de/Ehrenaemterkoenig).

Отже, і в цьому останньому розділі стає зрозуміло: ведення розслідувального пошуку вимагає багатьох властивостей – допитливості та недовіри, професійної вправності та передусім пристрасності та заангажованості. Насамперед у довготерміновій перспективі.

ЛИТЕРАТУРА

ANONYMUS (1996): Mit aller Macht (Original: Primary Colors). München: Ullstein.

BANNENBERG, Britta (2002): Korruption in Deutschland. In: Korruption: Schatten der demokratischen Gesellschaft. Fakten – Trends – Gegenstrategien. Herausgegeben von: netzwerk recherche, transparency international, Bund der Steuerzahler. S. 13–28.

BÖLL, Heinrich (1986): Aussage als Sachverständiger vor dem Kölner Landgericht am 9.11.1976. In: LINDER, Christian (Hg.): In Sachen Wallraff. Von den ›Industriereportagen‹ bis ›Ganz unten‹. Berichte, Analysen, Meinungen und Dokumente. 2. Aufl., Köln: Kiepenheuer & Witsch. S. 165–175.

BORN, Michael (1997): Wer einmal fälscht ... Die Geschichte eines Fernseh-journalisten. Köln: Kiepenheuer & Witsch.

BRANAHL, Udo (2013): Medienrecht. Eine Einführung. 7., überarb. u. aktualisierte Aufl., Wiesbaden: Springer VS.

BREITSCHDEL, Markus (2005): Abgezockt und totgepflegt. Alltag in deutschen Pflegeheimen. Berlin: Econ.

BRENDEL, Matthias/BRENDEL, Frank/SCHERTZ, Christian/SCHREIBER, Henrik (2010): Richtig recherchieren. Wie Profis Informationen suchen und besorgen. Ein Handbuch für Journalisten und Öffentlichkeitsarbeiter. 7. komplett überarb. Aufl., Frankfurt: FAZ-Institut für Management-, Markt- und Medieninformation.

CARIO, Ingmar (2006): Die Deutschland-Ermittler. Investigativer Journalismus und die Methoden der Macher. Berlin: Lit.

DokZentrum ansTageslicht.de (www.ansTageslicht.de): diverse Beispiele bzw. Sites.

EIJK, Dick van (2005) (Ed.): Investigative Journalism in Europe. Amsterdam: VVOJ (www.vvoj.org).

GERMIS, Carsten (1998): Parlamentarische Untersuchungsausschüsse und politischer Skandal: dargestellt am

Beispiel des Deutschen Bundestages. Frankfurt/M.: Haag + Herchen. S. 78-103 GREY, Stephen (2006): Das Schattenreich der CIA. Amerikas schmutziger Krieg gegen den Terror. München: DVA.

HALLER, Michael (2008): Recherchieren. Ein Handbuch für Journalisten. 7.

Aufl., Konstanz: UVK.

Informationsfreiheitsgesetz: Gesetzestexte, Kommentierungen, Fallbeispiele, Erläuterungen: siehe MECKLENBURG + PÖPELMANN.

KARASEK, Hellmuth (1998): Das Magazin. Roman. Reinbek: Rowohlt. KIRCHGÄSSNER, Gebhard (1988): Ökonomie als imperial(istisch)e Wis-

senschaft. Zur Anwendung des ökonomischen Verhaltensmodells in den benachbarten Sozialwissenschaften. In: Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie. S. 128–145.

LUDWIG, Johannes (2005): Investigativer Journalismus. In: WEISCHENBERG, Siegfried/KLEINSTEUBER, Hans J./PÖRKSEN, Bernhard (Hg.): Handbuch Journalismus und Medien. Konstanz: UVK. S. 122–126.

LUHMANN, Niklas (1991): Soziales System, Gesellschaft, Organisation. 2.

Aufl., Opladen: Westdeutscher Verlag.

MECKLENBURG, Wilhelm/PÖPELMANN, Benno (2007): Informationsfreiheitsgesetz: Gesetzestexte, Kommentierungen, Fallbeispiele, Erläuterungen. Hg. von den Initiatoren des IFG 2006: DJV, dju/ver.di, Humanistische Union, netzwerk recherche, Transparency International – Deutsches Chapter.

MEHNERT, John Siegfried (1997): Die Gewerkschaftsbande. Der größte Wirtschaftsskandal der Nachkriegsgeschichte, aufgeschrieben von dem Mann, der die Neue Heimat zu Fall brachte. Hamburg: Rotbuch.

MORGENSTERN, Christian (1910): Palmström. Die unmögliche Tatsache.

SCHNEIDER, Jürgen, unter Mitarbeit von Mailänder, Ulf/Hrycyk, Josef (1999): Bekenntnisse eines Baulöwen. Berlin: Ullstein.

SCHÖNDORF, Erich (1998): Von Menschen und Ratten. Über das Scheitern der Justiz im Holzschutzmittel-Skandal. Göttingen: Verlag Die Werkstatt.

SCHUMANN, Karl F. (1976): Stellungnahme zur »Sozialadäquanz der Rol- lenteknik«: Die rechtliche Schutzbedürftigkeit der verdeckten

teilnehmenden Beobachtung und damit der Vorgehensweise von Günter Wallraff. In: Demokratie und Recht, 1/1976, S. 91–93.

SINCLAIR, Upton (1906/1985): Der Dschungel. Reinbek: Rowohlt.

SVORAY, Yaron/TAYLOR, Nick (1994): In der Höhle des Löwen. Ein Israeli ermittelt in der Neonazi-Szene. München: Droemer-Knaur.

WALLRAFF, Günter (1969): Dreizehn unerwünschte Reportagen. Köln: Kiepenheuer & Witsch.

WALLRAFF, Günter (1973): Gerling-Konzern. Als Portier und Bote. In: ENGELMANN, Bernt/WALLRAFF, Günter: Ihr da oben – wir da unten. Köln: Kiepenheuer & Witsch. S. 288–352.

WALLRAFF, Günter (1976): Aufdeckung einer Verschwörung. Die Spinola-Aktion, Köln: Kiepenheuer & Witsch.

WALLRAFF, Günter (1977): Der Aufmacher. Der Mann, der bei Bild Hans Esser war. Köln: Kiepenheuer & Witsch.

WOODWARD, Bob/BERNSTEIN, Carl (1974): All the president's men.

New York: Warner Books.

WOODWARD, Bob/BERNSTEIN, Carl/(1976): The final days. New York: Simon & Schuster. Deutsch: Amerikanischer Alptraum. Das unrühmliche Ende der Ära Nixon. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt.

Навчальне видання

Йоганнес Людвіг

Інвестигативний пошук

3-є, повністю перероблене видання

Переклад з німецької: А. Баканов, В. Климченко

Редагування: О. Телемко

Верстка: Є. Цимбаленко

Підписано до друку 05.01.2018 р. Папір офсетний.

Зам. N . Формат 60х84/16. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 16,63. Гарнітура Times.

Наклад 1000 пр.

Віддруковано в друкарні ФОП ПАЛИВОДА А. В.

03061, м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Е;

тел./факс (044)351-21-90